

Zwols Historisch Tijdschrift

hatt bergen H wider aus So hatt er al
Heden 24 jhm Von ruter vnd

15E JAARGANG 1998 NUMMER 1

gestlagen fur sutyhut Durch da
PRIJS F 12,50
verwonen un Nussen au

Groeten uit Zwolle

Wim Huijsmans en Annèt Bootsma-van Hulten

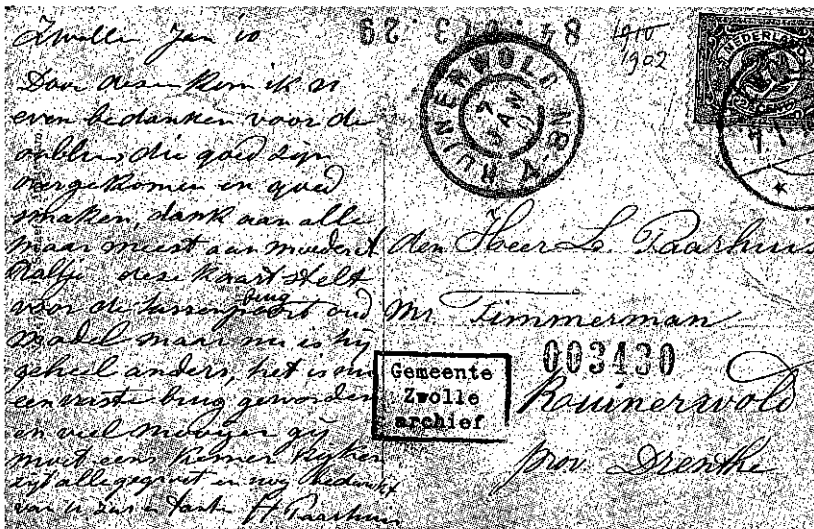

Ansichtkaart Sassenpoortenbrug
Poststempel 7 januari 1910

Zwolle Jan '10

Door dezen kom ik U even bedanken voor de oubliés die goed zijn overgekomen en goed smaken, dank aan allen maar meest aan moeder A. Aaltje deze kaart stelt voor de Sassenpoortbrug, oud model, maar nu is hij geheel anders, het is nu een vaste brug geworden en veel mooier. Gij moet eens komen kijken. Zijt alle gegroet en nog bedankt van u(w) zus en tante H. Paarhuis.

Een kaart uit 1910 met daarop nog de oude Sassenpoortenbrug. Zoals de afzender opmerkt, lag de nieuwe brug er op dat moment nog maar net. De afgebeelde eenvoudige ophaalbrug dateerde van 1861. De aanleg kostte destijds nog geen tienduizend gulden. De verkeersdruk werd in het begin van deze eeuw - ook toen al - echter te groot voor de brug, vanwege de belangrijke rol die deze verbinding vervulde als doorgangsroute naar het groeiende Assendorp en tevens naar het station en de goederenloods van de spoorwegen. De brug deed dienst tot 1909; toen kwam de nieuwe brug gereed. Ontwerper van deze vaste brug, die er vandaag de dag nog ligt, was stadsarchitect Lourens Krook. Het was een voor die tijd brede brug - twaalf meter - en de draagconstructie was vervaardigd van het toen moderne materiaal beton. De vormgeving is sober, maar met name in de verlichting vallen nog wel enkele Jugendstiltrekken te herkennen. Het is de oudste vaste brug van Zwolle en deze is opgenomen op de monumentenlijst. De brug werd in 1977 gerestaureerd omdat vooral de onderkant in een slechte conditie verkeerde, het uiterlijk bleef echter behouden.

Redactioneel

Inhoud

Deze aflevering van het *Zwols Historisch Tijdschrift* reikt van de zestiende tot in de twintigste eeuw. In het eerste artikel komt de onrustige periode van de Opstand in de zestiende eeuw aan de orde.

Een van de leidende figuren die Zwolle door de moeilijke periode van de Opstand hielp, was Johan van Haerst. Over hem schreef M.L. Hansen een beknopte biografie.

Na de Pruisische inval in 1787 vluchtten een groot aantal Zwolse patriotten naar het Franse St. Omaars om daar gunstiger tijden af te wachten. Welke mensen waren dit nu? Het antwoord op deze vraag is te vinden in het artikel van Johan Seekles.

Als laatste artikel een bijdrage van J.C. Streng over de grote landbouwtentoonstelling in 1928 de 'Zwolland'. Door plaatsgebrek kon dit in het eerder verschenen themanummer over de Zwolse landbouw niet geplaatst worden.

Groeten uit Zwolle	Wim Huijsmans en Annèt Bootsma-van Hulten	2
Een leven in dienst van de stad: Johan van Haerst (1510-1583)	M.L. Hansen	4
Zwolse patriotten in St. Omaars	Johan Seekles	15
Zwolland	J.C. Streng	21
Literatuur		28
Mededelingen		33
Agenda		34

Een leven in dienst van de stad: Johan van Haerst (1510-1583)

M.L. Hansen

Zwolle had in de zestiende eeuw in Johan van Haerst een krachtige en betrouwbare bestuurder, een waardevolle bemiddelaar en afgezant van de stad. Gedurende vele jaren, met een korte onvrijwillige onderbreking in de jaren zeventig, behartigde hij de Zwolse belangen. Hij liet zich niet leiden door persoonlijke voorkeuren noch door zijn religieuze voorkeur. Zijn reacties op moeilijke situaties en zijn vermogen deze tot een bevredigend einde te brengen, geven het beeld van een intelligent en mild man met een standvastig karakter.

Johan van Haerst en zijn familie

Zijn voorouders woonden al generaties lang in Zwolle en in Zwolle's omgeving. Zijn vader was Herman van Haerst, later ook Van Haersolte genoemd. Hij was leenman van het sticht Utrecht, dijkbewaarder van Mastenbroek en pander van Salland. Johans moeder was Fenne ten Brink. Zijn tante Alphijt van Haersolte was mater van het Olde Begijnenconvent binnen Zwolle,¹ zij overleed in 1539. Hij had twee broers: Bartolt die al op 13-jarige leeftijd stierf en Albert die na zijn dood in 1541 vrouw en drie of vier kinderen achter liet. Over Johans jeugd en opleiding is niets bekend. Zijn bezittingen lagen voor een groot deel vlakbij Zwolle en zijn Zwolse woning lag in de Koestraat aan de kant van de stadsmuur.

Over de familienamen Van Haerst en Van Haersolte kan enige verwarring ontstaan. Johans voorouders werden zowel Van Haersolte als Van Haerst genoemd. In 1536 trouwde Johan met Christina van Haersolte, voor zover is na te gaan waren bruid en bruidegom geen familie van elkaar. Zij hebben samen zeven kinderen gehad, waarvan de vier zonen altijd met de naam Van Haersolte vermeld worden.

Verder had Johan van Haerst nog twee

natuurlijke kinderen. Het is echter ook heel goed mogelijk dat deze kinderen (Goert en Anna van Haerst geheten) minder 'natuurlijk' waren dan gewoonlijk wordt aangenomen. In 1553 - drie jaar na de dood van Christina van Haersolte - wordt namelijk een Johan van Haerst genoemd die getrouwd is met Wilhelm, dochter van Willem van Mulickom en Johanna van Lennep.² Mogelijk is Van Haerst dus voor een tweede keer getrouwd en waren de kinderen uit een wettige verbintenis. Van Goert is heel weinig bekend, van de dochter des te meer. Anna van Haerst sloot kort na haar vaders dood een uitstekend huwelijk met de katholieke en zeer rijke Emmanuel van Twenhuisen. In de afwikkeling van de erfenis van Johan en Christina werd niet gesproken over de twee natuurlijke kinderen. Vier zonen en één dochter verdeelden uiteindelijk de nalatenschap van hun ouders.³

Johan Hermansz. van Haerst begon zijn politieke loopbaan op 24-jarige leeftijd in de meente van Zwolle, waarin hij namens de Sassenstraat zitting had. Aansluitend werd hij - nadat hij het burgerrecht verworven had - in 1537 tot magistraat gekozen. De eerste vijftien jaren hebben geen sporen nagelaten. In 1553 trad hij voor het eerst op de voorgrond.

Een diversiteit aan opdrachten

Zwolle werd bestuurd door een college van zestien magistraten. Zij waren verantwoordelijk voor rust en orde, rechtspraak en veiligheid. Bij toerbeurt hadden twee van hen de touwtjes van het dagelijks bestuur in handen; dat waren de zogeheten 'burgemeesters indertijd'. Eén magistraat vertegenwoordigde de stad in de Staten van Overijssel.

In 1528 had Zwolle de Spaanse koning Karel V als landsheer aanvaard. De stad verzette zich echter tegen diens plannen tot centralisme omdat het

stadhouder in Zevenbergen. Zij wisten een compromis te bereiken: dat Carolus Gallus [Karel de Haan] zou vertrekken, maar hij zou een goed getuigschrift meekrijgen. De dreiging van een fikse legering extra soldaten was hiermee afgewend.⁹ Hoewel Johan van Haerst rooms-katholiek was wilde dat niet zeggen dat hij de priesters onder alle omstandigheden een hand boven het hoofd hield. Hij liet een priester gedurende tien dagen in de raadstoren door twee roedendragers bewaken, waarna de gevangene 's nachts naar Utrecht werd gebracht. Wat de priester misdaan had en wat er in Utrecht met hem gebeurde is onbekend. Voor bewaking en vervoer presenteerde de stad de arrestant een rekening van veertien goudgulden, twaalf Brabantse stuivers en twee plak.¹⁰

Nog in hetzelfde jaar 1561 ontstond onenigheid tussen de ridderschap en de steden over de zwaarte van hun stem in de Klaring. De zeventien heren - waaronder Johan van Haerst - die tot opdracht hadden het meningsverschil uit de wereld te helpen, kwamen op 28 januari 1562 tot een regeling die zij allen ondertekenden. Ook voor specifiek Zwolse belangen zette hij zich in. Het brandgevaar was een grote bedreiging en de stad had behoefte aan betere regels. Samen met burgemeester Robert van de Beeck en secretaris Johan Holt stelde hij 41 punten samen om het vuur beter de baas te worden.¹¹

Johan van Haerst reisde als afgevaardigde van Zwolle het meest in de omgeving, maar hij maakte ook langere reizen in opdracht van de stad. In 1564 ging hij met Henrik de Wolf, een secretaris en een paar knechten met paard en wagen naar een handzedag in Wesel. Omdat de wagen het eigendom was van Van Haerst heeft de stad de kosten van 10 goudgulden en 9 Brabantse stuivers vergoed. Na afloop van de reis is het gezelschap bij het huis van Van Haerst gestopt om er nog iets te gebruiken.¹² De volgende reis voerde hem naar het noorden. Philips II maakte zich zorgen over de groeiende belangstelling voor andere religies dan de zijne. Om de groei van de gereformeerde religie beter te kunnen bestrijden zou in Deventer een nieuwe bisschopszetel komen. Zwolle gaf in het najaar van 1565 de opdracht aan Van Haerst en aan Van Ittersum de mening van de Groningers en Dren-

ten hierover te polsen. Als Zwolle al gehoopt had op een duidelijk antwoord, moet de uitslag zeer teleurstellend geweest zijn. De noorderlingen gaven in het geheel geen antwoord en de heren keerden onverricht ter zake terug.¹³

Het meningsverschil met de stadhouder

Amper een jaar later was de spanning tussen Overijssel en de koning hoog opgelopen. Net zoals elders in de Nederlanden kwamen de gereformeerden steeds openlijker voor hun geloof uit. In de drie grote steden werd de uitoefening van de gereformeerde religie oogluikend toegestaan, op het platteland was daar geen sprake van. Voor Johan van Haerst werd het een drukke tijd. Er werd veelvuldig vergaderd, vooreerst alleen door de drie grote steden. Op 30 augustus 1566 werd Zwolle vertegenwoordigd door Van Haerst en Van Ittersum, waarschijnlijk in Deventer. De volgende dag vergaderden de steden in Windesheim. Zij wilden hun tolerantie met de nieuwe religie omzetten in een duidelijke acceptatie en zelfs een handreiking doen. Deventer wilde een kerkgebouw ter beschikking stellen voor de gereformeerde erediensten. Zwolle wilde zich daarbij aansluiten, alleen Kampen had nog drie dagen bedenktijd nodig voordat ook zij 'ja' zei.

De steden stelden een conceptbrief aan de landvoogdes in Brussel op en Zwolle gaf alvast toestemming aan de gereformeerden de O.L.Vrouwekerk te gebruiken. Op 7 september vergaderden de steden nogmaals in Windesheim. Twee dagen later legden zij in de proosdij van Deventer hun mening voor aan de stadhouder. Deze liet weten zeer verwonderd te zijn over het ingenomen standpunt. Een brief aan de landvoogdes raadde hij ten zeerste af. Van Haerst reisde terug naar Zwolle waar op 12 september de volgende vergadering plaats vond. Ditmaal was ook de stadhouder aanwezig en hij liet nogmaals weten dat die brief onverstandig was.

Na half september begon de situatie uit de hand te lopen; de kloosters op het platteland moesten het ontgelden. Men moest snel een oplossing vinden om de plunderingen een halt toe te roepen. Er werd een vergadering belegd in Windesheim. Een paar dagen later volgde een vergade-

ring met de ridderschap erbij. Tenslotte reisde het hele gezelschap op het einde van de maand naar Nijerwal waar de definitieve tekst voor de brief werd opgesteld. Overijssel verzocht een grotere vrijheid van godsdienstuitoefening. De stadhouder waarschuwde nogmaals zeer dringend de brief niet te versturen, maar het ingenomen standpunt van ridderschap en steden wijzigde niet en de stadhouder kreeg de brief om deze aan de landvoogdes te overhandigen.

Op de landdag in Hasselt op 14 oktober ontdekten men dat de stadhouder de brief had achtergehouden. Hij had zelf een brief aan de landvoogdes geschreven met het advies vooral geen kerken ter beschikking te stellen voor de nieuwe religie. De verontwaardiging was groot. Toch duurde het nog tot 19 december 1566 voordat er een bespreking plaatsvond tussen Van Aremborg en vier afgevaardigden van Zwolle, Johan van Haerst, Wolf van Ittersum, Bitter van der Marsch en Helmich Splytlof. Het wantrouwen en de verwijten van de Zwolse delegatie zijn niet moeilijk voor te stellen. Van Aremborg verweet Zwolle dat de O.L.Vrouwekerk zonder zijn toestemming aan de gereformeerden was toegewezen. Dat nieuws had hij niet zonder opwinding ontvangen. Van Aremborg had de nieuwe predikant zelfs uitgemaakt voor een dief en een doodslager. Er was geen schijn van kans dat het centrale gezag de nieuwkomers zonder verzet zou accepteren.

Op een speciale landdag tussen kerstmis en nieuwjaar kwamen in Zwolle in het huis van de drost van Coeverden, 53 personen voor overleg bijeen. Zwolle zocht toen voor de stadhouder die al ruiters en knechten had aangenomen om het verzet te straffen. Daar kwam nog bij dat Van Aremborg de drost van Vollenhove en de schout van Hasselt bevolen had het Zwartewater af te sluiten voor schepen naar en van Zwolle, indien Zwolle veranderingen in de religie toeliet. Na veel **gepraat** werd besloten de kerk voor iedereen te sluiten. Het door de gereformeerden veroverde **privilege** - een eigen kerkgebouw - was van korte duur geweest.¹⁴

Het verzet tegen Alva

Van Aremborg overleed in het voorjaar van 1568.

Johan de Ligne, graaf van Aremborg, stadhouder van Overijssel.

Zijn opvolger werd Van Megen.¹⁵ Namens Zwolle wensten Johan van Haerst en Wolf van Ittersum hem geluk met het verkregen stadhouderschap. Binnen een maand kreeg de gloednieuwe stadhouder van de Magistraat van Zwolle een verzoekschrift tot opheffing van enige door de hertog van Alva voorgenomen 'nijrheiden'.¹⁶ Een en ander was het gevolg van de Criminele Ordonnantiën waarmee Alva wilde bereiken dat de zeventien gewesten op den duur eenzelfde gecentraliseerde en gelijkvormige rechtspraak zouden krijgen.¹⁷ Dat idee was niet zo dwaas, maar omdat het de zelfstandigheid van de landen en steden ernstig zou aantasten, waren deze er fel op tegen. In antwoord op het verzoekschrift van Zwolle schreef Alva dat alles behoorde te geschieden volgens 'Gods ende conincks wegen'. Alva's irritatie tegen Zwolle bleek uit zijn weigering de sleutels aan de stad te geven zoals Johan van Haerst en Wolf van Ittersum hem vroegen. En hoewel hij in Kampen was wilde hij niet naar Zwolle komen.¹⁸

Een van de middelen om de deelnemers van de religie-onlusten te straffen was de Raad van

Beroerten. De oprichting van de Raad van Beroerten ging gepaard met benoemingen van commissarissen die moesten achterhalen wat er in 1566 was gebeurd. Het feit dat de stad een rooms-katholieke kerk ter beschikking had gesteld aan de gereformeerden werd uiteraard niet in Spaanse dank afgenomen. Op donderdag 21 juni 1569 arriveerde commissaris Carel Quarree in Zwolle en werd welkom geheten door een delegatie van de Zwolse Magistraat. De delegatie bestond uit Bitter van der Marsch - als burgemeester indertijd - en uit Johan van Haerst, Wolf van Ittersum, Jacob Duijsterbeke, Johan Loese en doctor Helmich Splytlof. Quarree dankte voor de ontvangst en deelde de heren mee dat zijn opdracht bestond uit het inwinnen van informatie naar de 'verleden trublen'. Hij wilde vaart achter het onderzoek zetten. Om de tijd goed te besteden wenste hij meteen te beginnen. De Magistraat van Zwolle zou ondervraagd worden, zo nodig onder ede en daarvoor had hij een gerechtsdienaar nodig. Johan van Haerst protesteerde hiertegen omdat dit tegen de stadsprivileges inging. Het afnemen van de eed

behoorde te gebeuren door de burgemeester indertijd en de Magistraat had geen toestemming gegeven voor een andere gang van zaken. Quarree informeerde wie dan wel de burgemeester indertijd was en men wees Van der Marsch aan. Maar Quarree zei dat hij de burgemeester zelf ook wens- te te horen over zijn rechtzinnigheid en dus was het onmogelijk dat de burgemeester de eed afnam. Bovendien was het volgens Quarree helemaal niet in strijd met de stadsprivileges. Want daar waar de koning beledigd was, was het onderzoek een zaak van de koning. Van Haerst, bij deze gelegenheid vermeld als een der bekwaamste regenten van zijn tijd, liet zich hierdoor niet intimideren en ging al- nog met de commissaris in discussie. De stadhou- der graaf van Aremborg, zo sprak hij, had pardon gegeven voor al wat in het verleden was gebeurd. Daarmee was er wat de stad betrof een streep onder de hele affaire getrokken. Maar Quarree was van mening dat enkel de koning als allerhoog- ste instantie bij machte was zo'n algemeen pardon toe te staan en daarmee was voor hem de discussie afgesloten. Nadat de gedeputeerden de Magistraat van dit standpunt in kennis hadden gesteld besloot men Quarree toestemming te vragen om de meente in te lichten. Daarnaast wilde de Magi- straat toch dat burgemeester Van der Marsch aan- wezig zou zijn bij de ondervragingen; de raadsle- den hadden bij hun verkiezing een eed afgelegd 'niet in hun eer aangetast te worden' en lieten zich niet zonder protest aan de kant schuiven. De afge- vaardigden brachten de boodschap naar Quarree die van mening was dat men dit niet aan de meen- te behoefde te vragen maar hij had geen bezwaar als de Magistraat het toch deed. Hij bleef echter op het standpunt staan dat bij een algemeen beledi- gend gedrag tegen de koning alleen de koning als rechter kon optreden en dat de ondervragingen dus niet tegen de stadsprivileges ingingen. Sus- send voegde hij daaraan toe dat in het geval dat een burger persoonlijk beschuldigd zou worden, de rechtspraak uiteraard in handen van schepenen en raden zou liggen, maar vooreerst dus niet. Daarbij, zo argumenteerde Quarree, zou de door hem verkregen informatie ook tot voordeel van de Magistraat kunnen strekken, als aanspraken en bewijzen in andere zaken. En wat betreft het toela-

Philips II, Heer van Overijssel.

ten van de burgemeester bij de ondervragingen bleef Quarree op zijn standpunt staan: Van der Marsch mocht er niet bij zijn. Het argument bleef als voorheen: de burgemeester zou zelf een van de ondervraagden zijn. Quarree had als commissaris strikte opdrachten en blijkbaar viel daar met hem niet over te twisten. De gedeputeerden deelden hem mee dat besloten was de meente in te lichten en dat zij niet zouden toestaan dat iemand tegen zijn zin opgepakt zou worden. Op het raadhuis werd besloten de meente de volgende ochtend om zes uur te ontbieden.

De meente kreeg een heel ander verhaal te horen. Schepenen en raden hadden er een nachtje over geslapen en vonden dat men de koning de verzochte ondervraging niet behoorde te weigeren omdat - en hier klinkt duidelijk het argument van Quarree door - de gebeurtenissen een belediging voor de koning waren. Schepenen en raden hadden begrip voor het standpunt van de meente om eer en eed te verdedigen, maar ja, Deventer en andere steden werkten ook mee... Kortom, de meenteleden werd gevraagd zich niet te verzetten als zij bij Quarree ontboden werden.¹⁹

Hasselt wilde een brug

Eind januari 1570 lagen Zwolle en Hasselt weer eens met elkaar overhoop. Hasselt wilde een brug over het Zwartewater bouwen en Zwolle was hier fel op tegen. Beide steden zagen het effect van zo'n brug op hun handelsbelangen. Wat een positieve uitwerking zou hebben voor de ene stad, zou kwalijk zijn voor de andere. Zwolle wilde haar rechten op het Zwartewater en daarmee de doorgang van handelsschepen van en naar Zwolle verdedigen. Daarom reisde Van Haerst als gezant van Zwolle naar het stadje Vollenhove. Na een dag wachten werden de afgezanten van Zwolle toegelaten tot de kanselier en de Raad van de koning voor de bespreking van het geschil. Van Haerst nam het woord en verdedigde het standpunt van zijn stad. De meeste argumenten die de Zwolse gezanten aanvoerden waren gericht op degene die een uitspraak in het geschil moest doen, namelijk de koning. Het leger van Zijne Majesteit had de brug niet nodig om in de noordelijker gelegen delen van het land te komen. Bovendien was men in

staat om zo nodig in zeer korte tijd een scheepsbrug over het water te leggen, maar een weg door de Rute zou korter zijn en minder kostbaar. Daar kwam nog bij dat het voordeel voor Hasselt niet in verhouding stond met het nadeel voor Zwolle. De gezanten schroomden niet er op te wijzen dat het grote Zwolle voor de koning belangrijker was dan het kleine Hasselt. Tot een overeenstemming kwam het die dag niet.

De Zwolse gezanten schreven thuis alle argumenten op en reisden weer naar Vollenhove waar zij het geschrift ter hand stelden aan de Raad van de Koning. In het voorjaar ondernam Johan van Haerst samen met Bitter van der Marsch een tocht naar Arnhem om hun standpunt te rechtvaardigen bij de stadhouder. Vandaar reisden zij in vier dagen tijd via Antwerpen naar Brussel om ook daar de belangen van Zwolle te verdedigen bij Alva. In Antwerpen hadden zij twee verguld-zilveren kroezen gekocht om 'dieselve binnen Brussel aan diverse Heren te verschenken'.²⁰ De dag na aankomst in Brussel werden de afgezanten van Zwolle ontvangen door de voorzitter van de Geheime Raad, Viglius, die hun brief in ontvangst nam. Zij werden uitgenodigd voor het middagmaal en bezochten daarna de voorzitter van de Raad van State Tysenach.²¹

Na twee dagen raadde Viglius hen een bezoek aan de landvoogd af, hetgeen door Tysenach beaamd werd. Een ander advies dat de Zwolse heren kregen was niet te wachten op de uitslag omdat het onderzoek te lang zou gaan duren. Van Haerst en Van der Marsch besloten daarop naar huis te vertrekken. De onderneming was niet vergeefs geweest, in september werd het geschil door Brussel in het nadeel van Hasselt beslist. Er kwam geen brug.²²

Aantasting van de zelfstandige rechtspraak

Nog datzelfde jaar ondernam Van Haerst een tweede reis naar Antwerpen. De landvoogd en de stad Zwolle waren het nog steeds niet eens over de vermindering van de gerechtelijke macht inzake lijfstraffelijke misdaden. Op 13 december 1570 vergaderden de Staten in Zwolle - het was één dag na de publicatie van de Criminele Ordonnantien - en zij besloten een gezantschap naar het hof te sturen.

De zes gezanten, waaronder Van Haerst, spraken in Antwerpen met de landvoogd, maar konden hem niet overtuigen van hun recht. De kerstdagen en de jaarwisseling heeft Johan van Haerst in Antwerpen doorgebracht. Op 3 januari 1571 verklaarde Alva eerst een bewijs te willen hebben waaruit zou blijken dat de koning, buiten voorkennis van de Staten, geen wetten mocht maken, veranderen of vernietigen. De gezanten verzochten de landvoogd om uitstel, zodat zij tijd zouden hebben instructies van hun opdrachtgevers te ontvangen. Dit verzoek werd ingewilligd. Zij kregen twee maanden uitstel, een pover resultaat.

Het gezantschap ondernam een moeizame reis naar Zwolle. Hevig noodweer had de wegen slecht begaanbaar gemaakt en dijken waren doorgebroken. Zelfs binnen de muren van Zwolle waren mensen en vee verdrongen. Bij alle ellende werd het door Alva gevraagde bewijs niet gevonden. In februari vroeg men om verlenging van het uitstel, hetgeen werd geweigerd. Tussen de steden kwam een geheime correspondentie op gang waarbij Zwolle 'Pallas' genoemd werd, Deventer heette 'Venus' en Kampen was 'Juno'. De gezanten reisden weer naar Antwerpen. Van de ontevreden landvoogd kregen zij op 30 maart toch een uitstel van zes weken toegezegd. De tijd bleek te kort. Een derde reis naar Antwerpen leverde nogmaals een paar weken uitstel op. Op 23 juni deden de gezanten verslag in de Statenvergadering die te Zwolle werd gehouden. Blijkbaar was het onmogelijk de door Alva gevraagde bewijzen op tafel te leggen. 'Dog van wat uitwerkinge alle die moeyte was, siet men nergens gemelt'.²³

De Spaanse soldaten

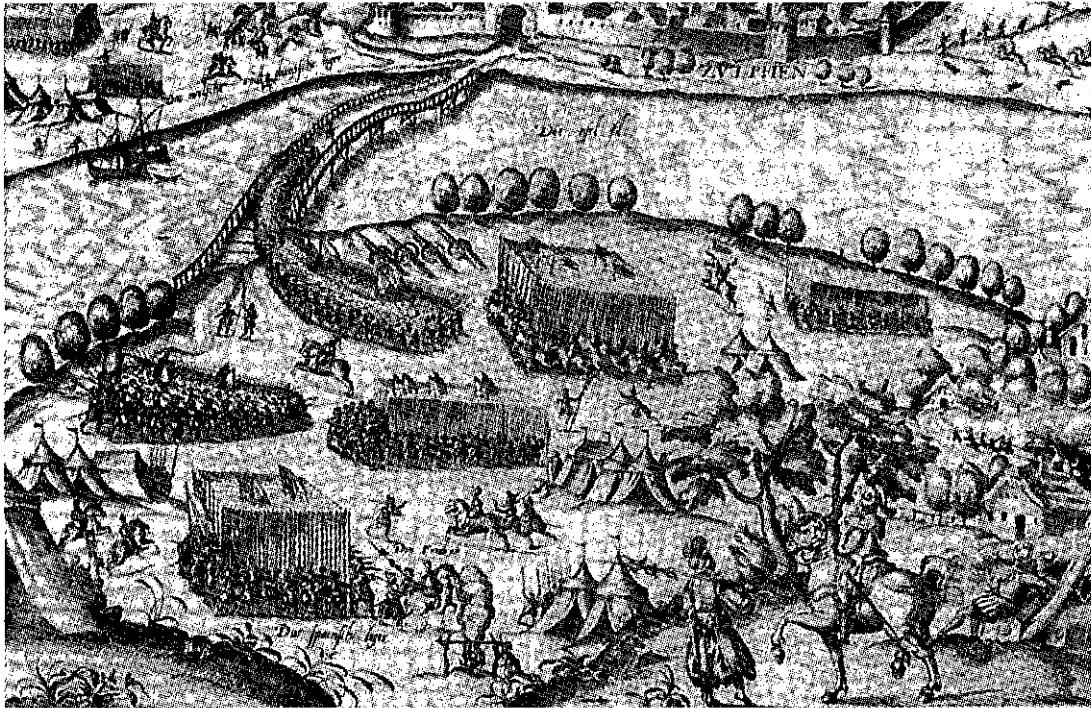
Amper was Johan van Haerst thuis, of hij moest zijn koffer weer pakken. De hertog van Alva had Spaanse ruiters in Zwolle en Kampen gestationeerd, waarvan de steden verlost wensten te worden. Behalve dat de soldaten overlast bezorgden met hun baldadig gedrag, betekende het ook een aanslag op de stadskas want elke 'bende' ontving iedere week honderd kronen van de stad en de burgers moesten zorgen voor kamers, bedden, voedsel en drank. Op wat de soldaten nog kochten aan voedsel en drank en aan haver en stro kregen

zij een-derde deel korting, een verschil dat door de stad werd aangevuld. Toen er door de hand van de ongewenste militaire gasten enige burgers het leven lieten was de maat vol. De steden Zwolle en Kampen zonden Johan van Haerst en Arent toe Boecop naar het hof te Brussel om Alva te overtuigen van de overlast die de beide steden ondervonden van de bezetting. Na enige weken was het gewenste resultaat nog niet bereikt. De steden lieten hun gezanten weten dat het een paar centen mocht kosten. Zij konden in Antwerpen geld opnemen zodat zij het hof geschenken konden aanbieden. Of het nou door de geschenken kwam, of door het langdurig aanhouden of door overtuigende argumenten is niet bekend; maar in elk geval bewerkten zij bij de landvoogd ontslag van de bezetting, mits zijn zoon Don Frederik ermee instemde. Frederik werd geraadpleegd en nadat deze geen bezwaren bleek te hebben, ontvingen zij een schriftelijke verklaring met de zo zeer begeerde toestemming. Zonder nog iets te eten of te drinken keerden zij met spoed naar Overijssel terug.

Van Hattum weet het kleurrijk te vertellen: 'Sy liepen groot gevaar, om op Zee door een Swaren storm te vergaan, en dus hun vaderlijke genegenheid voor de Burgers en ingezetenen met verlies van hun leven te betalen'. Zij wilden namelijk vóór zondag thuis zijn om zodoende voor de steden soldij, serviesgeld en bijkomende kosten van een hele week te besparen. Ze waren op tijd, binnen drie dagen hebben toen de ruiters de steden ontruimd.²⁴

Tussen twee vuren in

Nu het Spaanse leger Zwolle verlaten had was de - nog Spaansgezinde - stad op eigen verdediging aangewezen. De staatsgezinde graaf Van den Berg had Zutphen veroverd en de graaf Van Berlaymont²⁵ raadde de steden Kampen en Zwolle tot 'het houden van goede wachten'. De beide steden stuurden hun gezanten, waaronder Johan van Haerst, naar Sonnenberch waar zij over de situatie vergaderden. De raad van Van Berlaymont werd ter harte genomen. De steden besloten op eigen kosten enige schutters in dienst te nemen en de stadspoorten en -muren kregen een onderhouds-

De belegering van Zutphen door troepen van Alva in 1572, getekend door Walter Morgan (foto: BMGN 98, (1983), 56).

beurt.²⁶ Het was maar net op tijd. Een tiental dagen later lag het leger van Van den Berg voor Zwolle. Het was niet voor lang want 's avonds trok hij weer weg. Maar Kampen werd door de prins van Oranje veroverd en Zwolle had blijkbaar geen vertrouwen meer in haar eigen verdediging. Op 12 augustus 1572 gaf de regering van Zwolle de stad zonder de minste tegenstand over aan graaf Van den Berg. Bij de namen van regenten en meenteleden die de stad twee dagen later officieel overdroegen is Johan van Haerst niet vermeld, maar toen de afgevaardigden uit Kampen de graaf een week later in Zwolle bezochten om zich te beklagen over de last van een bezetting van twee vendels, was Van Haerst er met nog drie andere Zwolse raadsheren bij. Kampen vroeg verlichting en de graaf werd heel kwaad. Johan van Haerst zal niet de zwijgzaamste geweest zijn toen 'Zwolle sprak', waarna 'de toren' van de graaf minder werd.²⁷ Kampen was niet de enige die de woede van de graaf over zich heen kreeg. Ook de Zwollenaren zag hij als kwaadwillende dwarsliggers. 'Het wil in Zwolle niet deugen, eer ick twe of drie van den Raedt over de Clinge late dansen' zei hij toen

Zwolle twee maanden later op haar beurt verlichting vroeg.

De Spanjaarden heroverden Zutphen met bruto geweld. Ogenblikkelijk verzetten de geschrokken steden hun bakens. Op 20 oktober 1572 zonden zij hun afgezanten naar Zutphen. Maar liefst elf afgevaardigden uit Kampen en twee uit Deventer gingen samen naar de stadhouder en vroegen om vergiffenis, die hen werd geschonken. Wat later kwam Johan van Haerst als enige afgevaardigde van Zwolle aan. Ook hij kreeg na een knieval de gevraagde vergeving. Hierna gingen zij allen naar het logement van Don Frederik en kregen ook daar vergeving.²⁸

Reorganisatie van het Zwolse stadsbestuur

Kort daarna verminderde de koning het aantal Zwolse magistraten van zestien naar twaalf, allen streng rooms-katholieken. De gereformeerden werden uit de Magistraat gezet en rooms-katholieke magistraten die verdacht werden van gereformeerde sympathieën ook. Johan van Haerst was de landsheer trouw maar volgde niet kritiekloos: 'Jan van Haerst, burgemeester toe Swoll, vijand

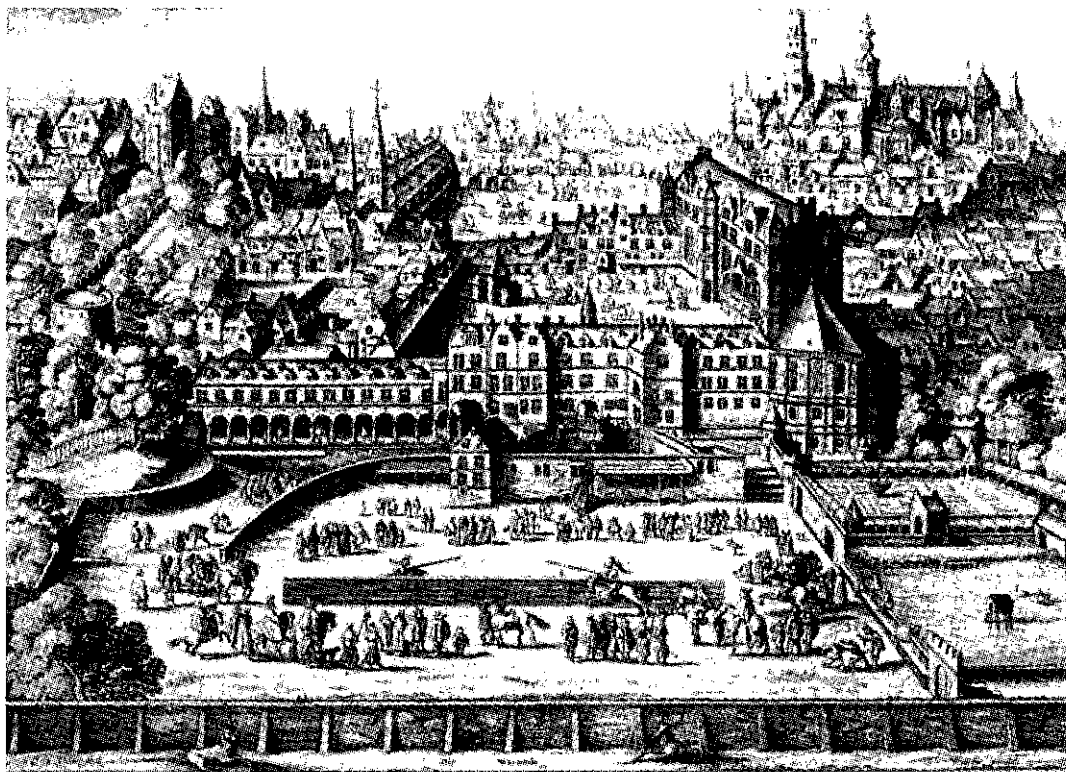
van de koning'. Zo stond Johan van Haerst vermeld op een lijst van politieke tegenstanders voor wie confiscatie van goederen dreigde.²⁹ Waarschijnlijk was zijn particularistische politiek de oorzaak dat hij uit zijn functie werd gezet.

Nadat de machtsbalans in Zwolle ten nadele van Spanje was verschoven, werd het aantal magistraten weer op zestien terug gebracht. De meente liet weten dat de magistraten die in 1573 uit hun ambt waren gezet, weer in hun waardigheden hersteld zouden worden. De gevraagde heren - Johan van Haerst, Wolf van Ittersum, Hendrik Knoppert, Ruerik Wulffs en Berend van Ittersum - lieten de keurnoten weten beschikbaar te zijn om indien zij herkozen werden. Maar niet zonder enig voorbehoud. Zij zouden de richtlijnen van de Pacificatie van Gent - vrijheid van godsdienstuitoefening - uitvoeren, maar niets meer. Anders wensten zij zeer nadrukkelijk van hun eed en ambt ontslagen te worden. Johan van Haerst was al een paar maanden eerder tot afgevaardigde van Overijssel benoemd³⁰ en in januari volgde zijn herver-

kiezing tot magistraat van Zwolle. In april 1578 werden Johan van Haerst en Dirk Hertgers door Zwolle naar het St.Agnieten-bergklooster te Berkum gezonden waar zij in de Statenvergadering hun bezwaren kenbaar maakten tegen de aanstelling van de Staatse graaf Van Rennenberg tot stadhouder en tegen diens weigering in de geest van de Pacificatie van Gent te handelen. In opdracht van de stad deelde Van Haerst aan Van Rennenberg mee dat Zwolle het niet eens was met zijn benoeming.³¹ De graaf trachtte de Zwolse argumenten als 'te onregt blauwe uitflugten' van de tafel te vegen. Het waren uiteindelijk de edelen die Zwolle overhaalden de graaf te accepteren. De graaf accepteerde maar al te graag het geld dat de (rooms-katholieke) kloosters uitleenden voor het beleg van Deventer. Johan van Haerst ging met vijf andere heren bij dertig kloosters langs en zij kregen in totaal 8.458 gulden te leen.

In het najaar ging Van Haerst namens Zwolle naar Deventer voor overleg. Het probleem was dat de Spaanse landvoogd geen wijzigingen in

Het paleis en de regeringsgebouwen te Brussel in de zestiende eeuw.

geloofszaken permitteerde. Land en steden van Overijssel, zo zei hij, zou geen religievrede toegestaan zijn, dus konden zij zich niet beroepen op de Pacificatie van Gent.

Van Haerst kwam op 23 november 1578 in Zwolle terug en bracht de volgende ochtend rapport uit. De stad besloot zich niet zonder meer bij de eisen neer te leggen. Ongetwijfeld met de eerdere moeilijkheden over hetzelfde onderwerp nog scherp in het geheugen, schreef Zwolle aan de stadhouder, dat zij niet zonder toestemming een kerk aan de gereformeerden wilde toekennen. Dit hoewel de gereformeerden van mening waren dat zij daar door de religievrede en de Pacificatie van Gent recht op hadden. De stad wilde het onderwerp bespreken op de komende landdag in Deventer, drie dagen later. Zwolle vroeg aan de stadhouder de hopmannen te schrijven en hen te bevelen geen kerken in te nemen alvorens daar toestemming voor zou zijn.³²

Wie het ook niet eens waren met de gang van zaken waren de spaansgezinden. Zij probeerden de rooms-katholieken tot verzet over te halen. Toen het stadsbestuur dit merkte besloot zij een delegatie naar Willem van Oranje te sturen. Eind februari 1580 ging een Overijsselse afvaardiging van zes personen naar Elburg, waar Willem van Oranje zich toen bevond. Weer was Van Haerst van de partij en ook zijn oude bekende Arend toe Boecop was erbij.³³

In de zomer van 1580 liep de spanning in Zwolle tussen katholieken en gereformeerden zo hoog op dat het tot een gewelddadige uitbarsting kwam. In de stad werd gevochten en er vielen doden, er werd vernield en geroofd. Een aantal boeren die de gelederen van de katholieken binnen de stad kwamen versterken en die de toegang tot de stad geblokkeerd zagen, klommen over de stadsmuur en kwamen in de tuin van Johan van Haerst terecht. Vandaar zijn zij verder de stad ingetrokken. Het huis van Johan van Haerst is tijdens de rellen ongemoeid gelaten. Dat kon een aantal spaansgezinde mede-raadsleden niet zeggen, hun huizen werden geplunderd. Het waren de huizen van onder andere Hertgers en Van der Marsch. Wellicht hebben zij nogmaals bij Van Haerst moeten aankloppen voor een lening.³⁴ Na afloop van

De raadsherenbeker van Johan van Haerst (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

het oproer kreeg de stad weer krijgsvolk binnen de muren. Datzelfde jaar ondertekende Van Haerst een verdrag tussen Zwolle en de Staten van Holland over het leggen van twee vendels knechten in de stad.³⁵

De laatste jaren

Behalve magistraat en cameraar was Van Haerst namens Zwolle gedeputeerde in de Staten van Overijssel. Tijdens een bijeenkomst van de Staten op 13 maart 1580 werd besloten dat enige gedeputeerden een vaste woning in Deventer zouden hebben. Zij zouden de Staten van alle belangrijke voorvallen verslag doen. Na korte tijd werd Johan van Haerst met deze opdracht belast. Of zijn laatste reis hem naar Kampen voerde? In 1583 werd Jan van Haersolte bij Kampen door Govert Telvorn neergestoken.³⁶

Bij de dood van Johan van Haerst werd zijn memorie in leven gehouden door een zilveren beker. Want omdat de stad haar magistraten achteraf betaalde, werd ter herinnering bij het overlijden het bedrag dat nog te goed was aan een beker

besteed. Vaak van zilver gemaakt en mooi bewerkt. De oudst bewaarde beker, met een hoogte van 27,6 cm., is die van Johan van Haerst.³⁷ Op de kelk zijn vier wapens te zien, tweemaal het wapen van Zwolle, eenmaal het wapen van Johan van Haerst met de drie kepers en daaromheen de inscriptie: Johan van Haerst An^o Do(mi)ni 1583. Aan de tegenovergestelde zijde is nog eenmaal het Haersolter wapen aangebracht maar nu in de vorm van een ruit, het wapen van zijn echtgenote Christina van Haersolte. Op een rond schildje onder de voet van de bokaal is gegraveerd:

*Do(mi)ni 1583
An(no) Aetat. suae 73
Consula 46*

Noten

1. Rijksarchief Gelderland (RAG), 'Genealogisch handschrift van Van Rhemen, inv.nr. 0908 7H, 474.
2. A.P. van Schilfgaarde, 'Het archief van het huis Yrst (Ierst) onder Hattem', RAG, inv.nr. 0445, r50.
3. G.J. ter Kuile, *Archief Van Haersolte en andere familie-archieven*, Zwolle 1957, 164. P. Brood, *Inventarissen van de Huisarchieven de Havixhorst, De Klencke en Oldengaerde en supplement op de inventaris van Batinge*, Assen 1979, 12-278e.
4. J.C. Streng, 'Stemme in Staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*, Hilversum 1997, 319-326.
5. Johan de Ligne, graaf van AreMBERG (1525-1568), werd in 1553 stadhouder van Overijssel.
6. W. Nagge, *Historie van Overijssel*, Zwolle 1915, dl.2, 184-229.
7. Idem, 253-254.
8. F. van der Pol, *De reformatie te Kampen*, Kampen 1990, 145.
9. R. Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch republic. The States of Overijssel 1566 - 1600*, Amsterdam 1982, 64.
10. B.J. Kam, *Capita selecta: Capita occidorum. Doodstraffen in Zwolle van Columbus tot Napoleon*, Zwolle 1992, 182.
11. Klaring: B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle 1975, dl.3, 7-8. Brand: J. Geesink, 'Enkele mededelingen betreffende de Zwolse brandweer in vroegere dagen', in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis [VMORG]*, 26 (1910), 87.
12. Kam, *Capita*, 185.
13. Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 18.
14. Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 31; Nagge, *Historie*, dl.2, 298-312; Reitsma, *Centrifugal*, 91; Van der Pol, *De reformatie*, 152-159.
15. Karel van Brimeu, graaf van Megen (1525-1572). In 1569 stadhouder van Overijssel.
16. J.G.C. Joosting, *Het huis-archief van Batinge*, Leiden 1910, r72; S. Elte, 'Godsdienstige Conflicten in Zwolle in het tijdvak van 1530 - 1580', in: *VMORG*, 52 (1936), 58; Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 62.
17. M. van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien van 1570*, Zutphen 1978, 54.
18. Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 55.
19. Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 63; S. Elte, 'Bescheiden betreffende de hervorming in Zwolle', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 68 (1937), 110-112; Van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien*, Zutphen 1978, 63; Van der Pol, *De reformatie*, 178.
20. B. Dubbe, *Monumenten in zilver*, Zwolle 1976, 27.
21. Viglius van Aytta van Zwichem (1507-1577) en Charles de Tisnacq (?-1573).
22. Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 68-78.V
23. Idem, dl.3, 97-99, 108.
24. Nagge, *Historie*, dl.2, 388; Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 109-110.
25. Willem IV, graaf van den Bergh (1537-1586). In 1581 stadhouder van Gelderland en Karel, graaf van Berlaymont (1510-1578).
26. Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 115.
27. Reitsma, *Centrifugal [...] forces*, 110.
28. Nagge, *Historie*, dl.2, 436-437; Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 115, 118, 128-130.
29. I.J. van Doorninck, 'Vijanden en vrienden van Spanje', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel* 4 (1878), 168-179.
30. Reitsma, *Centrifugal [...] forces*, 268.
31. George van Lalaing, graaf van Rennenberg (ca.1540-1581). Mededeling: Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 158.
32. Elte, 'bescheiden', 118-119.
33. Reitsma, *Centrifugal [...] forces*, 209.
34. M.L. Hansen, 'Het oproer te Zwolle in 1580', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 13 (1996), 48-53. Van der Marsch had twee maal geld geleend. De eerste maal een bedrag van 318 goudgulden, de tweede maal 106 rijksdaalder. Hertgers en zijn vrouw hadden voor 85 goudgulden bij Van Haerst in het krijt gestaan (RAG 0908 7H, 483-484).
35. Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 200, 203-204.
36. Van Hattum, *Geschiedenissen*, dl.3, 194. Van Rhemen geeft geen zekerheid maar schreef de opmerking bij zijn informatie over Johan van Haerst (RAG 0908 7H, 482, 491).
37. Dubbe, *Monumenten*, 46-47.

Zwolse patriotten in St. Omaars

Johan Seekles

De oplopende spanningen tussen Patriotten en Oranjegezinden in de jaren voor 1787 leidden er uiteindelijk toe, dat de Pruisen het land binnenvielen. Met hun hulp werd de macht van stadhouder prins Willem V en de Oranjegezinden hersteld. Na de Pruisische inval en de capitulatie van Amsterdam in oktober 1787, brak volgens J.G.M.M. Rosendaal een toestand van volledige anarchie uit: massale plundering van duizenden huizen, talrijke mishandelingen door orangisten, het afvoeren en gevangenhouden onder erbarmelijke omstandigheden van honderden krijgsgevangenen, het wegvallen van het stedelijk gezag in een groot aantal, veelal patriotse Hollandse steden. Deze veelal georganiseerde terreur van Orangisten en Pruisische soldaten werd gevolgd door zogenoemde 'wetsverzetten' in Utrecht, Zeeland en Holland, waarbij de stedelijke besturen van patriotten gezuiverd werden. Vooral in Gelderland, Friesland, Utrecht en Holland vonden ook justitiële vervolgingen plaats.¹

Tijdens de eerste paniek in september en oktober 1787, sloegen tienduizenden, waarschijnlijk zelfs meer dan honderdduizend patriotten - dat wil zeggen meer dan 5% van de Nederlandse bevolking - op de vlucht. Enige tienduizenden trokken naar het buitenland. Sommigen gingen naar de Verenigde Staten van Amerika, Denemarken, Engeland of naar één van de Duitse steden, maar het leeuwendeel koos voor de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk. De Noordfranse garnizoensstad St. Omaars werd aangewezen als plaats voor de opvang van de niet-militaire vluchtelingen. De eveneens gevluchte Friese regent Coert Lambert van Beijma werd verzocht om als regeringscommissaris de leiding over de vluchtelingengemeenschap op zich te nemen. Vanaf eind januari 1788 registreerde Van Beijma de vluchtelingen en kende hun de door de Franse overheid

verstreckte uitkeringen toe. Vanaf 1 april 1788 werd besloten om de toelating van vluchtelingen te stoppen. De kosten van het stelsel liepen uit de hand. Er ontstond een beleid dat erop gericht was het aantal vluchtelingen terug te dringen. Een terugkerende vluchteling kreeg vier tot zes keer zijn wekelijkse uitkering. Dit systeem bleef tot de Bataafse Omwenteling en de repatriëring van de meeste gevluchte patriotten grotendeels intact.

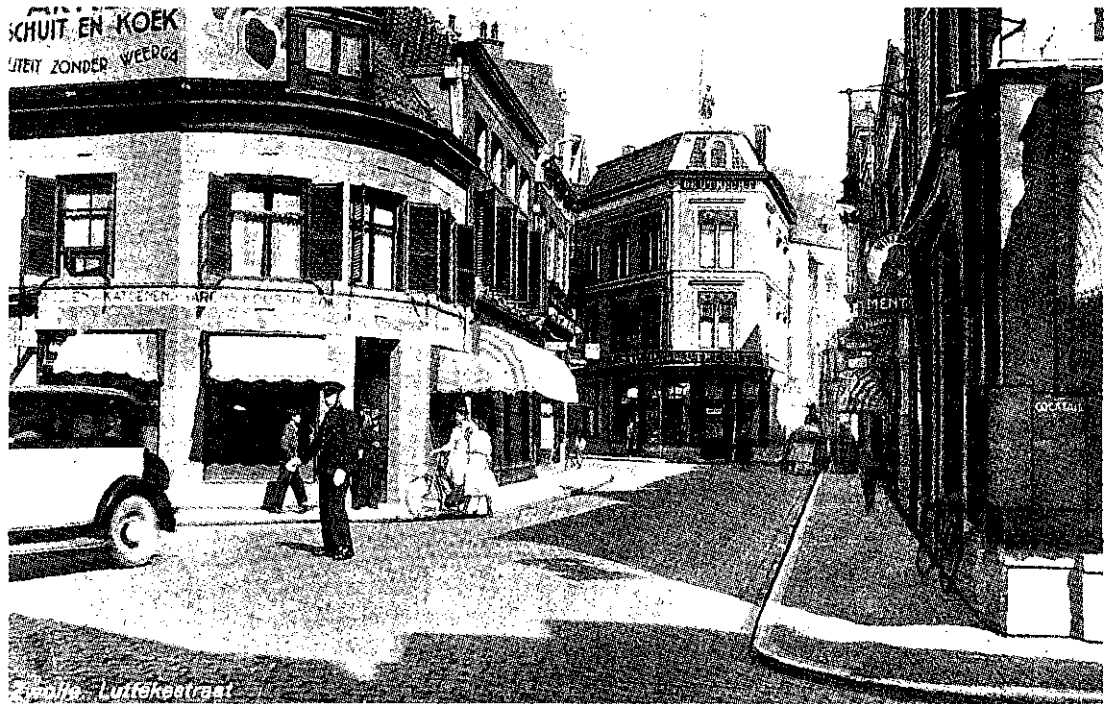
In de maanden januari-april 1788 kwamen ruim 57 Zwolse patriotten in St. Omaars aan. Mannen, vrouwen en kinderen, die om welke reden dan ook zich in Zwolle niet langer veilig voelden. Uit deze lijst is een aantal personen gelicht, wier achtergrond en levensloop nader werd onderzocht. Wie waren zij, welke rol speelden zij in de Zwolse patriottenbeweging en waarom vertrokken ze; dat zijn de vragen die centraal staan in dit artikel.

Karakteristiek van de groep

De 57 naar St. Omaar gevluchte Zwolse patriotten zijn in verschillende beroepsgroepen onder te brengen:

kleermakersknechten:	8
timmermansknechten:	7
zilvermidknechten:	4
hoveniers:	4
militairen:	3
metselaars:	3
mandenmakersknechten:	3
schoenmakersknechten:	2
brouwersknechten:	2
kappers:	2
leerlooiersknechten:	2
smidsknechten:	2
kastenmakersknechten:	2
klerken:	2

In dit pand, 'de Utrecht' of ook wel 'de Mercur' geheten, thans Luttekestraat 11, bevond zich in de zeventiende en achttiende eeuw de herberg 'de Wijnkan.'

Daarnaast waren de navolgende beroepsgroepen éénmaal vertegenwoordigd: voermansknecht, passementwerker, winkelier, schipper, boekbinder, verver/glazenmaker, bakker, horlogemaker, tabakskoper, turfdrager en een kant- en linnenwever.

De lijst verschaft slechts in beperkte mate inzicht in de leeftijd van de vluchtelingen. Van 31 personen wordt geen geboortjaar vermeldt. Van de 26 anderen mannen kan enkel bij benadering de leeftijd worden vastgesteld. Van hen waren er acht die tussen de 17 en 19 jaar oud waren; er waren dertien twintigers, variërend in leeftijd tussen de 21 en 29 jaar; tenslotte waren er vijf dertigers, variërend in leeftijd tussen de 30 en 37 jaar.

Hoewel, zoals gezegd, van 31 personen geen leeftijd kon worden achterhaald, mogen we concluderen dat het hier in hoofdzaak om jonge patriotten in de leeftijd tussen 20 en 40 jaar handelt. Dit komt overeen met de bevindingen van Van Heuven-Bruggeman, die bij haar onderzoek naar de rekwestranten van het rekwest uit 1785 constateert dat het overgrote deel van de personen tussen de 20 en 40 jaar oud is.²

Uit een viertal vermeldingen (Kemper, Beekman, Kock en Kalff) valt op te maken dat ook vrouwen en kinderen de wijk naar Frankrijk genomen hebben. Naar alle waarschijnlijkheid bestonden er familiebanden tussen Willem en Hendrik Knaap, Hendrik en Albert Bruins, alsmede Hendrik en Christoffel Reis. Hermannus, Willem Jan en Lambert van der Voort waren broers.

Ook de onderverdeling naar kerkelijke gezindte laat geen afwijkingen van het geldende Zwolse beeld zien. Gesteld mag worden dat de hoofdmoot van de vluchtelingen uit leden van de gereformeerde gemeente bestond (16 personen), gevolgd door rooms-katholieken (5 personen) en de lutheranen (3 personen). Van 33 personen konden geen gegevens over hun kerkelijke gezindte worden achterhaald.

Betrokkenheid bij Patriottenbeweging

Onderzocht is of van de op de lijst vermelde personen meer gegevens over hun betrokkenheid bij de patriottenbeweging en de achtergronden van hun vlucht kon worden gevonden. Dit bleek slechts bij enkelen mogelijk.

Hendrik Bruins

In november 1787 vond in de herberg 'de Wijnkan' te Zwolle een gevecht plaats tussen Hendrik Bruins en Jan Jansen, wonende aan de IJsseldijk. Blijkbaar had Bruins zonder enige aanleiding Jansen met een mes in de borst gestoken. Bruins vluchtte de stad uit. Hij schaarde zich vermoedelijk in de rijen van patriotse vluchtelingen om strafvervolgving te ontlopen. Uiteindelijk kwam hij in St. Omaars terecht. In augustus 1793 dook Bruins weer op in Zwolle en werd terstond opgepakt. Tijdens het verhoor bleek, dat hij zeer dronken was geweest. Hij kon zich verder van het voorval niets meer herinneren. Bruins werd veroordeeld tot verbanning uit de stad, de stadsvrijheid en het schoutambt voor de tijd van twee jaar. Aangezien hij de kosten van zijn detentie niet kon betalen werd hij tevens veroordeeld tot vier dagen hechtenis op water en brood.³

Melle van Groeningen

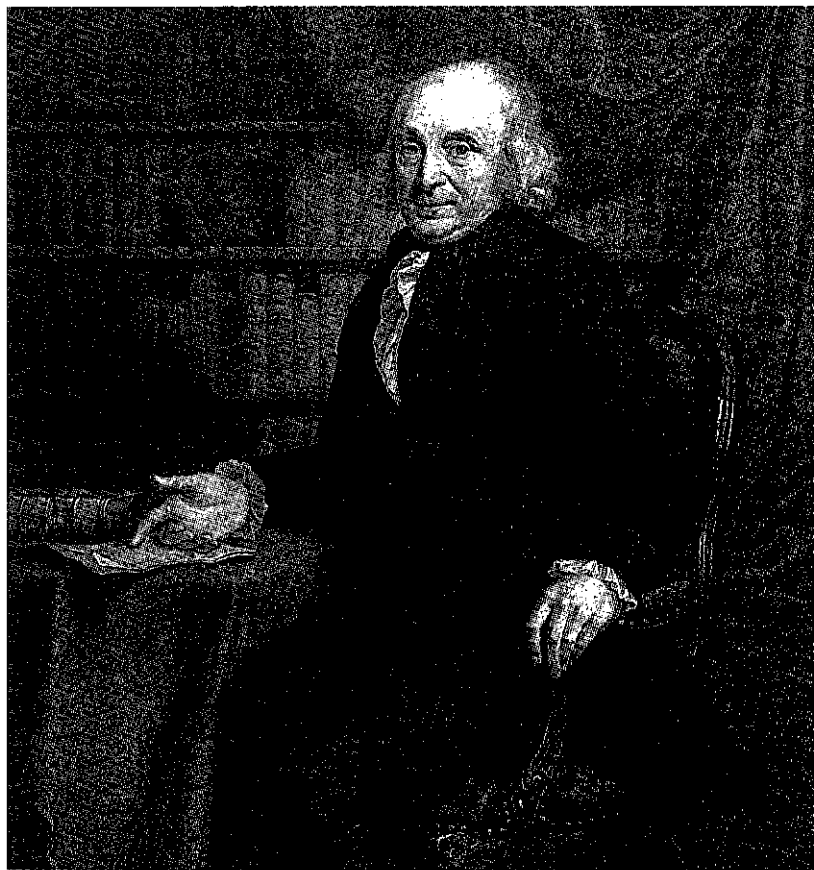
De in 1759 te Zwolle geboren Melle van Groeningen was in 1780/1781 matroos aan boord van het fregat 'de Eendracht' dat onder commando van kapitein A. de Roode stond.⁴ Bij de doop van zijn zoon Berent in 1782, bleek dat Van Groeningen van werkgever was veranderd. Hij was inmiddels werkzaam als knecht op een beurtschip naar Haarlem. Zowel in 1788 als in 1794 is Van Groeningen lange tijd afwezig. Zijn vrouw, Sophia Hulsbergen, ontving in juni 1794 ondersteuning van de Stadsarmenkamer.⁵ In november 1795 was Van Groeningen - samen met Adam van Brussel, Andries Peters en Herman van der Vegte - aanwezig ten huize van Derk Grevenstuk. Van Brussel werd wegens het zingen van rustverstorende liederen en oproerig gedrag opgepakt en veroordeeld tot acht dagen hechtenis op water en brood.⁶ Op 13 december 1795 ondertekende Van Groeningen een verzoekschrift om Prinsgezinde ambtenaren te vervangen door 'goede patriotten.' Andere ondertekenaars waren Jan Willem Stokebrand, Gerrit Westerhof, Hendrik Willem van Rhee, Adolf Glazer en Hermannus van der Voort. Zijn patriotse gezindheid had Van Groeningen ook na zijn gedwongen verblijf in Frankrijk behouden.⁷

Salomon van Deventer⁸

Salomon van Deventer werd op 30 december 1736 te Zwolle gedoopt als oudste zoon van de mr-knoopmaker Peter van Deventer en diens tweede vrouw Gesina Reinards. Hij overleed te Zwolle op 11 februari 1815.

Van Deventer begon zijn ambtelijke loopbaan op 15-jarige leeftijd als klerk of kopiist op het stadshuis. In eerste instantie was hij belast met het afschrijven van eenvoudige dienststukken. Later volgden de meer vertrouwlijke stukken, waarvoor hij in 1763 de eed van secretaris aflegde. In 1768 ontving Van Deventer van het stadsbestuur permissie om als procureur op te treden. Over een opleiding aan de Zwolse latijnse school of een universiteit zijn geen gegevens gevonden. Wellicht heeft hij zich door zelfstudie of praktijkervaring de nodige wetskennis eigen gemaakt. Zeker is dat veel instellingen en particulieren van de diensten

A.W. Baron van Pallandt tot Zuthem (1728-1803), een lokale patriotse voorman die samen met H. Kemper en J. Jansen naar Brabant vluchtte in het najaar van 1787. Kemper en Jansen trokken door naar St. Omaars.

Alzo uit de genomen Informatien gebleken is dat Hendrik Bruins in de maand November des jaars 1787 zig niet ontzien heeft zekere Jan Janszen wonende aan de Zijfel dikt tegen over Salke in de Herberg de vyf kan alhier zonden eenige reukie met den zekeren te hebben gehad, met een Mes in de borst te stooten, aan welken wonde niet min meken gelaboreert zoude hebben dat de gedetoneerde Hendrik Bruins diens na aanstonds uit deze Sted gerugt is en nu eerst alhier is nedergeskomen, zonder enige redenen van de zelfst doen te kunnen geven, als alleen dat zig niet weet te herinneren toen ten tijde van

Resolutie waarin Hendrik Bruins wordt veroordeeld vanwege de steekpartij in herberg 'de Wijnkan' (GAZ, AAZ01-97, p. 531 Resolutie Schepenen en Raden d.d. 16 augustus 1793).

van Van Deventer als procureur, curator of executor-testamentair gebruik hebben gemaakt.

Door zijn functies behoorde Van Deventer tot de sociale middenlaag van de toenmalige standenmaatschappij. Zoals zovelen van zijn tijdgenoten zal ook Van Deventer zich hebben afgezet tegen heersende misstanden en de Stadhoudelijke invloed op het stadsbestuur. In 1783 werd hij voor korte tijd lid van de Burgercommissie en raakte hij betrokken bij het opstellen van verzoekschriften met een patriottisch karakter. Nadat hij in maart 1787 secretaris was geworden van de Vergadering van vertegenwoordigers van gewapende schutterijen, vrijcorpsen en genootschappen van wapenhandel - onder leiding van de bekende patriot Gerrit Jan Pyman - werd het duidelijk dat Van Deventer patriottische sympathieën koesterde. Hij werd meer en meer gedwongen partij te kiezen in een escalerend conflict tussen patriotten en prinsgezinden.

Na de inval van de Pruisische troepen in september 1787 besloot de nieuwe prinsgezinde magistratuur om Van Deventer vanwege zijn aandeel in bovengenoemde vergaderingen niet gerechtelijk te vervolgen, doch enkel uit zijn stadsambt van klerk te ontslaan. Blijkbaar voelde Van Deventer zich in die periode niet langer veilig in Zwolle. Vermoedelijk heeft Van Deventer Zwolle al in januari 1788 verlaten. Zijn aankomst in St. Omaars

werd geregistreerd op 18 februari 1788. Op dat tijdstip werden eveneens de Zwollenaren Steven Meulenbelt, Jan Tusveld, Jan Willemsz. Stokebrand en Hendrik Willem van Rhee geregistreerd. Het is onduidelijk of Van Deventer in hun gezelschap reisde.

Zijn verblijf in St. Omaars duurde tot 7 mei 1788, de dag waarop hij werd weggezonden. Wellicht hebben zijn ervaringen in Frankrijk de nodige invloed gehad op zijn plotselinge ommezwaai van patriot naar prinsgezind. Het zou kunnen verklaren waarom Van Deventer in april (?) 1788 de vereiste eed op de Constitutie, het erfstadhouderschap en de regeringsvorm van Overijssel aflegde.

Deze drastische politieke wending bleef Van Deventer ook in de jaren na 1788 dramatisch achtervolgen. Zowel in 1791 en als in 1795 moest hij zich door middel van verweerschriften tegen lasterpraatjes, aantijgingen en leugens van patriotse zijde verweren. Opvallend is dat hij in zijn verweerschrift van 1791 met geen woord over zijn vlucht naar en verblijf in Frankrijk rept.⁹

Van Deventer was één van de weinigen, die zich meermalen in het openbaar heeft moeten verantwoorden. Dat maakte hem tot een prominent slachtoffer, wanhopig bezig zijn inkomsten en verworven positie veilig te stellen.

Hendrikus Kemper en Jan Jansen

Hendrikus Kemper ontving op 3 september 1783 toestemming van het Zwolse stadsbestuur om met de gereformeerde Hendrina Sloomman of Horstman te trouwen. Hij moest beloven om de kinderen gereformeerd op te voeden. Het huwelijk werd op 21 september 1783 te Windesheim gesloten. Uit dit huwelijk werden in de periode 1784-1795 een zestal kinderen geboren. Kemper werd in april 1838 lidmaat van de hervormde gemeente Windesheim en vertrok in 1843 naar Wijhe.

Jan Jansen (van Zwol) werd op 16 februari 1749 te Windesheim gedoopt als het vijfde kind van de echtelieden Jan Jansen van Zwol en Maria Engberts. Hij trouwde op 16 november 1788 in de kerk te Windesheim met Janna Kuipers. Uit dit huwelijk werden in de periode 1790-1805 zeven kinderen geboren. Jan van Zwol overleed op 11 september 1807 te Zuthem.

In Windesheim bestond in 1787 een Exerctiegenootschap (of ook wel Genootschap van Wapenhandel genoemd). De wetten (= reglement) van dit Genootschap werden in februari 1787 door een groot aantal burgers van Windesheim ondertekend. Onder de ondertekenaars bevonden zich ook Hendrikus Kemper en Jan Jansen. Laatstgenoemde trad op als luitenant, terwijl Kemper als kapitein het bevel voerde.

Op 30 juni 1787 brachten Kemper en Jansen een bezoek aan Joachim van Plettenberg, de bewoner van het Huis Windesheim. Zij waren gewapend met sabels en werden op een afstand gevolgd door een groep medestanders. Van Plettenberg, oud-gouverneur van Kaap de Goede Hoop, beschreef die ontmoeting als volgt:

'... Zij quamen om mij aantezeggen en te waarschuwen van niet weder ten mijnen huize te ontfangen Den Paknaald van Zwolle (onder deezen bijnaam verstaande den heer Hoekman) want dat zij officieren en de Gemeene, uit welke naam spraaken, hem hielden voor een verspieder, ja zelf landverrader, en dat over het geheel zij alle het geloop van Oranje-klanten niet langer willen dulden...' Het leven van Hoekman had volgens Van Plettenberg gevaar gelopen: '... Om mij te meer afteschrikken den Heer Hoekman te mijnent te ontfangen, deden die twee officieren mij verstaan, dat twee dagen bevoorent die heer (= Hoekman) groot gevaar hadde geloopen van te zijn aangevalen op de groote landweg, nadien men weetende zig op het huis Windesheim bevond, eenige lieden op de stenen brug na desselfs terugkomst hadden gewagt, en alleen van haar voornemen hadden afgezien, omdat het te laat in den avond wierd, volgens nadere berigten zouden dit menschen zijn geweest uit het Zwolsche detachement, hetwel na Deventer moettende voortreijzen, Windesheim was voorbijgegaan...' Er wordt verondersteld, dat het bezoek van de patriotten aan de orangist Van Plettenberg gezien moet worden als een wraakneming vanwege diens verhouding met een 17-jarige dochter van Joan Derk van der Capellen tot den Pol, de patriotse leider in Zwolle.¹⁰

De namen van Kemper en Jansen komen eveneens voor op een uit september 1787 daterende lijst van manschappen uit de genootschappen

van Wijhe, Wilsum en Windesheim, die zich schriftelijk bereid hadden verklaard om te dienen in het te formeren patriottenleger. Dit leger moest het platteland van Overijssel verdedigen tegen een mogelijke Pruisische inval.¹¹

Kemper en Jansen werkten als knechten bij de boer Jan van Santen te Windesheim. In november en december 1787 bracht de gerechtsdienaar M.J. Voskuil diverse keren een bezoek aan Van Santen, teneinde aan diens knechten Kemper en Jansen de dagvaarding om voor het gerecht te verschijnen te kunnen overhandigen. Het stadsbestuur was inmiddels een gerechtelijk onderzoek gestart naar de betrokkenheid van Kemper en Jansen bij de gebeurtenis op Huize Windesheim. Het eerste verhoor van Jan Jansen vond plaats op 5 november 1787. Kemper was toen al gevlucht. Op 12 januari 1788 verscheen Voskuil, vergezeld door een detachement ruiters met een wagen, andermaal bij Van Santen om beide verdachten op te halen. Ook Jansen was inmiddels vertrokken. Volgens Van Santen was Jan Jansen de dag vóór nieuwjaar

Wy ryden naar St. Omer. Spotprent op de patriotse vluchtelingen, die als narren op ezels zijn afgebeeld.

en Hendrikus Kemper al eerder vertrokken. Beiden waren gevlucht naar Brabant om zich bij baron A.W. van Pallandt van Zuthem, drost van IJsselmuiden, te voegen.

Bij publicaties van 6 mei en 14 juni 1788 werden Kemper en Jansen opgeroepen om op 29 juli 1788 op het raadhuis te verschijnen, ten einde zich te verantwoorden voor hun gedrag. Uiteindelijk werden Kemper en Jansen, voormalige officieren van het Windesheimer vrijcorps, voor hun bedreiging van de bewoner van Huize Windesheim veroordeeld tot verbanning uit de provincie Overijssel.¹²

De aankomst van Kemper en Jansen in St. Omaars werd op 21 januari 1788 geregistreerd. Gelijktijdig kwamen ook Jan Meyer en Henrik Jan van Dijk aan. Jansen werd al op 28 mei 1788 weggezonden, terwijl Kemper met vrouw en twee kinderen pas in maart 1792 uit St. Omaars vertrok.

Terugkeer in Zwolle

Van degenen die in 1788 en 1789 uit St. Omaars door de autoriteiten werden weggezonden, zoals Akkerman, Bader, Beekman, Bruins, Cammeron, Van Deventer, Van Dijk, Eskes, Glazer, Van Groeningen, Haselhof, Gerardus Jansen, Jan Jansen, Kok, Lammerts, Meulenbelt, Ney, Hendrik en Christoffel Reis, Van Rhee, Segerts, Stokebrand, Straay, Stuivelaar, Tusveld, Veenhuyzen, Lambert en Willem Jan van der Voort en Wobben keerden de meesten in de loop van dat jaar of 1789 terug naar Zwolle. Slechts enkelen bleven langer weg (de Bos, Cornelisz, Daulan, Gerrit Jansen, Kannegieter, Hendrik Knaap, Willem Knaap, Kemper, Kock, Van der Linden, Naas, Niemeyer, Olthuiszen, Stoel en Hermannus van der Voort) of trokken naar andere steden of plaatsen, zoals Boschhoever (Duinkerken, 1790), Kalff (Utrecht, 1796), Lentmeyer (Loosdrecht, 1798) en de Roer (Parijs, 1790).

Conclusie

Van het merendeel van de vertrokken burgers kon niet worden achterhaald wat de reden voor hun vlucht was. Berichten over brandstichting, mishandeling en doodslag in Zwolle ontbreken. Van een Oranjegezinde furie tegen het volk was in

Zwolle geen sprake. Vermoedelijk werd hun vlucht meer ingegeven door onheilspellende berichten uit andere steden of lagen er andere, wellicht economische, motieven aan ten grondslag. Slechts van een enkeling, zoals Salomon van Deventer, Hendrikus Kemper, Jan Jansen en Hermanus Potgieter, was het begrijpelijk dat ze de wijk namen. Zij konden immers worden gerekend tot de leidende voormannen. De overige vluchtelingen waren minder belangrijk. Hun namen treffen we niet aan op de lijsten van Patriotse instellingen, zoals het Comité Revolutionair, de Burgercommissie, het Commerce College of de Loge L'Inébranlable. Hun vlucht gaf echter wel aan, dat ze zich serieus bij de Patriottenbeweging betrokken voelden.

Opvallend is, dat het vooral knechten, kleine middenstanders en onvermogens betrof, die de wijk naar Noord-Frankrijk namen. Vermogende Zwollenaren, leden van Patriotse magistraatsfamilies en leidende Patriotse voormannen zochten hun heil elders, vermoedelijk in Parijs, Londen en andere Europese steden. Leden van de familie Doyer weken zelfs uit naar Noord-Amerika.

Noten

1. J.G.M.M. Rosendaal, "Geene Heeren meer, Zalige Egalité", De door de Franse overheid ondersteunde gevluchte patriotse burgers, 1787-1794, in: *Jaarboek 1995 van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 107-164.
2. M. van Heuven-Bruggeman, *Een rekwest in Zwolle in de nazomer van het jaar 1785*, doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 1975, 21. Zie ook GAZ, Z.Fol.23.
3. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), Administratief Archief Zwolle (AAZ01), Resoluties Schepenen en Raden (Res.S en R.), dd. 16 augustus 1793, p. 531.
4. GAZ, IA025-400.
5. GAZ, AAZ01, Resoluties Provisionele Representanten, dd. 28 juni 1794, p. 217.
6. GAZ, AAZ01, Resoluties Provisionele Representanten, dd. 9 november 1795, p. 99.
7. GAZ, AAZ01-06681.
8. J.J. Seekles, 'Salomon van Deventer, 1736-1815', in: *Overijsselse Biografieën*, deel 2, Meppel 1992, 42-45.
9. GAZ, AAZ01-06835.
10. GAZ, AAZ01-06051.
11. GAZ, AAZ01-06055.
12. GAZ, RA001-00466.

Bijlage: alfabetisch overzicht van naar St. Omaars gevluchte Zwolse patriotten

1. Frans Akkerman, knopenmaker en metselaar (1783-1788), aanwezig in St. Omaars van 17 februari 1788 tot 7 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
2. Jacob Bader, metselaar (1788), aanwezig in St. Omaars van 19 februari 1788 tot 24 mei 1788, verblijft ook in Duinkerke.
3. Harmanus Beekman, timmerman (1788), kleermakersknecht (1788), aanwezig met vrouw en één kind in St. Omaars en Grevelingen van 28 januari 1788 tot 19 maart 1789.
4. Jan Boschhoever, scheepstimmerman(sknecht) (1788/1789), aanwezig in St. Omaars op 10 februari 1788, verblijft in Duinkerke in 1790.
5. Anthonis de Bos, horlogemaker(sknecht) (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van 24 februari 1788 tot vermoedelijk mei 1791.
6. Albert Bruins, verver en glazenmaker (1788), zilversmid (1789), aanwezig in St. Omaars op 17 februari 1788.
7. Hendrik (Albert) Bruins, zilversmid(sknecht) (1788), aanwezig in St. Omaars van 17 februari 1788 tot 23 april 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
8. Hubert (B.) Cammeron, kastenmaker, schrijnwerkersknecht (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van 17 maart 1788 tot 14 oktober 1789.
9. Roelof Cornelisz, afkomstig van Meppel, brouwer(sknecht) (1788/1789), verblijft in 1787 in Zwolle, aanwezig in St. Omaars van februari 1788 tot vermoedelijk mei 1791.
10. Jan Joseph Francois Daulan, pruikenmaker, dameskapper (1788-1792), aanwezig in St. Omaars van 29 maart 1788 tot vermoedelijk mei 1792.
11. Salomon van Deventer, klerk, kopiist op een kantoor (1788), aanwezig in St. Omaars van 18 februari 1788 tot 17 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
12. Hendrik Jan van Dijk, timmerman, aanwezig in St. Omaars van 21 januari tot 17 april 1788; wordt uiteindelijk weggezonden.
13. Hendrikus Eskes, (ger, geboren 1769), kleermaker(sknecht) (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 16 oktober 1789.
14. Albertus Glazer, kleermaker (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van 13 februari 1788 tot 1 juli 1789.
15. Melle van Groeninge, schipper(sknecht) (1788), aanwezig in St. Omaars van 24 februari 1788 tot 17 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
16. Elzo Arnoldus Haselhof, tabakskoper (1788), aanwezig in St. Omaars van 18 maart 1788 tot 17 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
17. Gerardus Jansen, (ger, geboren 1771, vermoedelijk overleden in St. Omaars vóór 7 april 1788), kleermaker(sknecht), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 7 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
18. Gerrit Jansen, mandenmaker(sknecht) (1788/1789), aanwezig in Zwolle in 1787, in St. Omaars van 10 februari 1788 tot 31 januari 1790.
19. Jan Jansen, hovenier, arbeider, aanwezig in St. Omaars van 21 januari 1788 tot 28 mei 1788; wordt uiteindelijk weggezonden.
20. Jan Willem Kannegieter, timmerman, schrijnwerkersknecht (1788/1789), aanwezig van februari 1788 tot februari 1790 in St. Omaars; wordt uiteindelijk weggezonden.
21. Hendrik Kemper, conciërge en intendant van het kasteel van A.W. van Pallandt van Zuthem (1787), hovenier, tuinman (1788), boerencommandant en daghuurder (1789); aanwezig met vrouw en twee kinderen van 21 januari 1788 tot vermoedelijk maart 1792 in St. Omaars.
22. Hendrik Knaap, boekbinder(sknecht) (1788), onderofficier (1789), aanwezig in St. Omaars van februari 1788 tot vermoedelijk mei 1791.
23. Willem Knaap, timmerman(sknecht) (1788-1790), militair (1788), aanwezig in St. Omaars van februari 1788 tot februari 1790.
24. Jurgen Johannis Kalff (Kal), pruikenmaker (1790-1792), aanwezig met zijn vrouw in Grevelingen van 1789 tot maart 1792, duikt in september 1796 op in Utrecht.
25. Kock, afkomstig uit Zwolle, winkelier, verblijft met zijn vrouw van 1789-1793 in Frankrijk.
26. Hermen Kock, (geboren 1761), bakker(sknecht) (1788/1789), dagloner van metselaar (1789), aanwezig in St. Omaars van 1 februari 1788 tot vermoedelijk mei 1791.
27. Reinier Kok, bombardeur Reg. d'Averhoudt (1787), bakker (1788), aanwezig in St. Omaars van 21 maart 1788 tot 30 april 1788, terug in Zwolle in september 1789.
28. Jannes Lammerts, brouwersknecht (1788), aanwezig in St. Omaars van 10 februari 1788 tot 16 april 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
29. Hubert Lantenberg, kistenmakersknecht, timmerman (1788), aanwezig in St. Omaars op 10 februari 1788.
30. Allebertus Lentmeijer, militair (1788), stoelendraaier (1789-1794), geboren in Kampen in 1760, verblijft in 1787 in Zwolle, aanwezig in St. Omaars van 1788-1791, duikt op Loosdrecht in 1798.
31. Jan van der Linden, leerlooier (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van februari 1788 tot januari 1790.
32. Steven (J.) Meulenbelt, kleermaker (1788), aanwezig

- in St. Omaars van 18 februari 1788 tot 7 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
33. Jan Meyer, metselaar(sknecht), arbeider, komt op 21 januari 1788 in St. Omaars aan.
 34. Hendrik Naas, (rk, geboren 1762), kant-en linnenwever (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 10 januari 1790.
 35. Johannes Neij, (rk, geboren 1754) dagloner, turfdrager (1788), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 16 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
 36. Jacob Niemeyer, tuinman, hovenier (1788-1790), militair (1788), aanwezig in St. Omars van februari 1788 tot 31 januari 1790.
 37. Theodorus Olthuizen, smid(sknecht), geweermaakersknecht (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van 24 februari 1788 tot 13 januari 1790.
 38. Harmanus Porgieter, zilversmid(sknecht) (1788), aanwezig in St. Omaars op 17 februari 1788.
 39. Christoffel Reis, (luthers, geboren 1767), schoenmakersknecht (1788), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 23 april 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
 40. Hendrik Reis, (luthers, geboren 1753), voermansknecht (1788), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 28 april 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
 41. Hendrik Willem van Rhee, schrijver en kopiist (1788), aanwezig in St. Omaars van 18 februari 1788 tot 7 december 1789.
 42. Gerrit Rose, smidsknecht (1788, 2), militair (1788, 12), aanwezig in St. Omaars op 10 februari 1788.
 43. Jannes de Roer, hovenier (1788/1789), militair (1788), aanwezig in St. Omaars van februari 1788 tot juli 1789, verblijft in 1790 in Parijs.
 44. Willem Jan la Rooy, mr. timmerman (1788/1789), aanwezig in St. Omaars op 17 februari 1788.
 45. Jurjen Segerts, kleermakersknecht (1788), aanwezig in St. Omaars van 17 februari tot 28 april 1788.
 46. Jacobus Frederiks Sievers, garde du corps (militair) (1788/1789), aanwezig in St. Omaars op 17 februari 1788.
 47. Gerrit Jan St(r)aaij, (ger, geboren 1769), kleermaker(sknecht) (1788), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 17 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
 48. Johannes Stoel, (ger, geboren 1767), mandenmaker, korvenmakersknecht (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 18 januari 1790.
 49. Jan Willems Stokebrand, passementwerker (1788), aanwezig in St. Omaars van 18 februari 1788 tot 7 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
 50. Jan Stuivelaar, mandenmaker (1788), aanwezig in St. Omaars van 17 februari 1788 tot 23 april 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
 51. Jan Tusveld, leerlooiersknecht (1788), witwerker (1789), aanwezig in St. Omaars van 18 februari 1788 tot 15 oktober 1789.
 52. Lourens Veenhuizen, (rk, geboren 1757), timmerman(sknecht) (1788), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 17 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
 53. Hermannus van der Voort, (ger, geboren 1763), kleermaker(sgezel) (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 13 januari 1790.
 54. Willem Jan van der Voort, (ger, geboren 1751), kleermaker(sgezel) (1788/1789), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 16 oktober 1789.
 55. Lambert van der Voort, (ger, geboren 1769), schoenmakersgezel (1788), aanwezig in St. Omaars van 12 februari 1788 tot 26 mei 1788, wanneer hij wordt weggezonden.
 56. Gerrit Westerhof, zilversmid(sknecht) (1788/1789), aanwezig in St. Omaars op 17 februari 1788.
 57. Berent Wobben, afkomstig van Staphorst, zilversmidknecht (1788), boerenknecht (1789), verblijft in 1787 in Zwolle, aanwezig in St. Omaars en Grevelingen van 10 februari 1788 tot 18 maart 1789.

Zwolland

‘De grootste en belangrijkste Tentoonstelling van geheel Oost- en Noord Nederland’. Zo werd de tentoonstelling voor Land- en Tuinbouw, Handel, Nijverheid en Electriciteit, die van 4 tot en met 8 september 1928 onder de naam ‘Zwolland’ in de Overijsselse hoofdstad werd gehouden, in de krant aangekondigd.¹

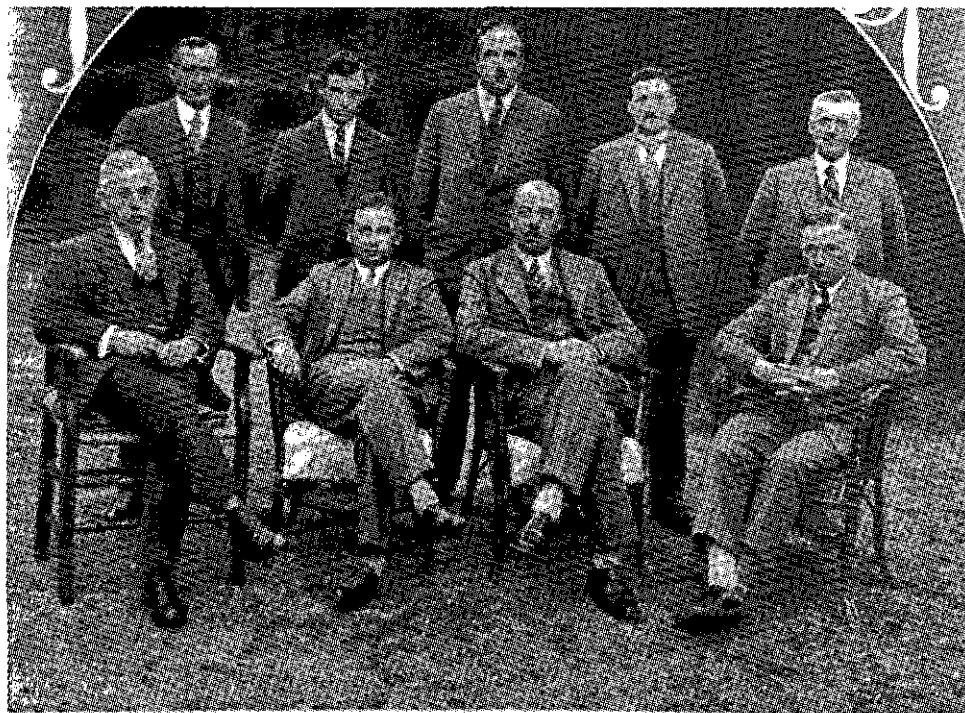
‘Vooruit! Vooruit is onze leus...!’

De organisatie van deze tentoonstelling was in

handen van vertegenwoordigers uit de landbouwkringen, de handel en de nijverheid. Een ongehoorlijk aantal mensen, verdeeld over talloze commissies, verleende medewerking aan de organisatie van de tentoonstelling. Er was een ‘Eere comitee’, een hoofdbestuur en daaronder een dagelijks bestuur, algemene adviseurs en verder liefst 25 commissies voor de diverse onderwerpen op de tentoonstelling en voor de veekeuringen.

Hoofddoel was een beeld te geven van het ontwikkelingsstadium van de landbouw. Men wilde

J.C. Streng

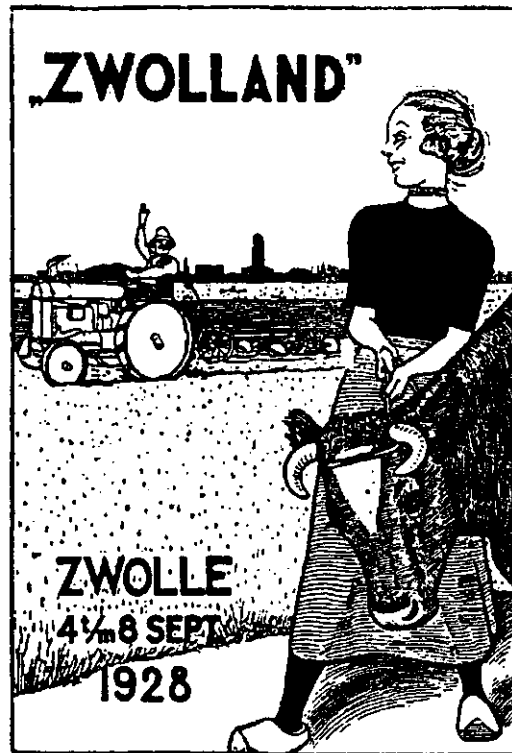

Landbouwvoormannen in 1928 bijeen als Dagelijks Bestuur van Zwolland. In de naam van ir. S.L. Louwes, secretaris van de OLM, staat een ‘r’ te veel (foto: Van Eigen Erf).

De tentoonstelling „Zwolland”

Een foto van het Dagelijks Bestuur, van links naar rechts zittend de heeren: U. P. Cavaljé, Burgemeester van Zwollerkerspel, vice-voorzitter; J. H. P. Potassche, penningmeester; R. G. A. Z. baron van Haersolte, voorzitter; H. J. Volkers, secretaris. Staande van links naar rechts: F. Middag, A. H. Nijboer, ingenieur S. L. Louwers, H. S. Poppe en A. Kloostertiel.

De affiche voor 'de Zwolland' (Archief Zwolland).

afnemers van land- en tuinbouwprodukten een overzicht bieden van de hoedanigheid en hoeveelheid landbouwprodukten en -machines. De tentoonstelling bood ook de mogelijkheid het verenigingswezen in land- en tuinbouw te presenteren, en bezoekers kennis te laten nemen van doel, aard en resultaten van de verschillende instellingen. Tenslotte kregen de verschillende takken van handel en nijverheid gelegenheid de aandacht op hun artikelen te vestigen. Men wilde kortom, de ogen van de boeren openen voor de vooruitgang in de landbouw, zoals het gebruik van landbouwmachines met 'motorische drijfkracht', kunstmeststoffen, het opzetten van een keur-veestapel met doorgefokte variëteiten, of het nut van grafieken en statistieken. Bovendien wilde men de hygiëne op het boerenbedrijf bevorderen. De tentoonstelling moest de bezoeker tot de erkenning brengen dat al die nieuwe middelen en apparaten de moeite van de aanschaf waard waren. Of zoals een van de sprekers het tijdens de opening kort samenvat-

te: "t Kost wel geld, maar 't wordt toch ook veel beter'.

Opening

De tentoonstelling werd gehouden op het terrein van de veemarkt, bij de Emmastraat. Op dinsdag 4 september verrichtte de minister van binnenlandse zaken en landbouw, Mr. J.B. Kam, in aanwezigheid van een stoet notabelen de opening. De openingsrede was van de voorzitter van de tentoonstelling, R.G.A.Z. baron van Haersolte. Hij heette alle gasten welkom. De commissaris van de koningin toonde zich ingenomen met de aangekondigde koninklijke belangstelling voor de tentoonstelling. De burgemeesters van Zwolle en Zwollerkerk loofden de mogelijkheden van landbouw en electriciteit die er gedemonstreerd werden. G.W. Stroink sprak namens de Overijsselse Landbouw Maatschappij. De voorzitter benadrukte dat de landbouwtenntoonstelling tot voornaamste doel had de landbouw te bevorderen. Er was plaats voor studie en wedstrijden ter instructie. Alle boeren en boerinnen in het noord-oosten van Nederland werden opgeroepen een bezoek te brengen, om zo hun kennis te verrijken. In de krant juichten op de dag van de opening vele notabelen uit industrie en vreemdelingenverkeer de tentoonstelling toe. Men zag voortreffelijke vooruitzichten voor hen die aanpakten:

*'Volbreng uw werk met vlijt en lust,
hoe weinig 't nog beduidt;
Wie telkens treuzelt, zucht en rust,
hij komt ook nooit vooruit.'*

Op de avond na de opening was er in Odeon een diner met het bestuur, de commissies en genodigden. Weer was er een reeks redes te beluisteren, nu voornamelijk dankjes aan alle medewerkers. Nadat voorzitter Van Haersolte voor al zijn moeite benoemd was in de Orde van Oranje Nassau, vertrok het deftige gezelschap na het toetje naar de 'Zwolland' voor een openluchtvoorstelling van Kloris en Roosje.

Inrichting

Op de tentoonstelling waren diverse paviljoens. Er stond een gebouw van 'Handel, Nijverheid en Electriciteit', een tent voor Landbouwhuishoud-

kunde, een paviljoen voor akker- en weidebouw. Via een kunstmesthoekje en een fontein, kon men naar een modelboerderij, die voor de gelegenheid de 'Zwollandboerderij' genoemd was.

Voor meisjes was er een afdeling huishoudonderwijs. Er werd een keuken getoond speciaal bestemd voor een boerderij. In deze keuken werd alleen gekookt, dus niet gegeten en gewoond. De inrichting van deze keuken was praktisch, zodat het werk er vlug en goed gedaan kon worden. Aan de keuken was een eenvoudig, doch smaakvol ingericht eetvertrekje verbonden. De meubilering was geschikt voor een 'Overijsselsch landbouwersgezin.'

Om de stand van zaken in het land en tuinbouwonderwijs te tonen, waren werktuigen en hulpmiddelen bijeengebracht die in de scholen werden gebruikt, evenals leermiddelen, boeken en platen, en grafieken en statistieken.

Met de verschillende werktuigen werden tijdens de tentoonstelling 'beproevingen gehouden' om zodoende de landbouwers de bruikbaarheid en het nut ervan te demonsteren.

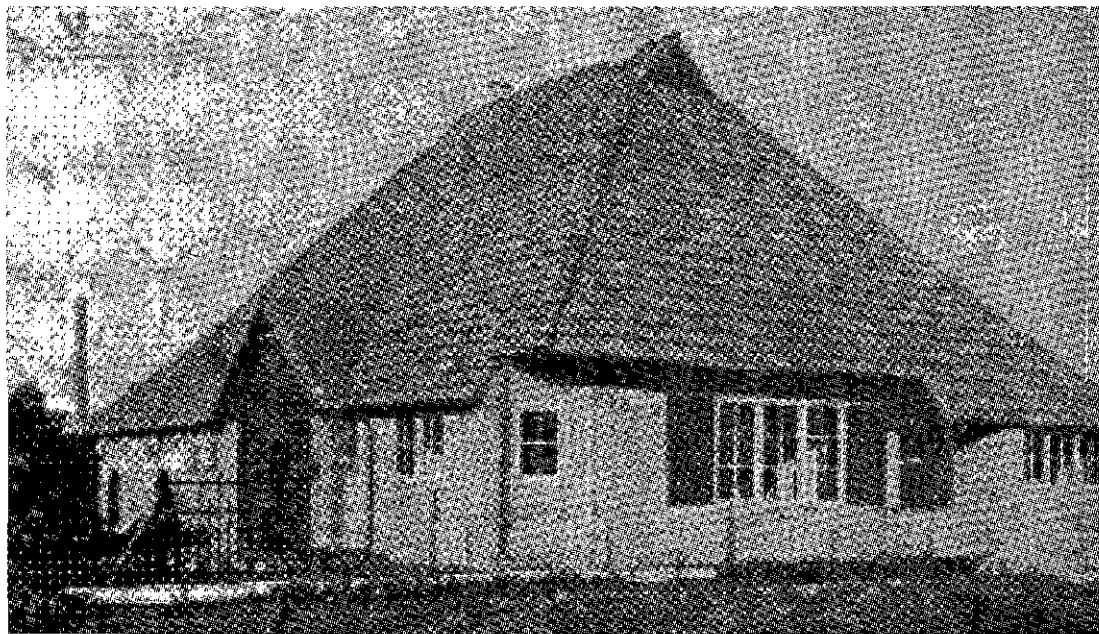
Veel moeite werd gedaan om het gebruik van elektriciteit te propageren. Op de tentoonstelling was dan ook een lichtreclame met de dringende

raad: 'Doet alles electrisch.' Het was niet zonder ironie dat al op de eerste avond de elektriciteit uitviel en de bezoekers in het donker zaten met alleen de brandende lichtreclame, die het kort daarna ook liet afweten. Maar al spoedig kreeg men de zaak weer aan de gang en was het terrein weer feestelijk verlicht.

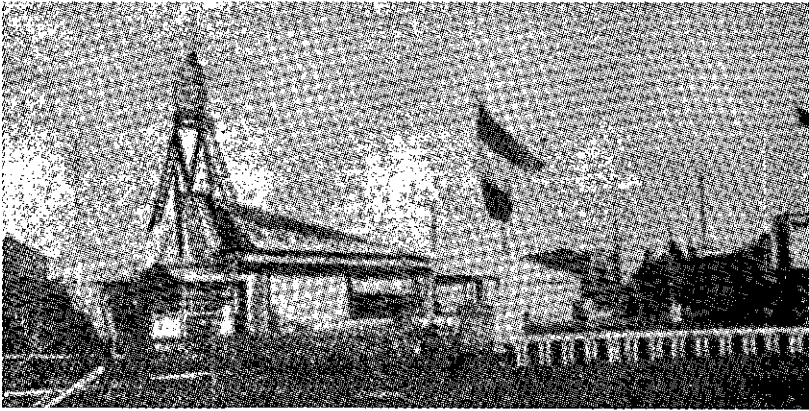
Om al dit fraais te kunnen zien en bijwonen moest uiteraard betaald worden. De openstelling voor publiek was van 10 uur 's morgens tot 10 uur 's avonds. De toegangsprijs tot 2 uur was anderhalve gulden, na 2 uur één gulden, en na 6 uur twee kwartjes. Een kaartje voor kinderen beneden 13 jaar kostte tot 6 uur een kwartje.

Koninklijk bezoek

Op woensdag 5 september kwam de hele koninklijke familie, koningin Wilhelmina, prins Hendrik en prinses Juliana, de tentoonstelling bezoeken. De Zwolse inwoners werd in een advertentie van hogerhand op bedilligerige toon duidelijk gemaakt wat er van hen verwacht werd: de Zwollenaars 'moeten' vooral tonen dit bezoek op prijs te stellen, om die reden 'moeten' alle vlaggen uit en 'moet' de ontvangst hartelijk en feestelijk zijn. Een uur voor de koninklijke aankomst diende ieder-

De 'Zwolland' boerderij. (Foto POZC, 5 september 1928)

'Het stikstofhoekje'
(Foto POZC, 5 september 1928)

een aanwezig te zijn. Tijdens het bezoek waren er vele verkeersmaatregelen voor auto's en rijwielen. Ook hier veel dwang: de voetgangers 'dienen' zich langs de route terzijde van de wegen op te stellen en 'moeten' stil blijven staan tot de stoet voorbij is. Vanwege het bezoek sloten diverse banken en winkels die dag na twaalf uur hun negotie. Bij de aankomst van de koninklijke familie speelde het stedelijk orkest onder leiding van de heer K. de Rook. Vervolgens werden de gasten over de tentoonstelling rondgeleid en volgde er op het terrein van het concours hippique een defilé van bekreond vee. Helemaal hielden de Zwollenaren zich niet aan de bestuurlijke richtlijnen want toen het koninklijk bezoek na de 'Zwolland' het ziekenhuis bezocht, waren er hele stukken straat zonder publiek.

Bezoekersstromen

Om de te verwachten bezoekersstromen naar het tentoonstellingsterrein in goede banen te leiden, waren er speciale maatregelen voor trein- en busreizigers. Voor bezoekers met de trein uit Kampen reed er 's nachts een extra trein rond twaalf uur en alle treinen uit Kampen stopten bij een extra-halte aan de Emmastraat, bij de ingang van de 'Zwolland.'

Voor treinreizigers in groepsverband van tien of meer personen waren er 'gezelschapsbiljetten', en groepen van minimaal zeventig personen konden zelfs een extra-trein aanvragen. Er waren goedkope retourkaarten vanaf de stations Nijkerk, Apeldoorn, Deventer en Coevorden.

Er reden ook extra autobussen van en naar diverse plaatsen. De 'Eerste Zwolsche Auto Omnibus Dienst' kreeg uit Rotterdam versterking van een bus. Zodat er voor de treinreizigers die niet uit Kampen kwamen vanaf het station 'twee groote bussen' een geregelde dienst naar de 'Zwolland' onderhielden.

Het waren prachtige warme septemberdagen waardoor er veel mensen naar de tentoonstelling trokken. Op de eerste dag waren er twintigduizend bezoekers. Op de dag van het concours hippique bezochten dertigduizend bezoekers de 'Zwolland', onder wie nogmaals prins Hendrik die speciaal voor de paarden uit 't Loo was gekomen. Met dit laatste aantal werden alle verwachtingen ruimschoots overtroffen. Op de laatste dag, zaterdag, registreerde men nog tienduizend bezoekers. Zodat de tentoonstelling door minimaal meer dan zestigduizend belangstellenden was bezocht.

Keuringen van vee

Veel aandacht werd besteed aan een traditonueel element in de landbouwcultuur: het keuren van vee en landbouwprodukten. Enig rep en roer brak uit toen vee uit Dedemsvaart werd teruggestuurd omdat het met mond- en klauwzeer zou zijn besmet.

Voor de keuringen was er een verbazingwekkend groot aantal categoriën en evenzovele commissies om al de rood- en zwartbonte koeien, de merries, de handelspaarden, warmbloedige en ongewisselde, de schapen, de geiten, de ganzen en de eenden, de konijnen groot en klein, zowel met als zonder jongen, de bijen en ook de diverse groentes te beoordelen. Op het concours hippique op vrijdag was een grote centrale keuring van paarden. In de krant besloegen de namen van de winnaars iedere dag diverse kolommen tekst.

Commerciële uitbating

Mocht het doel van de tentoonstelling al educatief zijn, men begreep dat er zonder enige vorm van ontspanning maar weinig mensen zouden komen. Op het terrein was een feestelijke verlichting aangebracht en er waren tal van attracties. Bovendien mocht er in de directe omgeving van de tentoon-

stelling tijdelijk 'ontsierende reclame' geplaatst worden; voor 16 september diende alles weer verwijderd te zijn.

Op de tentoonstelling mocht in alle consumptiegelegenheden alléén Van Nelle's koffie worden geschonken. Het exclusieve recht op het maken van foto's was aan de Zwolse fotograaf W. Eelsingh gegund. Dat leidde tot boze reacties van collega's in de krant, want fotograferen was op de tentoonstelling 'STRENG' verboden. Voor opnamen kon men zich bij 'stand 9' melden, bij de genoemde fotograaf. Eelsingh was door de 'overstelpende drukte' op de tentoonstelling genoodzaakt zijn zaken in de stad tijdelijk te sluiten.

De Zwolse schouwburg Odeon exploiteerde een grote restauratietent, champagnebar, bodega, bierstube en het buffet bij het concours hippique. In een grote restauratietent was 's middags een 'diner-concert' met damesorkest en 's-avonds een cabaret voorstelling met een 'schitterend variéte' programma.' De 'Hollandia-girls' en de komische wielrijders Beppo en Cario traden op. In een lunapark waren 'talrijke eerste klas attracties.' Alle gemakkelikheden waren vrij toegankelijk.

Op de avond van de opening hielden Thomasvaar en Pieternel met hun bruilofsgasten een intocht door Zwolle op versierde bolderwagens. De bruiloft werd gevierd op het terrein van de 'Zwolland.' Op woensdag was er een 'Grote gymnastiek demonstratie' en variéte met rolschaatskunjrijders en een humoristisch goochelaar. Om negen uur was er een groot dans concours.

Tijdens het concours hippique op vrijdag was er een interessante dressuurproef door drie landelijke rijverenigingen en om twee uur een parade- en springconcours met een sensationele voorstelling van 'Diguiten-Kozakken.'

Op het feestterrein van de 'Zwolland' was onder de naam 'Oud Swoll' het middeleeuwse Zwolle nagebouwd. Er stonden enige kermisvermakelikheden waaronder twee oefenspelen, een cake-walk, een tentje met abnormaliteiten, een luchtschommel, een motor-zweefcaroussel, een hippodrome, een schiettent, een Kop van Jut en het onvermijdelijke palingkraampje.

Buiten het tentoonstellingsterrein was de 'Zwolsche toren op de Ossenmarkt', de Peperbus,

met elektrische lichtjes voorzien. Het was, zo schreef de krant: 'een lichtend baken, tot ver in de omtrek zichtbaar - zelfs vanuit de treinen trok hij de aandacht - die den weg wees naar onze provinciale hoofdstad.'

Vuurwerk en eindafrekening

Op de laatste avond werd de 'Zwolland' feestelijk besloten met een groot vuurwerk, waarna de balans kon worden opgemaakt. Was de tentoonstelling een succes geweest? Volgens de Zwolsche Courant wel, en ook het aantal bezoekers rechtvaardigt zo'n conclusie.

Financieel eindigde de tentoonstelling echter minder feestelijk. De 'Zwolland' was begroot op 76.228 gulden en drie kwartjes. Deze begroting werd overschreden met bijna vijftig procent en kwam uit op een bedrag van 113.398 gulden. Bovendien was er een tekort van 13.810 gulden.

Omdat de organisatoren er al bij voorbaat vanuit gingen dat de begroting niet gerealiseerd werd, was er een waarborgfonds opgericht om de verliezen te dekken. Aan dit fonds namen Zwolle, de omliggende gemeenten, diverse corporaties en particulieren deel.

De Zwolse bestuurders achtten vanaf de eerste plannen de tentoonstelling van belang voor de gemeente, vooral omdat ze te Zwolle werd gehouden. De gemeente subsidieerde de tentoonstelling aanvankelijk met tweeduizend gulden. Een bedrag dat naderhand nog met duizend gulden werd verhoogd in verband met de egalisering van de grond voor het tentoonstellingsterrein. Met de eindafrekening van het waarborgfonds kwam daar nog eens tweeduizend gulden bij, zodat in totaal de stad Zwolle vijfduizend gulden aan dit landbouwfeest bijdroeg.

Noot

1. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de volgende bronnen: Gemeentearchief Zwolle (GAZ) AAZ03 1.823.11 (stukken over 'Zwolland'); GAZ VA009 (Ontvangsten en uitgaven 'Zwolland'); *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 4 tot 7 september 1928.

Literatuur

Nieuwe boeken

- Anderweg-Hamer, D., *Wij leveren kracht. 50 jaar dieselindustrie in Zwolle*. Zwolle (Wartsila NSD Nederland) [1997].

Over de geschiedenis van Stork-Werkspoor in Zwolle.

- Boer, Jonnie, *Puur*. Zwolle (Waanders) 1997.

ISBN 9040091900.

De auteur van dit kookboek is eigenaar en kok van Restaurant De Librije te Zwolle.

- Erdtsieck, J., *Als een lelie onder de doornen. De gereformeerde kerk in Zwolle vanaf 1835*. Zwolle (Erdtsieck) 1997 2e verbeterde druk.

ISBN 9080043605.

- Hansen, M.L. (ed.), *Dierbare Laura. Brieven van Rudolf Sandberg, 1823-1830*. Epe (Streng) 1997. Te bestellen door f 25,- over te maken op giro 1451216 t.n.v. J.C. Streng te Epe.

- Hendrikman, A.J. e.a. (red.), *Ave Praeclara: 500 jaar koorzang in de Onze Lieve Vrouwekerk te Zwolle, 1498-1998*. Zwolle (Parochie Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming) 1998.

ISBN 9080399612.

- Kruijssen, Agave, *Het land van de leeuw*. Baarn (La Riviere) 1997. ISBN 9038411855 prijs f 29,90.

Dit boek is gebaseerd op het dagboek van Jan Willem van de Wetering, een dertienjarige jongen die besloot soldaat te worden in het leger van Napoleon. Samen met zijn vader en vriend trekt hij door Oostenrijk, Pruisen en Rusland. Jeugdboek; vanaf ca. 12 jaar.

- Lambrechts, Hans en Waterreus, Tom, *Woorden in beeld*. Wezep (Bredewold) 1997.

Gedichten en foto's van beelden van de Zwollenaars Hans Lambrechts en Tom Waterreus.

- Minsky, Michael, *Koren, kerken en kozakken. Het bewogen leven van Michael Minsky*. Amsterdam (Vrije Universiteit) 1997. ISBN 9053835709.

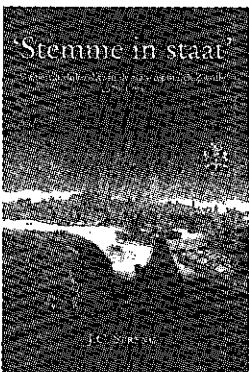
Boekbesprekingen

J.C. Streng, , *'Stemme in staat'. De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*. Hilversum (Verloren) 1997. ISBN 90 6550 5482. f 69,50.

Zwolle als een nagenoeg onafhankelijke stadsstaat. Dat is het beeld dat oprijst bij lezing van het omvangrijke proefschrift *'Stemme in Staat'. De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* dat Jean Streng heeft gewijd aan het *ancien regime* in Zwolle. Het is de leidraad voor zijn betoog, maar tevens een van de aspecten die voor de moderne beschouwer het moeilijkst zijn te bevatten. Onder het algemene publiek lijkt immers steeds meer de gedachte post te vatten dat Nederland sinds eeuwen een koninkrijk is, een eenheidsstaat onder de onomstreden monarchie der Oranjes. In de actuele politiek zijn de republikeinen vrijwel onvindbaar en de stelling bij Strengs dissertatie dat de erfelijke monarchie in strijd is met artikel 1 van de Grondwet zal eerder op hoongelach dan op bijval kunnen rekenen.

Het Oranjehuis is in Nederland een politiek non-issue, net als de eenheidsstaat. Pogingen om tot een meer federale staatsvorm te komen, kunnen slechts regionaal op enige aanhang rekenen. Alleen de Frysk Nasjonale Party laat in raden en staten een ideologisch gefundeerd federaal geluid horen. Hoe merkwaardig is dit alles in historisch perspectief. Door de tijdgenoten werden de burgers van de Republiek der Verenigde Nederlanden als republikeinen bij uitstek gezien. En de Opstand tegen de Habsburgse monarchie was toch in de eerste plaats gericht op de handhaving van oude stedelijke en gewestelijke privileges en tegen de centralisatiepogingen van Filips II. De stadhouder was in eerste aanleg de dienaar der staten. Dat hij zich vooral na 1672 en na 1748 tot een vorst met absolutistische pretenties kon ontwikkelen was eerder ondanks, dan dankzij de burgers van steden en gewesten. En de tijdperken zonder stadhouder (1650-1672 en 1702-1747) waren de periodes van de Ware Vrijheid.

De erfelijke monarchie is dus juist in Nederland allerminst vanzelfsprekend en hetzelfde geldt voor de eenheidsstaat. Zwolle was een soevereine stadsrepubliek juist door het ontbreken van een sterk centraal gezag. Zoals Streng terecht stelt lag de ware macht in de Republiek niet bij de Staten Generaal en zelfs niet bij de gewesten. Eigenlijk lag de macht bij de vijftig 'stemhebbende' steden, waarvan Zwolle er een was.

De eenheidsstaat is de Nederlanders uiteindelijk met militaire macht en Franse hulp in de winter van 1798 afgedwongen, toen de voorvechters van de eenheid, de zogenaemde unitarissen, het eindeloze gepalaver in de Nationale Vergadering over een nieuwe grondwet zat waren. Een bewijs voor de stelling dat zelfs in deze consensusmaatschappij aan de Noordzee de ware macht soms uit de loop van een geweer kwam. Onder de hardnekkige federalisten die op 22 januari 1798 bij de staatsgreep van Daendels gevangen werden gezet was ook de Zwolse volksvertegenwoordiger Gerrit van Marle. Met deze militaire coup was het pleit van de stedelijke en gewestelijke soevereiniteit definitief beslecht. Er was dan ook wat voor te zeggen geweest als Streng de eindcesuur van zijn boek drie jaar later had getrokken.

Misschien is de besmukte vorm die het nationalisme in Nederland aanneemt ook een restant van deze geforceerde verschuiving van de politieke loyaliteit. Want waar die loyaliteit en het bijbehorende 'natiegevoel' eerst sterk gericht waren op de lokale samenleving, getuige bijvoorbeeld het vrijwel alomtegenwoordige Zwolse stadswapen, zo moest in de negentiende eeuw een geheel nieuwe nationale identiteit worden ontwikkeld in een maatschappij waarin het particularisme en lokaalchauvinisme sinds de Middeleeuwen sterk verankerd waren.

De studie van Streng zou - ondanks de subtitel 'De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795' - beslist tekort worden gedaan, wanneer het als een elitegeschiedenis in enge zin zou worden opgevat. Het boek is immers veel meer dan dat. Streng schildert een breed panorama van de bestuurlijke, sociale, economische en religieuze geschiedenis van de stad Zwolle tussen de late zestiende en de late achttiende eeuw. Een dergelijke brede aanpak levert een aantrekkelijk geschreven overzichtswerk op, waarin voor het eerst op systematische wijze de belangrijkste aspecten van de Zwolse historie in deze periode bijeen zijn gebracht. De gehanteerde methode impliceert wel dat niet aan alle aspecten even grondig aandacht kon worden besteed. De beste stukken van het boek zijn die waarin de schoenmaker het dichtst bij de leest bleef. Overigens heeft de auteur geen

moment de pretentie een integrale geschiedenis van Zwolle te schrijven. In hoofdstuk drie, 'Burgers en bestuurders, het institutionele kader van de soevereine stadstaat Zwolle' vinden we voor het eerst een helder overzicht van de institutionele geschiedenis van Zwolle. Nauwgezet wordt in dit hoofdstuk uitgelegd hoe de trits meente-schepen-raden functioneerde. Het enige wat in dit hoofdstuk te wensen overblijft is een verhelderend schema waarin de relaties tussen de diverse organen van het bestuur grafisch worden weergegeven.

Zoals ook al uit de stellingen bij zijn proefschrift blijkt, is Streng een historicus van uitgesproken opvattingen en bezielde van een bijna aangeboren argwaan tegen historische gemeenplaatsen. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in zijn beoordeling van de achttiende-eeuwse patriot Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Van der Capellen wordt door Streng bestempeld als de 'vleesgeworden paradox', die als bestrijder van corruptie zelf door list en bedrog zich in de Overijsselse ridderschap liet verschrijven (p. 398). Volgens de auteur had Van der Capellen in het geheel geen diepzinnige gedachten over staatsinrichting. Deze opvatting staat wel erg ver af van de historiografische mode van ruim een decennium geleden (rond de herdenking van Van der Capellens dood in 1784), toen de jonker als wegbereider van de democratie werd gezien. Sommigen meenden zelfs een rechte lijn van Van der Capellen naar Thorbecke te kunnen trekken. Hoewel op heel andere argumenten gestoeld, zijn we zo bijna weer terug bij H.Th. Colenbrander, die in zijn driedelige geschiedenis van het patriottisme aan het einde van de vorige eeuw ook weinig goede woorden voor de patriotten over had. Dit werd ook al door Franken geconstateerd in een recente reactie op een artikel van Streng uit 1996.¹ Hoewel Strengs stellingname begrijpelijk wordt tegen het licht van de tamelijk kritiekloze adoratie die de patriotten in het recente verleden ten deel is gevallen, ben ik het met Franken wel eens dat de auteur doorslaat naar het andere uiterste. Om de politieke beweging van 1780-1787 uitsluitend als conservatief te bestempelen is onjuist. De wijze waarop de patriotten zich organiseerden, over de grenzen van de gewesten heen, geeft wel aan dat het patriottisme

meer was dan een reprise was van de crises van de Plooierijen en 1747/48.

Het sterkst is de dissertatie van Streng waar Zwolle wordt beschouwd vanuit een lokaal perspectief. Wanneer een vergelijkend perspectief wordt gehanteerd - helaas gebeurt dit niet heel vaak - glijdt de schrijver een enkele keer uit. Zo meent hij op p. 35 dat constitutioneel in de Verenigde Republiek met uitzondering van Utrecht in elk gewest de ridderschap en de steden samen de provinciale staten vormden. Streng gaat hier voorbij aan de situatie in Groningen, Friesland en Drenthe waar ook de eigenerfden of de volmachten van de plattelandsdistricten een stem in het kapittel hadden, of waar de steden in het geheel niet vertegenwoordigd waren (Drenthe).

Buitengewoon interessant zijn de opmerkingen die Streng verspreid door het boek - soms bijna terloops - maakt over het specifiek Oost-Nederlandse karakter van het bestuurlijke systeem van Zwolle enerzijds en de verschuivende sociaal-economische oriëntatie van Zwolle van oost naar west in de beginperiode van de Republiek. Zwolle wordt gezien als exponent van een zogenoemde continentaal republicanisme, waarbij de steden elk afzonderlijk economische welvaart trachten te realiseren door het omringende platteland te overheersen; dit in tegenstelling tot de situatie in Holland, waar de lokale belangen door een gezamenlijk 'maritiem-republicanisme' werden gebundeld (40-41).

In dit verband is ook de specifieke rol van Zwolle in de Tachtigjarige Oorlog van belang. De moderne lezer kan zich nauwelijks meer voorstellen dat in de ogen van de tijdgenoten Zwolle een echte frontierstad was. Toen de Vrede van Munster was getekend daalde de koopkracht in de stad doordat het garnizoen sterk werd verminderd; daarvoor had de oorlog lange tijd de traditionele handelscontacten met Westfalen en Nedersaksen verlamd en een definitieve heroriëntatie van de economie op het westen bespoedigd.

Dezelfde Vrede van Munster, die dit jaar wordt herdacht, werpt ook licht op een ander specifiek Zwols fenomeen: het vredestractaat diende ook door de meente afzonderlijk te worden getekend. Immers alleen de Zwolse meente, het meest

'democratische' element in het Zwolse stadsbestuur, was bevoegd om oorlog en vrede te verklaren, c.q. te sluiten. Na de vrede leefde de handel met het Oosten weliswaar weer op; voortaan zou de relatie met het Westen de dominante factor zijn in de Zwolse economie (84-85, 251). Veelbetekend was in dat verband de uitbreiding van de Hollandse visserijrechten op het Zwartewater in 1675 en de afloop van de kwestie rond de Zwolse muntslag. Onder sterke druk van Holland werd in 1691 de muntslag in de IJsselsteden voorgoed afgeschaft.

De specifieke verhouding tussen magistraat en meente wordt gezien als typerend voor Oost-Nederland. Streng vestigt de aandacht op het feit dat dit stedentype eigenlijk de uitloper vormt van een type stad uit het Duitse rijk en precies aansluit bij datgene wat men over de oostgrens vindt. Opvallend is de grote continuïteit van de meente, de vertegenwoordiging van de vier Zwolse wijken. Van dit politieke lichaam van 48 personen is de legitimiteit door de magistraat nooit aangetast. Net op het moment dat de lezer dreigt met enige zelfgenoegzaamheid terug te gaan kijken op dit quasi-ideale systeem van checks and balances, van evenwicht tussen democratische en aristocratische elementen, grijpt de auteur in met een veelzeggende beschrijving van corruptie en andere onrechtmatigheden, die binnen het vigerende systeem kennelijk ook welig tierden (151-158).

Zoals Streng terecht stelt kan de rol van het burgerrecht in de steden van het ancien régime moeilijk worden overschat. In de daaraan gewijde passages wreekt zich weer het ontbreken van voldoende vergelijkend perspectief. Het zou boeiend zijn te weten hoe de Zwolse regeling van het burgerrecht zich verhield tot die in vergelijkbare steden in de omgeving, zoals Deventer en Kampen. De stelling van Streng dat het grote burgerschap als enige extra voordeel de burger het recht verschafte om enig vee op de stadsmars te weiden (p. 92), lijkt mij betwistbaar. Het is bovendien in strijd met zijn eigen bewering (op p. 107) dat het grootburgerschap ook vereist was voor lidmaatschap van de magistraat. Het zou anders ook onverklaarbaar zijn waarom de grootburgers voor hun recht niet minder dan het viervoudige van de

kleinburgers moesten betalen!

Het bronnengebruik van Streng is voorbeeldig. Nog niet eerder is op zo uitputtende wijze gebruik gemaakt van het rijke oude stadsarchief van Zwolle en van een aantal andere archieven. Het geboekstelde resultaat toont wat zorgvuldig bronnenonderzoek vermag. Op één plaats geeft de schrijver het archief zelfs teveel eer. In zijn prachtige hoofdstuk over de stadhuiscultuur - verplichte kost voor elke moderne Zwolse ambtenaar of politicus - beweert hij dat van de materiële cultuur van de magistraten niets dan papier ons rest (p. 236). Gelukkig is dit een schromelijke overdrijving: de raadsherenbekers, de bodebussen, de vijftiende-eeuwse schepenzaal en de talloze afbeeldingen van het Zwolse stadswapen zijn evenzoveel overblijfselen van het zelfbewustzijn van de stedelijke magistraat tijdens het *ancien régime*.

Tot slot nog een woord over de vormgeving van dit boek. De illustraties zijn over het algemeen adequaat, zij het vaak weinig verrassend. Ronduit storend is de wel zeer primitieve wijze waarop een belangrijk deel van de tabellen wordt gepresenteerd. Het lijkt erop alsof in het tijdperk van *desktop publishing* de schrijver op een piepende en krakende typemachine zijn tabellen heeft moeten vervaardigen. Een boek van deze kwaliteit zou men een meer professionele vormgeving toewensen.

Met het boek van Streng - de wat sleetse term standaardwerk kan hier zonder bezwaar worden gebruikt - is een belangwekkende bijdrage geleverd aan de recente Zwolse geschiedschrijving. Sinds het rommelige en fragmentarische werk van Th.J. de Vries uit de jaren zestig heeft geen auteur het aangedurfd om in brede trekken en *aus einem Guss* enkele eeuwen stadsgeschiedenis te schetsen, gebaseerd op degelijk en vernieuwend bronnenonderzoek. Streng komt de eer toe dat hij de Zwolse bronnen daarmee heeft opengelegd voor nieuwe historische vragen, voor nieuwe auteurs en - bovenal - voor een nieuw publiek.

Jan Folkerts

Noot

1. M.A.M. Franken, "Terug bij af? De patriottenbeweging in Zwolle en in de Republiek. Een reactie.",

in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 112 (1997), 125-130, n.a.v. J.C. Streng, "Aan weerszijden van de Franse revolutie: Zwolle voor 1787 en na 1795", in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 111 (1996), 105-116.

F.C. Berkenvelder, *Zwolse Regesten, VI, 1491-1500 met Supplement*. Zwolle (Waanders) 1997.

ISBN 90 400 9893X f 104,25.

Hir is al dinck mede claer. Met deze zin, waarin een soort opluchting doorklinkt, beëindigt de schrijver van een oorkonde uit het jaar 1500, de laatste oorkonde die in deze bundel is opgenomen, zijn werk.

Het kan haast niet anders, of ook de samensteller van de Zwolse regestenboeken moet een vergelijkbaar gevoel gehad hebben bij de verschijning van dit zesde en laatste deel. Hondervijftig jaar in oorkonden weergegeven, liggen nu voor alle geïnteresseerden ter inzage. Zoeken naar Zwolse oorkonden in de archieven van Arnhem, Hasselt, Leiden en andere plaatsen waar Berkenvelder geweest is, is niet meer nodig. Nee, er bestaat nu een chronologisch geordend overzicht van alle oorkonden die te maken hebben met Zwolle.

Regestenboeken, d.w.z. boeken waarin oorkonden in verkorte vorm zijn weergegeven, leveren weliswaar geen spannende lectuur op - het zijn en blijven juridische feiten die op een droge manier zijn genoteerd - maar dat was ook niet de bedoeling. De bedoeling van de serie regestenboeken was, zoals Berkenvelder al in de inleiding van het eerste deel schreef, om de grote collectie charters beschikbaar te stellen aan een groter publiek dan alleen de bezoekers van het gemeentearchief in de Voorstraat.

Maar, wat moet je nou eigenlijk met zo'n regestenverzameling? Wat is daar leuk en aardig aan? Is het eigenlijk niet vreselijk achterhaald om dit soort uitgaven te verzorgen?

Om met dit laatste te beginnen, kun je inderdaad niet anders dan concluderen dat het uitgeven van regestenboeken of oorkondenboeken (waarin de volledige tekst van oorkonden zijn opgenomen) niet vaak meer voorkomt. De grote verzamelingen zijn in vorige eeuwen uitgegeven. Zo bestaat er al sinds 1755 het *Groot charterboek der*

graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, uitgegeven door F. van Mieris; het *Oorkondenboek van Groningen en Drente* verscheen in de jaren 1896-1899; en, om wat dichterbij huis te blijven, moeten drie mannen uit Overijssel genoemd worden die veel bronnenmateriaal hebben uitgegeven en wel G. Dumbar, J.W. Racer en G.J. ter Kuile.

Het feit dat regestenboeken niet meer frequent uitgegeven worden, wil echter niet zeggen dat het geen nuttige boeken zijn. Bijna elke historische studie over Holland en Zeeland in de Middeleeuwen, grijpt terug op het *Charterboek* van Van Mieris. En dat is nu precies, waarvoor regestenboeken zijn bedoeld. Het zijn geen leesboeken, maar praktische naslagwerken voor verder historisch onderzoek.

Ditselfde geldt voor het Zwolse regestenboek. Ook dit is geen spannend leesboek, maar het zal naar verwachting veel als naslagwerk gebruikt worden. Er is in elk geval van alles wat te vinden. Om zo maar eens wat losse voorbeelden te noemen: de 'grote' politieke gebeurtenissen kunnen we nu bijvoorbeeld nagaan aan de hand van een serie oorkonden waarin de nieuwe landsheer Frederik van Baden verschillende privileges van Zwolle, Kampen en Deventer bevestigt (november-december 1496); of in een overeenkomst tussen dezelfde bisschop Frederik, Deventer, Kampen en Zwolle met Karel van Gelre en diens drie hoofdsteden Nijmegen, Arnhem en Zutphen gericht tegen Hendrik, heer van Wysch, die met zijn troepen het gebied onveilig maakte.

Voor de Zwolse kerkgeschiedenis is onder meer de akte van 3 juli 1494 van belang. Hierin staat dat Lubbert Tyasen van Langenholte bij testament bepaald heeft dat hij een officium wilde stichten in de St. Michaëlskerk. Hij stelde daar een jaarrente van 50 herenpond voor beschikbaar.

Aan de andere kant krijgen we een indruk van het normale, dagelijkse leven van Zwolse ingezetenen. Koop- en verkoopakten vormen de hoofdmoot, maar ook de wat persoonlijk getinte akten zijn ruimschoots aanwezig. Zo wordt bijvoorbeeld op 26 januari 1500 een huwelijksakte opgesteld

voor Johan Koeckeman en Fye Zuere. Twee jaar eerder, op 19 januari 1498 liet Wobbyke Kaele, vrouw van Herman van Wytman, twee testamenten opmaken. In het ene stelt zij vast wat aan haar man zal toevallen en in het andere testament doet ze een groot aantal schenkingen aan priesters, kerken en kloosters. En passant lezen we ook dat zij twee zusters heeft, die als non leven in het Zwarte-waterklooster (bij Hasselt) en in het klooster te Assen.

Kortom, dit regestenboek is, samen met de vijf voorafgaande delen, een rijke bron voor verder onderzoek. Elke akte is volgens de vigerende regels beschreven en voorzien van een volgnummer, de datum volgens het ons bekende systeem en de datum zoals die in het stuk zelf genoemd staat. Zo staat bij oorkonde nummer 3669 vermeld: '1497 mei 8. In 't jair ons heren duysent vierhondert seven ende tnegentich des manendages nae meydaege.' De oorkonden zijn gelukkig niet al te kort samengevat. Namen van oorkonder, eventueel aanwezige getuigen en alle andere personen zijn vermeld, evenals prijzen bij verkoop en een uitgebreide omschrijving van de omvang en ligging van landerijen en huizen. Ook de voorwaarden die bij verdragen en bijvoorbeeld de stichting van een nieuw officium gesteld werden, zijn opgenomen. Tenslotte is vermeld waar de oorkonden en/of de afschriften van de oorkonden zich bevinden. Dit voor het geval iemand het origineel wil raadplegen. Dit zesde en laatste deel is bovendien voorzien van een supplement, waarin regesten van oorkonden zijn opgenomen die om de een of andere reden zijn vergeten in de vorige vijf delen. Ook een lijst met correcties ontbreekt niet, evenmin als indices op achternamen, voornamen, topografie buiten Zwolle en topografie binnen Zwolle.

Met de voltooiing van dit laatste deel is een buitengewoon praktische serie tot stand gekomen. Berkenvelder heeft, om in de geest van de behandelde periode te blijven, monnikenwerk verricht en Waanders heeft er een fraai uitziend en stevig, maar vrij prijzig boekwerk van gemaakt. Voor iedereen die de bloeiperiode van de stad Zwolle wil bestuderen is hier volop informatie te vinden.

Ingrid Wormgoor

Mededelingen

Mededelingen van het bestuur

Het themanummer over de land- en tuinbouw in Zwolle heeft vele positieve reacties opgeleverd. Om deze belangstelling voor de agrarische geschiedenis verder vorm te geven, zal er een werkgroep worden opgericht.

Op dinsdag 21 april om 20.00 wordt op het Gemeentearchief Zwolle (Voorstraat 26, tel. 4982488), de koe bij de horens gevat. Bij die gelegenheid kunnen onderwerpen ter tafel worden gebracht voor de *Werkgroep Agrarische Geschiedenis*. Ook krijgen de geïnteresseerden handvatten aangereikt voor onderzoek en eventuele publicaties. Boeren en tuinders uit de praktijk worden met nadruk uitgenodigd deel te nemen!

Het eerste concrete resultaat zou kunnen liggen in een bijdrage aan de brochure voor het *Agrarisch Rondje Zwolle*. Deze nieuwe kijk op de reeds bestaande fietsroute rondom Zwolle wordt op zaterdag 6 juni a.s. gepresenteerd door de GLTO ZuidMiddenOost, afdeling Zwolle (voorzitter: B.E. Reuvekamp. Oude Wetering 5. 8292 PC Zwolle. Tel. 038 - 4219075).

Verscheidene bedrijven die aan deze route zijn gelegen, stellen op die dag hun deuren open. Vanuit de Werkgroep kan wellicht enige historische informatie (in tekst en/of beeld) over deze en/of andere bedrijven worden gepresenteerd. Verdere suggesties zijn welkom.

Een tweede punt is het thema *Oogst*. Binnen de Stichting 'Suus' te Zwolle (secretaris J.P. Boudens. Soerensebeek 15. 8033 DM Zwolle. Tel. 038 - 4536746) bestaan namelijk plannen om een nieuwe vorm van oogstfeesten te creëren. Ook de Stichting Stimuland (gevestigd binnen het hoofdkantoor van de GLTO ZMO. Postbus 12 7400. AC Deventer. Tel. 0570-662391) zal mogelijk gaan deelnemen aan dit project.

De bedoeling is om in september 1999, een

Roggeoogst in de zomer van 1932 in Wythmen (foto: Eigen Erf, augustus 1932).

oogstfeest rond 'de andere kant van' mais te doen plaatsvinden. Daarbij zal ook aandacht worden geschonken aan de geschiedenis van het oogstfeest en die van van de maïsteelt. Als dit geheel van de grond komt, kunnen in volgende jaren andere gewassen centraal komen te staan bij de nieuwe oogstfeesten.

Nadere informatie over het bovenstaande geheel en aanmelding voor de werkgroep: Wim Coster. Prins Frederikplein 2. 8019 XB Zwolle. Tel. 038 - 4221451.

Mededelingen van het gemeentearchief Zwolle

In de loop van februari is een belangrijk deel van de fotocollectie van het Gemeentearchief beschikbaar gekomen in de leeszaal. Alle foto's van Zwolse huizen zijn nu rechtstreeks voor de bezoekers beschikbaar. In verband met de kwetsbaarheid van het materiaal is het gebruik van handschoenen verplicht. De foto's mogen ook niet uit de ladenkasten genomen worden. Een aantal belang-

rijke toegangen op de topografisch-historische collectie is eveneens beschikbaar in de leeszaal.

Op 9 december 1997 zijn archiefbescheiden van het Gymnasium Coleanum over de jaren 1919-1997 aan het Gemeentearchief overgedragen. Tegelijk werd ook een belangrijke collectie boeken uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw van het Gymnasium en de Latijnse School aan het archief overgedragen. Hiermee is meer historisch materiaal over de ontwikkelingen van het stedelijk gymnasium beschikbaar gekomen voor historisch onderzoek.

De collectie boeken bestaat uit zo'n 600 werken. Het oudste boek is een uitgave van de werken van Plato uit 1570. De collectie bevat ook een tiental zogenoemde prijsbanden die zijn toegekend aan leden van de familie Wicherlinck, een voor-aanstaande familie in Zwolle.

Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Het Nederlands Centrum voor Volkscultuur te Utrecht is van plan om informatie te verzamelen voor de historici van de toekomst. Daarvoor vraagt het aan alle inwoners van Nederland om op 15 mei a.s. een 'Brief aan de toekomst' te schrijven. De bedoeling is dat iedereen een verslag maakt van de activiteiten en over zaken die men interessant vindt. Ook kan men schrijven over actuele kwesties, over persoonlijke zorgen en toekomstverwachtingen, over godsdienstige en politieke ideeën, of over hobby's en werk. Deze brieven zullen 'later' een belangrijke bron vormen voor het leven in het jaar 1998.

In elke gemeente van Nederland zullen werkgroepen worden gevormd om het proces te begeleiden. Als eerste resultaat zal een boek verschijnen met een selectie uit de ingezonden brieven. Verder zal in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem een tentoonstelling worden ingericht over het dagelijks leven van de medelanders. Nadere informatie zal volgen in dag- en weekbladen en via radio en televisie.

Agenda

20 april jaarvergadering ZHV

De jaarvergadering van de Zwols Historische Vereniging vindt plaats in het Filmtheater 't Fraterhuis, Praubstraat 16/18 te Zwolle (tel. 4230680). De jaarvergadering begint om 19.00 uur.

Om 20.00 uur worden films vertoond over de bevrijding van Zwolle. Toegang f 10,-. Het reserveren van plaatsen voor de filmvoorstelling wordt aangeraden!

Tentoonstellingen Stedelijk Museum Zwolle

2 maart t/m 26 april

Wat je draagt ben je zelf.

Op deze tentoonstelling zijn objecten te zien van vier schoen-, vier tassen, en vier hoedenontwerpers. Hierbij is een educatief programma ontwikkeld voor het voortgezet onderwijs.

4 t/m 19 april

Muziekinstrumenten

Deze korte tentoonstelling laat muziekinstrumenten zien, waarop ook gespeeld wordt.

2 mei t/m 14 juni

Gerardus en Joan Willem Meijer

De schilder Gerardus Meijer en zijn zoon Joan Willem hebben de stad Zwolle en zijn omgeving op schilderijen en tekeningen vastgelegd. Het geëxposeerde werk komt uit de eigen collectie van het museum (waarvoor een deel van de schilderijen speciaal is gerestaureerd), maar ook uit particuliere collecties.

Auteurs

drs. Annèt Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis te Leiden, met als hoofdvak sociaal-economische geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

drs. Jan Folkerts (1953) bezocht na zijn opleiding aan de School voor Journalistiek en de studie geschiedenis te Groningen, de Rijksarchiefschool. Vervolgens werkte hij bij het Rijksarchief voor Overijssel. Sinds 1994 is hij archivaris bij het gemeentearchief Zwolle.

Maria Leonie Hansen (1947) is art-director. Uit liefhebberij houdt zij zich bezig met de geschiedenis van Zwolle en Overijssel.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

J.J. Seekles (1956) was aanvankelijk onderwijzer. In 1979 werd hij archivaris. Momenteel is hij verbonden aan het Gemeentearchief te Zwolle.

dr. J.C. Streng (1945) studeerde geschiedenis aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle en vervolgens aan de Rijksuniversiteit Groningen. Onlangs promoveerde hij op het proefschrift 'Stemme in staat'. *De Bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle. 1579-1795*. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.

drs. Ingrid Wormgoor (1956) studeerde geschiedenis in Groningen. Zij was enige tijd museumconsulent in Overijssel. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

B.J. Kam, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M. H. van Ulsen, *penningmeester*

W. Coster, A. Bootsma-van Hulten, A.J. Mensema, R. Salet, *leden*

Secretariaat

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten,
telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten *f* 30,00/jaar

overige leden *f* 40,00/jaar

huisleden *f* 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,
W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,
I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's
afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INDRUK

ANTIQUARIAAT

BOEKEN & PRENTEN inkoop en verkoop

open: do. + vrij. 13.00 - 17.30 en za. 12.00 - 17.00

Zwolle

Overijssel

Literatuur

Kunst

Kinderboeken

etc.

Kamperstraat 35
8011 LK Zwolle
telefoon 038 - 423 09 34

Zwols Historisch Tijdschrift

Een restauratie in de negentiende eeuw
redde de Grote kerk van de ondergang

15E JAARGANG 1998 NUMMER 2

PRIJS F 12,50

Groeten uit Zwolle

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

Ansichtkaart Karel V huis
Poststempel 11 januari 1915

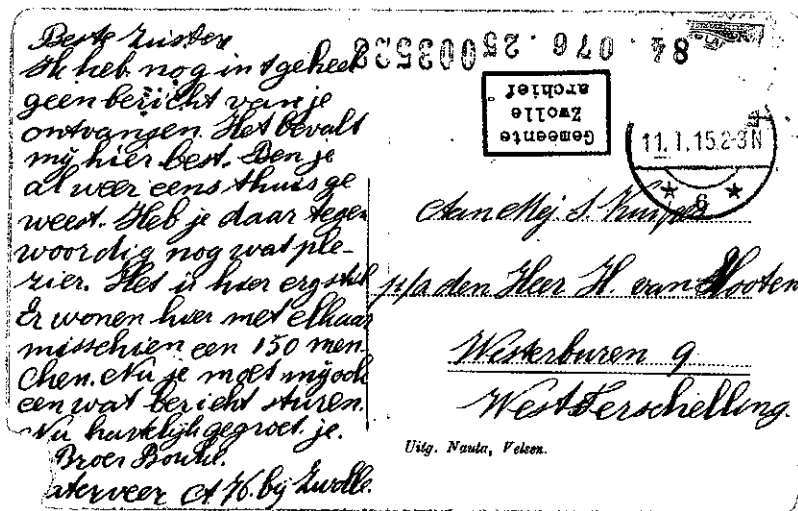
Beste zuster,
Ik heb nog in 't geheel geen bericht van je ontvangen.
Het bevalt mij hier best. Ben je al weer eens thuis
geweest. Heb je daar tegenwoordig nog wat plezier.
Het is hier erg stil. Er wonen hier met elkaar mis-
schien een 150 men(s)chen. Nu je moet mij ook
een(s) wat bericht sturen. Nu hartelijk gegroet.
Je broer Bouke. Katerveer A 76 bij Zwolle.

Een kaart uit 1915 met daarop het Karel V huis in de Sassenstraat naast de Bethlehemse kerk. Dit huis dankt zijn naam aan een medaillon met een voorstelling van keizer Karel V in de gevel. Het is een van de weinige huizen in Zwolle in Renaissance-stijl. Op het huis werden van stadswegen hoge gasten ontvangen. Het huis behoorde eeuwenlang toe aan de adellijke familie Van Ittersum totdat het in 1736 werd verkocht aan de koopman Herman Tijdeman.

Rond 1910 vestigde zich in dit pand G. Sanders, winkelier in glas, porselein en aardewerk. Op de winkeldeur liet hij zijn naam aanbrengen. In het bovenlicht is nog te lezen: Karel V huis, magazijn van huishoudelijke artikelen. Tot ca. 1927 bleef hij hier gevestigd.

In de Tweede Wereldoorlog, toen de familie Van der Kamp hier woonde, was dit huis een centrum voor de illegaliteit. Van hieruit werd de illegale krant *Trouw* verspreid over Noord- en Oost-Nederland.

De kaart is in 1915 verzonden door Bouke Kuiper, die tijdelijk bij het Katerveer in Spoolde woonde, dat toen onder de gemeente Zwollerkerk viel. In die gemeente gebruikte men tot 1949 wijknummers. Het oude wijknummer A 76 is thans Nilantsweg 13.

Redactioneel

Inhoud

Bouwkunst en naweeën van oorlogen staan in dit nummer centraal.

A.M.W. Wiegerinck beschrijft de vroege bouw- en bewoningsgeschiedenis van het pand Nieuwstraat 55, waar nu de brasserie het Vliegenhuis gevestigd is. In het volgende nummer van het tijdschrift kunt u het vervolg lezen.

De Grote Kerk, die in de negentiende eeuw in slechte staat verkeerde, is maar ternauwernood van de ondergang gered door vasthoudendheid van de kerkvoogdij en ingrijpen van de rijksadviseur, architect P.J.H. Cuypers, zoals in het artikel van J. Erdtsieck is te lezen.

Na de Tweede Wereldoorlog keerden de Zwolse joden die de verschrikkingen overleefd hadden, terug. Iet Erdtsieck heeft onderzocht hoe zij het dagelijkse leven weer trachtten op te vatten en hoe zakelijk c.q. hard de overheid optrad o.a. door een aanmaning te sturen voor de grondbelasting voor de joodse begraafplaats over 1944!

Drie eeuwen eerder vierde men feest wegens het einde van de Opstand, die tot stand was gekomen na lange onderhandelingen in Münster. In de bijdrage van J.C. Streng is te lezen hoe de stad met verlichting, brandende teertonnen, en drank, veertig vaten wijn, feestvierde.

De bijna nostalgische herinneringen van het boerenleven rondom Zwolle vloeiden uit de pen van L.Th. Rakers.

Traditiegetrouw wordt begonnen met een oude groet uit Zwolle, ditmaal met een ansichtkaart van het Karel V huis in de Sassenstraat.

Groeten uit Zwolle	Annèt Bootsma-van Hulsten en Wim Huijsmans	38
Vierhonderd jaar Nieuwstraat 55 (1)	A.M.W. Wiegerinck-van Wiechen en G.F.A.M. Wiegerinck	40
Een restauratie in de negentiende eeuw.		
De Grote kerk van de ondergang gered	J. Erdtsieck	46
Het 'Vredes Triumph' van 1648	J.C. Streng	52
Boer en landschap rondom Zwolle	L.Th. Rakers	55
Het harde rechtsherstel van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Zwolle, 1945-1948	Iet Erdtsieck	58
Literatuur		67
Mededelingen		69
Agenda		70

*Omslag: De Grote Kerk gezien vanuit de Voorstraat na de restauratie.
Foto collectie Gemeentearchief Zwolle, Topografisch-Historische Atlas.*

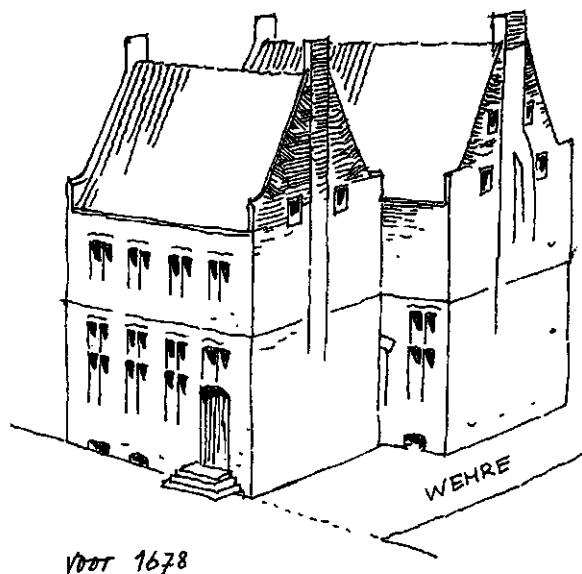
Vierhonderd jaar Nieuwstraat 55 (1)

A.M.W. Wiegerinck-
van Wiechen en
G.F.A.M. Wiegerinck

Het huis

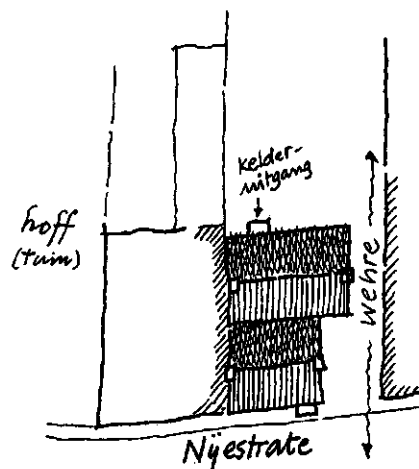
Volgens de achttiende-eeuwse Zwolse historicus B.J. van Hattum is het aannemelijk dat de Nieuwstraat voor 1329 nog onbebouwd was. Rond 1450 vonden er al vaak verkopen van huizen in de Nieuwstraat plaats. Daarom valt aan te nemen dat hier in de eerste helft van de vijftiende eeuw huizen gebouwd zijn. Wanneer het huidige pand Nieuwstraat 55 is gebouwd, is niet bekend. Uit bouwstijl en constructie van kelders en dakspanten kan worden afgeleid dat het huis dateert uit circa 1450. Nader dendrochronologisch onderzoek zou tot een preciezere datering kunnen leiden.

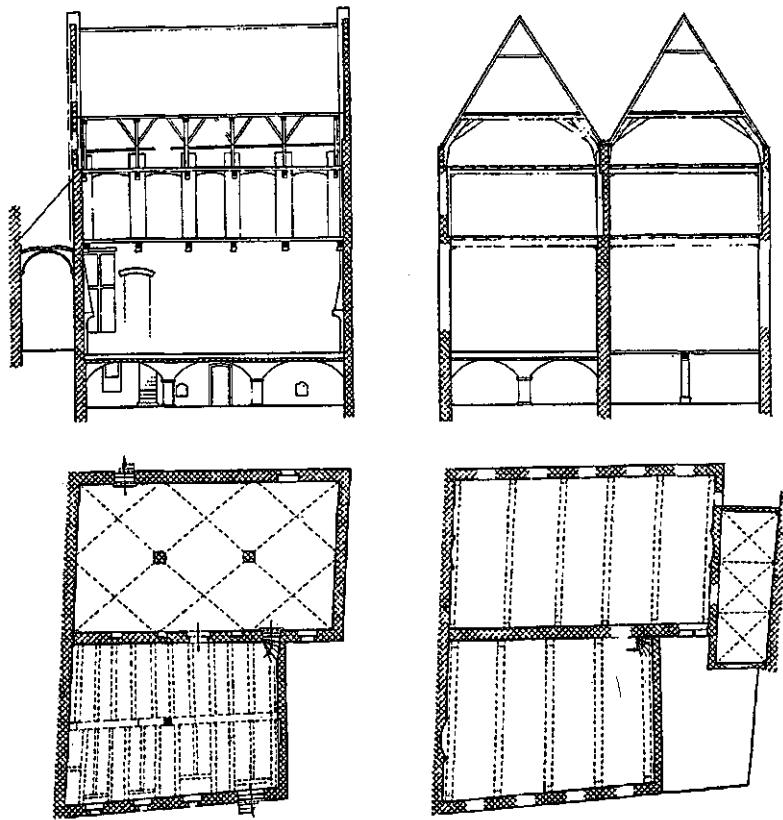
Situatieschets van het huis voor de uitbreiding aan het eind van de zeventiende eeuw (tekening: fam. Wiegerinck).

Het huis bestaat uit twee bouwlichamen, elk bestaande uit een kelder, begane grond, verdieping en zolder. Het voorste huis heeft nu een schilddak; dat wil zeggen dat behalve de voor- en achterkant, ook de linker- en rechterkant schuine dakvlakken zijn. Vroeger was dat niet zo. In de voorzolder van het pand staan de spanten, van links naar rechts gezien, genummerd 2, 3, 4, 5 en 1. De uiterste rechter spant heeft dus oorspronkelijk helemaal links gestaan. Hieruit blijkt dat het dak vergroot is. Waarschijnlijk is dit in de achttiende eeuw gebeurd toen het voorhuis werd vergroot.

De kelder onder het voorhuis heeft zijn oorspronkelijke afmetingen behouden. Deze kelder

Plattegrond en opstand van het pand Nieuwstraat 55.

heeft merkwaardig genoeg géén gewelven, maar in plaats daarvan een houten plafond dat waarschijnlijk origineel is.

Het achterhuis heeft nog de oorspronkelijke dakvorm en de oorspronkelijke dakspanten. De kelder onder het achterhuis is voorzien van stenen gewelven, die in het midden rusten op twee originele stenen pilaartjes. Later zijn er nog wat andere muurtjes in de kelder gemetseld, waarschijnlijk in verband met verbouwingen op de begane grond. In de richting van de tuin zijn een paar traptreetjes naar wat misschien een keldertoeegang is geweest. Rondom in de muren zijn enkele nissen aangebracht om kaarsen of olielampen in te zetten.

De begane grond heeft niet meer de oorspronkelijke indeling. De gang is voorzien van vrij rijk rococo stucwerk. Ook is er een prachtige eikenhouten trap in dezelfde stijl. Aan de linkerkant van de gang zijn twee grote kamers achter elkaar met

plafonddecoraties uit het begin van de negentiende eeuw. De voorkamer rechts is wat eenvoudiger versierd. In de kamer daarachter staat het jaartal 1875 in het stucwerk van de schoorsteenmantel.

Naast die rechter achterkamer is een kapel, voorzien van gewelven. Dat hier nog een ruimte aanwezig was, was tot aan de restauratie van 1974 niet vanaf de straat te zien.

De huidige voorgevel heeft een dubbele pilasterstelling, dat wil zeggen dat er twee rijen pilasters boven elkaar zijn aangebracht. Uit het bewaard gebleven bestek en de daarop aangebrachte aantekeningen over verrichte betalingen, blijkt dat deze voorgevel tussen 1693 en 1696 gebouwd is.

In de achtertuin, die tot de bouw van het huidige winkelcentrum aanwezig was, bevond zich een lange en smalle aanbouw die deels in 1865 en deels in 1881 was gebouwd. Aan de Bitterstraat was nog een koetshuis, dat in 1732 in opdracht van de

Links:

*Een rococo-ornament
boven een van de deu-
ren in de gang (foto:
fam. Wiegerinck).*

Rechts:

*Het rococoplafond met
twee stucwerk putti
(foto: fam. Wiegerinck).*

toenmalige bewoner van het huis Arnoldus Johannes Helmich werd voltooid. Het stond waar nu ongeveer de kassa van boekhandel Westerhof staat. Uit opmetingsaantekeningen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg blijkt, dat de meer dan een halve meter dikke tussenmuur tussen het voor- en het achterhuis aan de linkerkant los tegen de tussenmuur met de burens staat. Uit dezelfde opmetingsaantekeningen blijkt dat er een deur moet hebben gezeten op de plaats waar de vroegere rechterzijgevel van het voorhuis tegen het achterhuis aan komt.

De eerste bewoners

Van de eerste bewoners van het pand is niets bekend. Aannemelijk is dat het welgestelde burgers waren, die zich een grote, nieuwe stenen woning konden permitteren. Ook over de volgende jaren zijn geen gegevens gevonden; de lotgevalen van het huis en zijn bewoners blijven honderdvijftig jaar in de nevelen van het verleden gehuld. De eerste bewoner waarvan we veronderstellen dat hij in het huis woonde, was burgemeester Gerrit (Gerhardt) Loese (Loesen of Lose). Hij moet rond 1600 het huis bewoond hebben. Het huis zal enkele jaren na de dood van burgemeester Loese - vóór 1615 - overgegaan zijn in de handen van zijn schoonzoon, Boldewijn van Blanckvoort.

Boldewijn was de zoon van Steven van Blanck-

voort tot den Collendoorn; hij was op 2 mei 1627 te Kampen getrouwd met Lijsbeth Loese, een dochter van bovengenoemde burgemeester. Bijna een jaar na hun huwelijk, op 19 maart 1628, werden hun eerste kinderen, de tweeling Magdalena en Geertruidt, gedoopt. Uiteindelijk kregen ze drie kinderen, maar alleen dochter Geertruidt is voor de geschiedenis van het huis van belang.

Boldewijn van Blanckvoort bewoonde nog in 1640 het huis. Het is ook bekend wie zijn burens in die tijd waren. Aan de ene kant woonde de weduwe Georgie Douglas en aan de andere kant woonden de erven Urry (of Orrij). Het valt aan te nemen dat Boldewijn voor 1651 is overleden. Want in dat jaar trouwde zijn dochter Geertruidt van Blanckvoort met de gereformeerde burgemeester Albert van Hemert en ging met hem Nieuwstraat 55 bewonen. Het was Van Hemerts tweede huwelijk. Zijn eerste vrouw was tegelijk met haar eerste kind in het kraambed gestorven. Uit het huwelijk tussen Albert en Geertruidt werden drie kinderen geboren, de dochters Golda en Elysabeth Geertruidt en een zoontje Johan, dat maar twee weken leefde. Een half jaar later, in 1655, overleed ook moeder Geertruidt. Hierna trouwde Albert van Hemert voor de derde keer. Bartha van Hollant was deze keer de gelukkige. Zij kregen samen één dochter, Geertruidt Aleida, vernoemd naar Alberts tweede vrouw.

In juli 1672 stierf Albert van Hemert. Op zijn ziekbed kreeg hij voortdurend bezoek van mensen die wilden weten wat zijn rol was geweest bij de overgave van Zwolle aan de Munsterse en Keulse bezetters die kort daarvoor onder leiding van Bommen-Berent, de prins-bisschop Berend van Galen, Overijssel waren binnengevallen. Men verdacht hem ervan de Zwolse belangen niet in het oog te hebben gehouden bij de onderhandelingen en zelfs de stad voor geld verraden te hebben. Maar Albert ontkende alle beschuldigingen.

Zeker vijf jaar na het overlijden van Albert, wensten zijn drie dochters het pand te verkopen. Mogelijk was hun (stief)moeder Bartha van Holland toen overleden. Voor de verkoop moesten 'momboires', dat wil zeggen voogden, optreden want de dames waren nog 'onmondig'. Die momboires waren hun ooms Willem van Blanckvoort en Jacob van Hemert. Het pand 'en de gehele wehre, met het huurhuys, stal ende hoff staende in de Nieuwstraete' werd aan Werner Hoefslag verkocht voor 7.000 Caroli guldens plus 2 zilveren en 4 gouden Ducatons vrijgeld, in termijnen te betalen. De verkoop vond plaats op 22 november 1677, maar pas in 1680 waren alle termijnen betaald en kon Werner zich eigenaar noemen.

De familie Hoefslag

De familie Hoefslag was behalve zeer rijk ook rooms-katholiek. Zij behoorden daarmee tot een onderdrukte minderheid die hun religie niet in het openbaar mocht belijden. Werner was tussen 1672 en 1674 tijdens de Munsterse, dus rooms-katholieke, bezetting burgemeester van Zwolle geweest. Na de aftocht van prins-bisschop Van Galen was hij weer uit zijn ambt gezet.

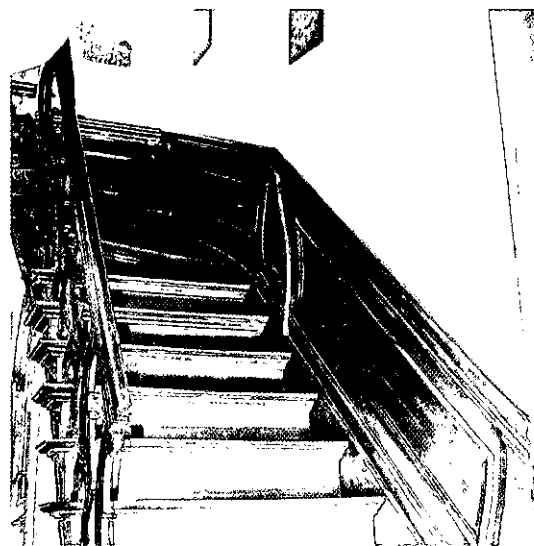
Voor Werner Hoefslag, zijn vrouw Maria Winanda Mols en hun twee kinderen Joannes (Jan) en Maria Katherina, bleek het huis al vrij snel te klein. Werner besloot de zaak groots aan te pakken. Op 3 juli 1679 liet hij het achterhuis vertimmeren. Timmerman Joan Toor van Santen en Gerrit Baver, timmerman en architect, voerden dit werk uit. De bestaande achterkeuken ging tegen de grond en een 'goet suffisant fundament' voor de nieuwbouw werd aangelegd. De nieuwe keuken werd tweemaal zo hoog als de vorige en

werd rondom tot aan de zolder met 'witte steentjes' (tegeltjes) bezet. Alleen de schoorsteen kreeg geelgroene steentjes. Verder kwam er een fatsoenlijke schoorsteenmantel in en werd de trap uit de keuken naar de bovenkamer met nieuw hout verlengd. Op de bovenkamer werd een planken vloer aangebracht en op het dak kwamen nieuwe pannen. Alles bij elkaar kostte het werk 380 Caroli guldens.

Maar nog waren de verbouwingen niet voorbij. Integendeel, nu begon het pas goed. In 1693 had Werner Hoefslag daarover een bijeenkomst met zijn burens, Gerhard Rees en Dr. W. Weyer.

Aan de rechterkant van het huis was een 'wehre', een brandgang. Omdat het voorhuis smaller was dan het achterhuis, bevond zich aan de voorkant een open ruimte, een soort pleintje. Werner wilde dit pleintje en de brandgang bebouwen. In 1674 was namelijk de magistraat iets soepeler geworden met het toestaan van bebouwingen, vanwege de aanwezigheid van de nieuwe 'waterspoyte' (brandweer). Dit bood de mogelijkheid om het voorhuis aan de voorkant te verbreden en ook, maar dat staat uiteraard nergens op papier, om naast het achterhuis een schuilkapel te bouwen.

Op 19 april 1693 begon de verbouwing van de voorgevel. Het werk was opgedragen aan steen-

Het trappenhuis uit 1765-1767.

houwer-metselaar meester Berent van Gildehaus. Volgens plan ging de voorpui eruit en kwam er een nieuwe pui van Bentheimer zandsteen met kloosterkozijnen. Voor de voordeur werd een trap van drie treden aangebracht, die aan drie kanten bestegen kon worden en de kelder werd van keldergaten voorzien. Deze werkzaamheden waren begroot op 800 Caroli guldens, plus één dukaat voor zijn vrouw. Het voorhuis kreeg toen zijn huidige voorgevel. Alleen de ramen werden naderhand nog eens veranderd.

Halverwege het werk, op 10 augustus 1693, overleed Werner. Zijn weduwe besloot het karwei te laten voltooien, want inmiddels was de oude voorpui al afgebroken. Zij gaf Berent van Gildehaus een voorschot van 400 Caroli guldens, op voorwaarde dat Gildehaus twee borgen zou stellen. Maar helaas overleed in 1694 ook Berent van Gildehaus en dreigde de weduwe Hoefslag met een onvoltooid huis te blijven zitten. Kennelijk kwam het tot een soort rechtszaak, waar de weduwe Hoefslag en de weduwe Gildehaus tot zaken moesten zien te komen. Afsproken werd dat de weduwe Hoefslag nog eens 125 Caroli guldens extra boven de aanbestedingssom betaalde. Weduwe Gildehaus mocht twee knechten en één opperman in dienst nemen om het werk te voltooien. Bleven deze mensen in gebreke, dan kon weduwe Hoefslag twee andere mensen aanstellen op kosten van weduwe Gildehaus. Blijkbaar werd het werk nu afgemaakt. Op 18 april 1696 verklaarde de inmiddels vijftientigjarige zoon Jan Hoefslag, onderaan het contract dat tussen zijn vader en Gildehaus was opgesteld, dat het werk was uitgevoerd en dat alles was betaald.

Een jaar daarvoor, op 7 mei 1695, was Jan Hoefslag met Catherina Maria Helmich getrouwd. Zij kregen drie kinderen, waarvan alleen de tweede, Werner, bleef leven. Na achttien jaar huwelijk verloor Jan Hoefslag in 1713 zijn vrouw. Zelf overleed hij op 19 oktober 1716.

Hun zoon Werner Hoefslag, was de volgende bewoner van het huis. Toen zijn vader overleed was Werner vijftien jaar. Waarschijnlijk woonde hij daarna met zijn voogd, een onbekende Helmich (misschien zijn oom Werner Helmich, zoon van Michaël Helmich en Maria Sophia Hoefslag),

in het huis.

In 1725 trouwde Werner, hij was inmiddels 24 jaar oud, met Tekela (Tecla) van Bolten. Een jaar later, in 1726, liet hij de keuken of hofkamer die door zijn grootvader was gebouwd veranderen. De boel werd opnieuw behangen en de schoorsteen veranderd. Er kwam een nieuwe planken vloer en een nieuw kookkeukentje.

Het zat het jonge paar in het leven niet mee. Hun vier kinderen werden geen van allen ouder dan een jaar. Alsof dat niet genoeg was, stierf Tecla al in juli 1729, kort na de geboorte van het vierde kind. In 1731 werd Werner toch opnieuw vader, van dochter Johanna Christina, een buitenechtelijk kind van hem bij Catherina Grammon.

In datzelfde jaar werd een huurhuis in de Bitterstraat, dat bij het huis in de Nieuwstraat hoorde, afgebroken. Op 2 juni 1732 's morgens om 6 uur overleed Werner. Erfgenaam werd zijn neef Arnoldus Johannes Helmich.

De familie Helmich

De eveneens rooms-katholieke Arnoldus Johannes Helmich trad op als rentmeester van de schoolkerk in de Spiegelsteeg. Bovendien verzamelde hij een aantal documenten over het huis. Zijn inventarisatie uit 1743 en de geïnventariseerde documenten zijn er nog.

Arnoldus betrok in 1732 vrijwel direct het huis. Een van zijn eerste activiteiten was de bouw van een nieuw huis op de plaats van het huurhuis aan de Bitterstraat, het zogeheten koetshuis. Dit huis werd in 1971 afgebroken.

In 1741 trouwde Arnoldus met Elisabeth van Arnhem. Gedurende 1752 en 1753, er waren toen al zes kleine kinderen in de leeftijd van één tot tien jaar, bruiste het van activiteit in het pand door een nieuwe verbouwing. De inwoners moesten voor vijf weken het huis verlaten. Ene Jacob Dikker bewaakte in die tijd het pand voor één gulden en vijf stuivers.

Uit de bewaard gebleven rekeningen blijkt wèl precies wie wanneer hoeveel geld kreeg en waarvoor, maar niet wat er allemaal gedaan is. In ieder geval werden zand en kalk aangeschaft en er werd veel hout verwerkt door metselaar Jan Beveren Visscher en meestertimmerman Rensman.

Op 29 mei 1752 werd de hofkamer (tuinkamer) afgebroken. Dit was waarschijnlijk de keuken die Werner Hoefslag in 1679 had laten bouwen. Na vier maanden waren de metselaars klaar.

Begin 1753 werden Engelse glasramen in plaats van de oude kloosterkozijnen in de gevel gezet. De kosten bedroegen in totaal 1.082 gulden. Het inzetten van de ruiten en het schilderen kostte 125 gulden. Het hout werd geleverd door de neven W. van Grootvelt en Hofhuis voor 90 gulden. Half augustus 1753 was het werk klaar.

Drie maanden later werd zoontje Michaël geboren en met tussenperioden van twee jaar volgden Johanna Elisabeth en Arnoldina Antonia.

Opnieuw kreeg de verbouwingskoorts Arnoldus Helmich te pakken en in de jaren 1765-1767 vernieuwde hij het interieur. Op de vloering werd een nieuwe eiken vloer gelegd. De gang werd gemoderniseerd naar de mode van die tijd. Er werd een marmeren vloer gelegd en de deuren, wanden en het gangplafond werden gedecoreerd met stucwerk in rococo stijl. De marmeren vloer werd gelegd door Franssen uit Amsterdam. Daniël Reines bracht geschilderd behang aan. Een nieuwe trap leidde naar boven en het rococo stucwerk werd uitgevoerd door de Italiaan Jer. Columba. Het huis werd aan de tuinzijde vergroot. Ook de beeldhouwers Klaarmaker en C. Nieuwkoop werden ingeschakeld. Het resultaat was de thans nog bestaande inrichting van de gang.

Achter bij de keuken werd nog een loden goot gelegd die tegen het buurhuis aankwam, waarover Arnoldus kennelijk woorden kreeg met zijn buurvrouw, de weduwe Hulst. Hij legde in 1766 schriftelijk vast dat die 'loden goot, als tot afwatering van mijn dak van opgemelde cijnde keuken' op zijn kosten was aangelegd en dat het onderhoud 'voor altoos' ten laste van zijn huis zou zijn.

Bij alle bouwactiviteit werd het 'ruimen' (leeghalen) van het secreet, de WC, dat achterin de tuin stond, vergeten... In 1782 deed men dit alsnog. Het betrof een secreet met vier zittingen en twee beerputten die met elkaar in verbinding stonden. Mogelijk werd het toilet door meerdere buurtgenoten gebruikt. Er werden 402 emmers uit de put naar boven gehaald à 1 stuiver per emmer. Dit geschiedde 's nachts zodat de stank en de overlast

Gravure van Michaël Helmich. Hij woonde in zijn kinderjaren in de Nieuwstraat.

voor de omwonenden minimaal zou zijn. Het werkje duurde twee nachten en kostte 13 gulden en drie stuivers, inclusief een fles jenever (als hartversterking) voor de 'secreetschepper', twee kaarsen om het werkterrein te verlichten en een gulden loon voor een oppasser voor twee nachten.

Helmichs bouwlust was nog steeds niet uitgewoed. In 1783 liet hij een muur optrekken tussen zijn pand en het huis van de weduwe Heerkens. De kosten bedroegen 185 gulden, waarvan ieder de helft betaalde. Arnoldus heeft niet lang plezier van deze muur gehad want in datzelfde jaar overleed hij.

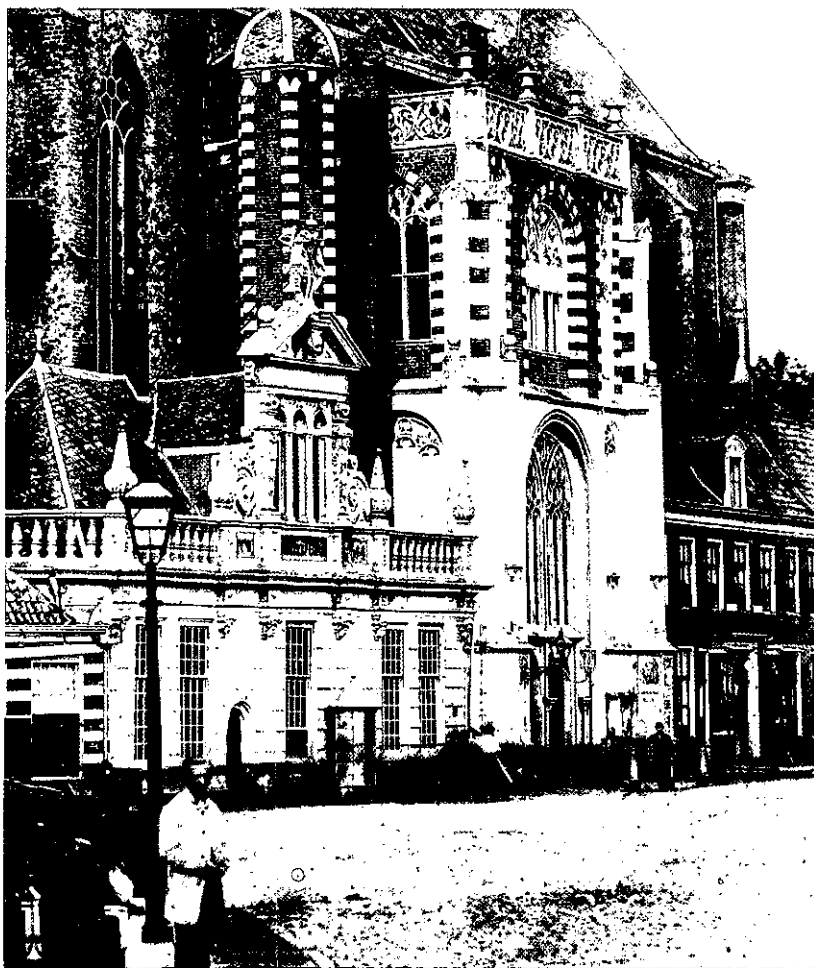
(Wordt vervolgd)

Een restauratie in de negentiende eeuw

De Grote Kerk van de ondergang gered

J. Erdtsieck

De Grote of St. Michaëlskerk in Zwolle lag er aan het eind van de negentiende eeuw maar treurig bij. De muren brokkelden af en waren op verschillende plaatsen voor een goed deel vergaan. De ramen hadden dringend herstel nodig. Men vreesde dat ze bij de eerste de beste storm zouden inwaaien. Het voorportaal was vervallen en van zijn spits beroofd. Bij eerdere restau-

raties had men zich in het geheel niet bekommerd om de stijl van het gebouw. De ramen waren ten dele van ijzer; de sierlijke traceringen, oorspronkelijk rijk en afwisselend van vorm, waren door de meest onmogelijke lijnen en stijve cirkels vervangen. Met de meest onmiddellijke omgeving van het gebouw was het eveneens ongelukkig gesteld. De Hoofdwacht was verknoeid en aan de andere kant van het noorderportaal waren een paar winkelhuizen met een kelder waarin een blikslagerij was gevestigd. Een lelijke zwarte schoorsteen liep tot de daklijst van de kerk. Aan de andere zijde van de Hoofdwacht was een klein kroegje, het Wachtje geheten, dat tevens dienst deed als bestelhuis van een bodedienst. Verder stond aan de zuidzijde van de kerk een reeks woninkjes, die in een achterbuurt beter op zijn plaats was geweest dan in het hartje van de stad aan de voeten van een prachtig bouwwerk. De huisjes die tegen de kerk waren gebouwd, waren niet alleen lelijk, maar ze vormden ook een groot gevaar voor de kerk, zoals later bij de afbraak bleek.

Degene die zijn voeten over de drempel zette werd akelig getroffen door een portaal van vlammen rood (geschilderd) marmer. De preekstoel, het orgel en het koorhek waren met een dikke laag bruin smeersel bedekt, die nauwelijks de vormen liet onderscheiden. Het koorhek was bijzonder zwaar beschadigd. De vuil-witte muren waren voorzien van een brede zwarte rand. Met het meubilair, banken en stoelen was het droevig gesteld. De lichtkronen schitterden door afwezigheid. De vloer was ongelijk door het wegzakken van de grafstenen. Kortom het geheel was in zeer slechte staat.

Dit is niet zo maar een fantasierijke voorstelling maar het stond allemaal te lezen in de Zwolsche Courant van 31 augustus 1896. De krant schreef op die dag een uitgebreid stuk over de

kerk, omdat die toen net weer in gebruik was gesteld na een ingrijpende restauratie die verscheidene jaren had geduurd.

Oorzaak van de verwaarlozing

Het mag zijn, dat men in de vorige eeuw weinig oog had voor de culturele betekenis van allerlei monumenten, maar de in 1827 ingestelde kerkvoogdij van de hervormde gemeente stond eigenlijk machteloos. In de zeventiende en achttiende eeuw was de Grote Kerk steeds onderhouden door de overheid. Deze putte uit fondsen van de middeleeuwse katholieke instellingen die in 1590 genaast waren.¹

In 1810 kwam de volledige scheiding van kerk en staat tot stand. Behalve enkele fondsen die aan de Grote Kerk verbonden waren, bleef er voor de kerk praktisch geen bezit achter. In 1814 verbeterde de toestand in zoverre, dat de predikantstraktementen voortaan door de staat betaald zouden worden. Echter... naar de levensstandaard van 1810. De traktementen werden daarna niet verhoogd en werden hoe langer hoe minder van betekenis. Het geld moest nu komen van het verhuren van banken, legaten en giften met de renten die het bezit nog opbracht. Weliswaar bestond het college van kerkvoogden uit voorname, vaak rijke en/of adellijke lieden die persoonlijk veel voor de kerk over hadden, maar ook dit kende zijn grenzen. Het grootste deel van de lidmaten had niet geleerd om voor de kerk te offeren en was daar ook eigenlijk te arm voor.

Al met al beschikte de kerkvoogdij over te weinig geld om voldoende zorg aan het onderhoud van de kerken te kunnen besteden. Bovendien vroeg niet alleen het gebouw van de Grote Kerk aandacht; ook de Broerenkerk en Bethlehemse kerk hadden onderhoud nodig.

Het begin²

Tijdens de besprekingen over de begroting voor 1874 van de hervormde gemeente, bleek dat het dringend noodzakelijk was de ramen aan de west- en zuidzijde van de kerk en het portaal aan de noordzijde te herstellen. Om de onkosten voor het herstel te kunnen betalen besloot het college van kerkvoogdij en notabelen op 29 oktober van het-

De Grote Kerk gezien vanuit de Voorstraat na de restauratie.

zelfde jaar toestemming aan het Provinciaal College om een lening van f 7.000,- af te sluiten. Korte tijd later kregen ze daar toestemming voor, maar alles liep anders dan verwacht; de lening van f 7.000,- werd nooit afgesloten.

Toen op 11 februari 1875 namelijk het bestek en de tekeningen van de ramen en het noorderportaal ter sprake kwamen in de vergadering van de kerkvoogdij, bleek dat de president-kerkvoogd, de heer N.J. van der Lee, hoofdingenieur bij Rijkswaterstaat, het niet eens was met de architect. Deze, de heer Bosboom, werd in de vergadering uitgenodigd om uitleg te geven. Daarop besloot de kerkvoogdij de uitvoering aan Van der Lee en Bosboom over te laten, met die bepaling dat alles zoveel mogelijk bij het oude moest blijven. Tegelijk kreeg Van der Lee toestemming om deskundig advies in te winnen bij prof. E. Gagel uit Delft.

Ongetwijfeld was de heer Van der Lee beïnvloed door nieuwe opvattingen over restauratie. Sinds enkele jaren deden namelijk stemmen opgeld om meer 'in stijl' te restaureren. Gagel behoorde tot dezelfde stroming. Hij maakte deel

Links: De Grote Markt met de kerk omstreeks het jaar 1870; dus voor de restauratie. Geheel links is de Hattumerveerwachter te zien. Deze is tijdens de restauratie afgebroken. Boven het noorderportaal is geen toren.

De Hoofdwacht na de restauratie van 1887; ca 1890.

uit van de Commissie van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst (een voorloper van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) en stuurde de stukken over de Grote Kerk naar die Commissie toe. Die Commissie liet vervolgens al op 28 februari weten dat zij de voorgestelde ramen niet vond passen bij het karakter van een vijftiende eeuws bouwwerk. Zij vond de Grote Kerk te belangrijk om zonder inspectie ter plekke te laten herstellen en ze stelde daarom voor om de Grote Kerk geheel kosteloos te bezoeken.

Resultaat van dit aanbod was dat P.J.H. Cuypers, één van de andere Rijksadviseurs, op 8 maart 1875 zijn opwachting maakte in een kerkvoogdijvergadering. Hij had toen de Grote Kerk ter plekke bekeken en geconcludeerd dat de kerk behoorde tot de monumenten die prioriteit moesten krijgen bij restauratie. Het zou ons overigens niet verbazen wanneer de bekende architect met zijn grote voorliefde voor de neogotiek, enorm geschrokken is toen hij de ravage in de Grote Kerk aanschouwde. Hij stelde daarop voor geheel kosteloos (een belangrijke overweging voor de kerk-

voogdij) een plan voor de hele kerk op te stellen, inclusief bestek en begroting. Cuypers vond het namelijk zinloos om alleen de ramen te herstellen. Hij deelde mee dat het plan desnoods in 20 of 25 jaar uitgevoerd kon worden en dat het rijk waarschijnlijk bereid zou zijn een belangrijke bijdrage in de kosten te betalen, misschien wel 2/3 deel.

Vervolgens moest de kerkvoogdij een kleine anderhalf jaar wachten op het plan van Cuypers. Op 3 oktober 1876 werd het plan besproken. Velen in het college van kerkvoogden schudden ongelovig het hoofd toen ze de begroting zagen: de onkosten waren geschat op f 83.600,-.

Gedachtig de eerdere woorden van Cuypers dat het rijk waarschijnlijk wel een financiële bijdrage zou willen leveren, diende de kerkvoogdij terstond een subsidieverzoek in bij de minister van Binnenlandse Zaken, mr. J. Heemskerk. Deze vroeg op zijn beurt weer wat de kerk zou kunnen bijdragen. De kerkvoogdij meldde vervolgens dat de kerk over een periode van tenminste twaalf jaar hooguit f 10.000,- kon betalen.

Op 9 mei 1877 schreef de minister dat volgens die berekening het rijk 90% van de kosten zou dragen. 'Deze verhouding komt mij zeer buitensporig voor', schreef hij letterlijk.

De kerkvoogdij probeerde de minister nog op andere gedachten te brengen en benoemde daarvoor een commissie, bestaande uit mr. J. Thiebout en de nieuwe voorzitter van de kerkvoogdij mr. W.F.E. baron van Aersen Beijeren van Foxhol. Van Aersen zou een belangrijke rol bij de restauratie spelen. Het mocht echter niet baten, ook niet toen de begroting werd teruggeschroefd tot f 68.150,-.

Inmiddels verstreken de jaren en de toestand met de ramen werd steeds slechter.

Er kwam pas weer wat beweging in de zaak toen er een wetsontwerp bij de Staten Generaal werd ingediend over een subsidieregeling voor het onderhoud van historische gedenktekenen en gebouwen met oudheidkundige of kunsthistorische waarde. Cuypers adviseerde de kerkvoogdij daarom in augustus 1879 een verzoekschrift in te dienen om de kerk op lijst der Monumenten van Geschiedenis en Kunst te zetten. De restauratie zou dan van rijkswege gesubsidieerd kunnen worden.

Weer anderhalf jaar later kwam uiteindelijk het verlossende woord van Binnenlandse Zaken. De minister stelde in het voorjaar van 1881 een subsidie in het vooruitzicht en vroeg om een volledig restauratieplan, bestek en begroting. De kerkvoogdij nam daarop een belangrijke beslissing. Op voorstel van president-kerkvoogd Van Aersen besloot men het oorspronkelijke (dure) restauratieplan te laten uitvoeren; ook al was daar de heffing van een hoofdelijke omslag voor nodig. Op 31 mei 1881 stelde de kerkvoogdij f 35.000,- beschikbaar voor de restauratie, verdeeld over een periode van zeven jaar. In januari 1882 stelde de minister vervolgens een totaalbedrag van f 40.000,- beschikbaar.

De werkzaamheden

En zo vond dan eindelijk in december 1882 de aanbesteding plaats. Het werk werd gegund aan de aannemer Meijer op basis van dag- en tariefloon, omdat niemand wist wat men zou tegenkomen.

De Zwolse architect F.C. Koch kreeg het dagelijkse toezicht en leiding. De inspectie was in handen van Cuypers en L.C. Hezenmans, architect te Den Bosch.

Tufsteen (voor de restauratie van het buitenmuurwerk van de koren) werd besteld in Brohl (Eifel) en ook werd Bentheimer steen gekocht (nodig voor de restauratie van de steenhouwerswerken aan de drie koren).

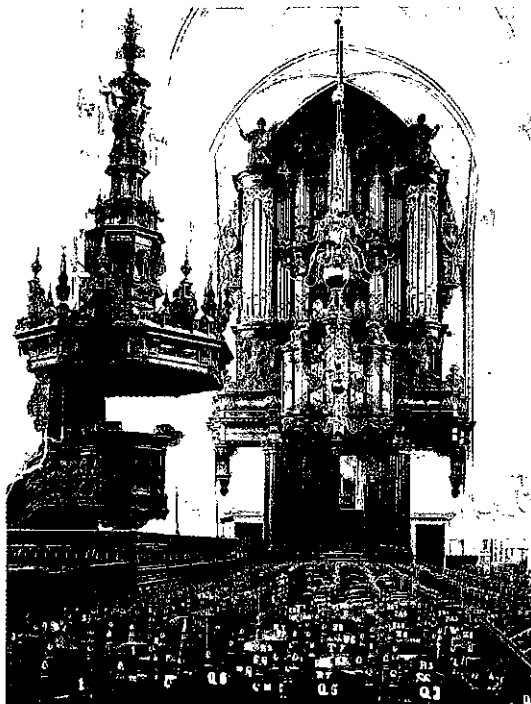
In het begin van 1883 kon het werk beginnen. De restauratie werd nu werkelijk zeer grondig aangepakt. Eerst werd het koor onder handen genomen en daarna de muur aan de noordwestzijde, inclusief de ramen. Ook de spits op het noorderportaal werd hersteld. Boven op die spits kwam, net zoals op oude afbeeldingen te zien was, een beeld van de aartsengel Michaël te staan. Het was vervaardigd door de Quelliniusschool te Amsterdam. Dit houten, met lood beklede beeld heeft het uitgehouden tot 1931. Toen is het vervangen door een koperen exemplaar.

Cuypers en Hezenmans inspecteerden de voortgang regelmatig. Deze inspectie vond meestal aan het eind van het jaar plaats en enkele maanden later kwam dan bericht uit Den Haag, dat wederom f 5.000,- beschikbaar was gesteld.

Nauwkeurig werd erover gewaakt dat aangesloten werd bij de gotische bouwstijl van het gebouw; ook toen na 1893 de binnenzijde onder handen werd genomen. Er kwamen toen oude fresco's en resten van middeleeuwse versieringen voor de dag; deze werden opnieuw aangebracht. Praktisch alles werd binnen vernieuwd: de schitterende preekstoel van Adam Straesz was ernstig beschadigd, de helft van het doophek moest vernieuwd worden en ook het koorhek uit 1597 moest worden gerepareerd. Het orgel werd vernieuwd en aangepast naar de heersende smaak van een romantischer klankbeeld. Dit is in de jaren 1953-1956 weer teruggebracht tot het oorspronkelijke klankbeeld.

Een grote verandering was, dat de aangebouwde huisjes aan de zuid en noordzijde van de kerk werden afgebroken; zo ook het eerder genoemde kroegje. Een unieke kans om een catechisatiegebouwtje te plaatsen kreeg de kerkvoogdij toen in

*Links:
Het interieur van de
Grote kerk met de oude
stoelindeling; ca 1880.*

*Rechts:
Het interieur van de
Grote Kerk; ca 1910.*

1888 het huisje naast het hoofdportaal (het vroegere vleeshuis) te koop werd aangeboden. Helaas gaf de minister hier geen subsidie voor, maar tachtig gefortuneerde ingezetenen waren bereid elk f 100,- als renteloze lening te verstrekken. Er werd f 11.500,- voor uitgetrokken, maar men verkreeg het op de veiling voor f 8.900,-. Evenwel moest nog een kelder worden aangekocht van een andere eigenaar. Cuypers was zo enthousiast dat hij direct een plan ontwierp voor twee catechisatiekamers, uiteraard ook in neogotische stijl.

Nadat in 1894 de restauratie van de buitenkant voltooid was, besloot men op 29 januari 1895 ook het inwendige van de kerk nog verder te restaureren. In 1895 werd f 1000,- ontvangen voor twee grote koperen kronen. Vooral de muren en de pijlers kregen een goede beurt. De witte kalk verdween van de muren, zodat de oude middeleeuwse schilderingen weer zichtbaar werden. Zeven kerkvoogden gaven voor al deze werkzaamheden aan de kerk een voordelige lening van f 13.000,-. Van het oude steigerhout werd een houten vloer gelegd om de koude tegen te gaan. Notaris

Kaempf schonk geld om het middengedeelte van banken te voorzien. Timmerman Volkers uit de Wagemakersstraat maakte die banken van Spesart eikenhout, dat zeven jaar gedroogd was. De gebrekkige stoelen werden aan behoeftigen gegeven.

De heropening

Vanaf de Pinksterdagen 1895 was de kerk voor gebruik gesloten, omdat ook grafstenen werden herlegd. Op 30 augustus 1896 kon de kerk weer in gebruik worden genomen.

Het moet voor de president-kerkvoogd, baron van Aerssen een grote voldoening zijn geweest, toen hij het gebouw op 30 augustus 1896 weer kon overdragen aan de kerkenraad. De Zwolsche Courant schreef de volgende dag: 'De president-kerkvoogd was van de aanvang af de ziel van het werk, gedurende tal van jaren trots tegenspoed verminderd belangstelling of ongunstige toestanden, rustig voorwaarts gegaan met het doel dat hij zichzelf had gesteld. Hij heeft door zijn vol vertrouwen op de goede uitslag van het schone werk anderen door zijn ijver en toewijding beziel.'

De feestelijke openingdienst werd geleid door ds. A. Vermeer, de destijds oudste en meest gevierde predikant. Op zijn initiatief werd een intekenlijst aangelegd om de plaatsing van een gedenksteen in de kerk mogelijk te maken.³ Er verscheen hiervoor een advertentie in de krant waarop 83 mensen reageerden met grotere en kleinere bijdragen variërend van f 0,25 tot f 25,-. Voor f 3.000,- werd een marmeren gedenkplaat besteld waar o.a. de woorden gegraveerd werden 'D(eo) O(ptimo) M(axima)' d.i. gewijd aan God, de Allerbeste, de Allerhoogste. De steen werd onthuld op 28 augustus 1897.

De financiën

Mede door de extra restauraties van het interieur werd de oorspronkelijke begroting fors overschreden. Deze werd totaal f 104.996,-. Het rijk nam daarbij f 55.000,- voor zijn rekening. Dat was meer dan de oorspronkelijke toezegging, maar dankzij lobbywerk van het in Zwolle woonachtige katholieke kamerlid mr. A.F. Vos de Wael, werd het bedrag verhoogd. Toch bleef er voor de kerk, na aftrek van de verkoop van oude materialen, nog f 49.376,- over. Hoe kwam men aan dit geld? Uiteraard werden er leningen gesloten, maar die moesten wel worden terugbetaald.

Aan financiële acties onder de bevolking viel niet te denken. Onder de brede massa was eenvoudig geen geld. En het aantal gefortuneerden was beperkt.

De kerkvoogdij besloot daarom in 1883 een hoofdelijke omslag in te voeren, zoals tijdens de voorbereidingen al was voorzien. Voor die dagen was een hoofdelijke omslag iets ongekends. Het leverde ook veel commotie op, hoewel de aanslag in onze ogen vrij gering was (0,25%). De niet erg meelevende welgestelden protesteerden het hardst, vooral toen bleek dat met behulp van de deurwaarder het geld kon worden ingevorderd. Er waren zelfs mensen die voor hun kerklidmaatschap bedankten. Hun aantal bleef echter beperkt. Bedanken voor de kerk deed men in die dagen niet zo gemakkelijk. Het was ook maatschappelijk gezien onverstandig.

De kerkvoogdij wilde echter geen acties op vrijwillige basis, omdat dan veel mensen zich er

vanaf zouden maken. Wel kwam er veel reclames binnen die soms werden ingewilligd. Maar wanbetalers werden door de deurwaarder achtervolgd.

Toch bleef de verhuur van zitplaatsen een belangrijke bron van inkomsten. De kerkvoogdij waakte er streng over dat verhuurde plaatsen ook beschikbaar bleven, ook al was de kerk vol zodat er mensen moesten staan. Men was namelijk bang, dat de huurders hun plaats zouden opzeggen als ze merkten dat die door anderen werd gebruikt.

Tenslotte

De negentiende eeuw staat tegenwoordig niet bekend als monument-vriendelijk, maar de hervormde kerkvoogdij heeft aan het eind van die eeuw, wakker geschud door dr. Cuypers, toch veel inzet betoond bij het restaureren van het monumentale kerkgebouw. Zonder hun bemoeienissen was de Grote Kerk ongetwijfeld verloren gegaan. Ook hebben ze er persoonlijk financieel veel voor over gehad iets van de oude luister te herstellen, zodat het gebouw weer honderd jaar vooruit kon. Een eeuw later bleek namelijk weer een dringende restauratie nodig.

Dat de inspanning voor de negentiende eeuwse restauratie zich beperkte tot een kleine elite, hing samen met de maatschappelijke structuur van die dagen. Een kleine bovenlaag van de bevolking had nu eenmaal de middelen om zoiets te ondernemen. Maar ze hebben het dan toch maar gedaan, zij het dat een gedeelte dit gedwongen deed door de hoofdelijke omslag. Maar ook de landelijke regering heeft zich van zijn beste zijde laten zien, hoewel hiervoor veel lobby-werk nodig was.

Noten

1. Zie voor de financiële verhouding van kerk en overheid: J.W. Mulder, *De predikantstractementen te Zwolle*, Zwolle 1894.
2. Geraadpleegd is het dossier van de restauratie en de notulen van de kerkvoogdij tussen 1875 en 1886 resp. KA 017 de nrs. 596 en 452 tot en met 454 (aanwezig in het gemeentearchief Zwolle).
3. Zie de notulen van de brede en bijzondere kerkenraad (KA 017 nrs. 452 en 597).

De 'Vredes Triumph' van 1648

J.C. Streng

Het kan bijna niemand ontgaan zijn: 1998 is een jaar vol herdenkingen. Onder andere wordt in de vorm van boeken en tentoonstellingen aandacht besteed aan de Vrede van Münster, die in 1648 tussen de Verenigde Republiek en Spanje werd gesloten. Deze vrede betekende het einde van de 'Tachtigjarige Oorlog' volgens de oudere geschiedenisboekjes en het einde van 'de Opstand' in de nieuwere. Wat was er van dit belangrijke verdrag te Zwolle te merken en wat was het belangrijkste gevolg ervan?

De Vrede van Münster

De vredesonderhandelingen tussen de Verenigde Republiek en Spanje te Münster begonnen in 1646. Eigenlijk geeft deze omschrijving niet goed de complexiteit weer. De Opstand was begonnen als een strijd van steden en gewesten tegen hun rechtmatige heer. De Geldersen stredden tegen hun hertog, de Hollanders tegen hun graaf, de Overijselaars tegen hun heer en zo voort. Door een personele unie was dit in alle gevallen dezelfde persoon, Filips II, die ook nog koning over verschillende koninkrijken in Spanje was. In de oorlogspropaganda ontstond al spoedig de mythe dat men vooral tegen de koning van Spanje vocht.

Hoe dan ook, met vaak meer geluk dan wijsheid bleef het verzet in stand en gelukte het de opstandelingen hun zeven staten internationaal als zelfstandige mogendheid erkend te krijgen. De erkenning van hun eigen hertog, graaf en heer, door erfopvolging was dat ondertussen koning Filips IV van Spanje, ontbrak echter nog steeds. Maar aan het eind van de jaren veertig begon de toenadering die tot gevolg had dat men te Münster over een accoord, mogelijk een definitieve vrede, zou spreken. Alle zeven gewesten zonden een afgevaardigde naar Münster. Namens Overijssel, en dus Zwolle, nam de drost van Twente, Wil-

lem Ripperda, deel aan dit overleg.

Op 7 februari 1647 werd op last van het gewest Overijssel bij kerkensprake gepubliceerd dat er vanaf die tijd elke week op dinsdag voor de middag een bededag gehouden zou worden. Men wilde hiermee doorgaan tot zo lang als de 'vredehandelingen' te Münster plaatsvonden. Deze wekelijkse bededag kwam in plaats van de dinsdagse preek, zodat er nu tegelijk in twee kerken gepreekt zou worden 'ende Godt Almachtich vierichlick aanroepen ende hertgrondelick bidden, dat het sijne Goddelicke geliefte sij, die opgemelte vrede handeling tot Münster sulx te willen segenen'. In de hoop dat de langdurige en bloedige oorlog op zou houden en dat er in plaats daarvan een 'godsalige eerlicke ende verseeckerde vrede', niet alleen voor de Nederlanden maar voor de hele christenheid tot stand mocht komen. Om de gebeden kracht bij te zetten was het verboden op dinsdag voormiddag enige nering of handwerk te verrichten, 'noch enige tapperijen te exerceren ofte gelagen te setten.'¹

Kort daarna, op 25 april, werd er een nieuw plakkaat gepubliceerd. Het had God beliefd, zo luidde de tekst, om stadhouder Frederik Hendrik uit de wereld te helpen. Zijn zoon Willem II was daarop tot stadhouder benoemd. Bovendien vergaderden de afgezanten van de Verenigde Republiek te Münster nog steeds over een vrede. Om deze drie redenen werd er voor de komende woensdag een algemene vaste- en bededag aangekondigd. Alle burgers en ingezetenen werden gelast zich van werk te onthouden op 'poene van arbitrale correctie'.²

Op 30 januari 1648 waren de vertegenwoordigers van de Verenigde Republiek en van de koning van Spanje te Münster tot een accoord gekomen. Alle verlangens van de Lage Landen werden gehonoreerd. Nu moesten alle gewesten nog hun goed-

keuring verlenen voor de definitieve ratificatie.

Te Zwolle (en de andere twee IJsselsteden) was volgens het stadsrecht de meente gerechtigd haar toestemming te geven aan vredesverdragen. Daarom riep op 10 (volgens de oude tijdrekening) februari 1648 de magistraat de meente bijeen. In deze vergadering deelde de magistraat aan de vrienden van de meente mee dat op de aanstaande Statenvergadering te Heino Willem Ripperda rapport zou uitbrengen over 'het getraceerde van de vredeshandelingen tot Münster'. Reeds vier dagen later, op 14 februari werden in een volgende meentevergadering de artikelen van het vredesverdrag tussen Spanje en de Verenigde Republiek voorgelezen. Waarna de meente met de vrede accoord ging.³

In het voorjaar van 1648 vond de afronding van de vrede plaats. Op vrijdag 15 mei kwamen de vertegenwoordigers van de Verenigde Republiek en Spanje voor de laatste officiële handeling in het stadhuis te Münster bijeen. Plechtig werd het vredesverdrag voorgelezen en vervolgens door de afgevaardigde van ieder gewest geratificeerd en bezworen. De te Zwolle geboren kunstschilder Gerard ter Borch was erbij en legde de gebeurtenis in een groot schilderij vast.

Feest

Op 19 mei 1648 werd opnieuw een plakkaat afgekondigd, dit maal uit naam van de Staten-Generaal. De officiële titel van de aankondiger was echter uit plaatselijke soevereiniteitsdrang doorgehaald en vervangen door 'schepenen ende raadt van stadt Swolle.' De boodschap was gunstig: 'Door Gods grondeloose ende oneyndelicke' barmhartigheid was de oorlog geëindigd met een 'tractaet van Vrede.' Met behoudenis van de 'Ware gereformeerde Christelicke Religie / ende Privilegien vanden lande / wesende die eenige ende langh gedesireerde uytkomst / die men van den voortlang duyerigen Oorlog met groot gedult heeft verwacht.' Daarom had de Staten-Generaal besloten tot een algemene dank- en biddag in alle 'geunieerde Provinciën' op woensdag tien juni nieuwe stijl of de laatste mei oude stijl. Men wilde God hardgrondig danken dat de vredesonderhandelingen door zijn goedheid waren geslaagd. Er

Portret van Willem Ripperda, staalgravure van J.F.C. Reckleben, midden 19de eeuw (Stedelijk Museum Zwolle).

zou tevens voor gebeden worden dat God de vrede 'genadelijk' mocht zegenen en het 'ten besten zal keren voor staat en kerk.' Op de bededag waren natuurlijk handel, nering en tappen verboden.⁴

In zijn Verhael vande Nederlandsche Vredehandeling berichtte de eigentijdse historicus Lieuwe van Aitzema: 'Vrydach den vijfdē [!] Juny wiert den alomme in de Vereenichde Nederlanden vreuchden teecken, met branden van Picktonnen, losbranden van geschut ende Musquetten getoont.' Aan die gezamenlijke feestvreugde deed men ook te Zwolle mee. De vrede werd vermoedelijk op plechtige wijze vanaf de pui van het stadhuis of van de hoofdwacht bekend gemaakt. Daarbij was ook muziek want aan Mr. Willem Trompetter 'en consoorten' betaalde de magistraat zeven gulden en vier stuivers 'voor het affblasen als de vrede gepubliceert' werd. 's Avonds was de stad versierd met brandende teertonnen, want de magistraat betaalde voor de aanschaf van drieëntwintig stuks bijna twintig gulden. De heren op het stadhuis hielden het die dag ook niet droog. Bij collega Peter van Putten had men veertig 'Ockshooffden' wijn besteld om gebruikt te worden 'totte vredes triumph.'⁵

Groepsportret van de deelnemers aan de vredesonderhandelingen te Münster, Gerard ter Borch, 1648.

Minder feestelijk waren de gevolgen voor de militairen. Na jarenlange dienst werden ze van de ene dag op de andere voor 'hun getrouwe dienst bedankt.' Na een gezamenlijk protest voor het stadhuis beloofde de magistraat hun zaak te bepleiten bij de Raad van State, de instelling die in die tijd belast was met militaire zaken.⁶

Religie

Omdat de vrede nu al zijn vruchten begon af te werpen, werd er opnieuw een dank- en bededag gehouden. Ditmaal uit dankbaarheid, om de rust in het land te behouden en om Gods 'Roede valle' af te wenden. De dag werd op 21 april nieuwe stijl of 11 april oude stijl gehouden. Zo als gebruikelijk waren alle handwerken, nering en vermaak verboden.⁷

Uit dit en de vorige plakkatens blijkt nog eens dat de vrede in een religieuze context werd geplaatst. Het succesvolle vredesverdrag was niet alleen een politieke overwinning maar ook een triomf van de gereformeerde religie. Het versterkte de toch al sterke calvinistische invloed op de stad. Zo werden in 1650 nieuwe reglementen afgekondigd voor de schoolmeesters van de lagere, de 'Duitse' scholen. Dit betekende dat het calvinisme een vaste plaats kreeg in het onderwijs. De lessen

dienden met gebed te beginnen en op zondag was onderwijs verboden. De onderwijzer moest op die dag twee maal met de kinderen naar de kerk, na vooraf de kinderen de catechismus overhoord te hebben. De voorgeschreven boeken waren religieus: diverse verhalen uit het oude en nieuwe testament, de epistels en de psalmen. Kort daarop werd het verboden om in een reeks van anti-rooms-katholieken verordeningen, kinderen op een 'paepsche' school te sturen. Kortom de Vrede van Münster heeft te Zwolle zeker bijgedragen aan wat wel de 'confessionalisering' wordt genoemd: de pogingen van de overheid de bevolking door geboden en verboden tot de publieke kerk, de calvinistische, over te halen.⁸

Noten

1. Gemeentearchief Zwolle (GAZ) AAZ01 216, 228-230 (7-2-1647).
2. GAZ AAZ01 216, 231 (25-4-1647).
3. GAZ AAZ01 21, 399 (10 en 14-2-1648).
4. GAZ AAZ01 216, 246-249, Den Haag 19 mei 1648. gedrukt stuk.
5. GAZ AAZ01 1522, 74, 75, 86.
6. J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*, Hilversum 1997, 344.
7. GAZ AAZ01 216, 252-254 Den Haag 27-maart 1649.
8. GAZ AAZ01 216, 272 (13-5-1650), 277 (14-7-1650). Streng, 'Stemme in staat', 334-342.

Boer en landschap rondom Zwolle

Wie belangstelling heeft voor het boerenleven en voor het landschap rondom Zwolle, zal graag eens terugkijken in de tijd. Daartoe lijkt het gewenst allereerst de aardrijkskundige situatie van Zwolle te bekijken. Zwolle ligt in een gebied dat rijk is aan rivieren: IJssel, Vecht, Regge en de Sallandse weteringen. Het gebied heeft een zandbodem en grenst aan laagveen- en rivierkleigebied. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Groningen en Friesland wordt de landbouw, dus zowel de veeteelt als de akkerbouw, fruitteelt en tuinbouw hier van oudsher uitgeoefend op relatief kleine familiebedrijven.

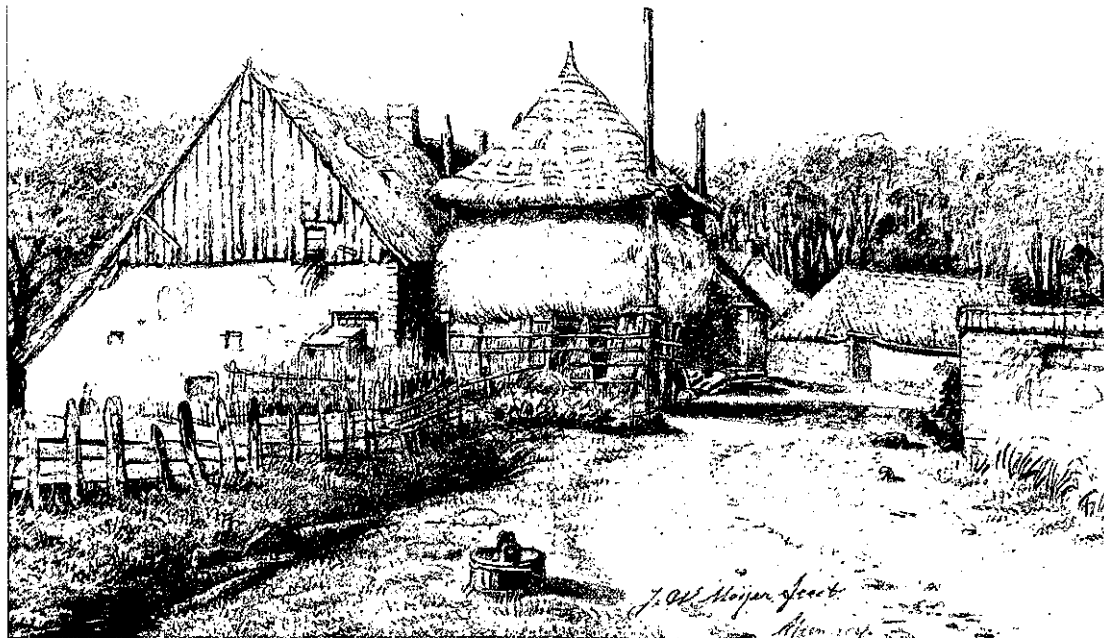
Tot ongeveer 1950 bestonden de meeste boerenbedrijven uit niet veel meer dan de boer met zijn vrouw, zijn kinderen en een paard.

Het stadsgebied van Zwolle werd volledig ingesloten door de gemeente Zwollerkerspel, met de buurtschappen Langenholte, Dieze, Berkum, Herfte, Windesheim, Harculo, Ittersum, Schelle, Lure, Spoolde, Voorst, Westenholte en Frankhuis, waar de landbouw het belangrijkste middel van bestaan vormde.

De meeste boeren hadden een gemengd bedrijf. Zo kwam er veel melk uit Langenholte en Dieze en heerlijke aardappelen en fruit uit de stre-

L.Th. Rakers

*Boederij in Assendorp,
tekening van J. W.
Meijer; 1840-1928 (Stedelijk Museum Zwolle).*

ken langs de IJssel. Tot 1940 kwamen veel boerinnen met hun eieren, melk en zelfgekarnde boter naar de Vrijdagsmarkt in Zwolle. In fraaie tenen manden lag die boter in de vorm van een met figuurtjes versierd brood op een groot zuringblad. De stadsmevrouwen, vaak gevolgd door een dienstmaagd met een draagkorf, lieten zich een zilveren lepeltje aanreiken en staken daarmee een klein boterfiguurtje uit, dat op het puntje van de tong geproefd en al dan niet koopwaardig bevonden werd.

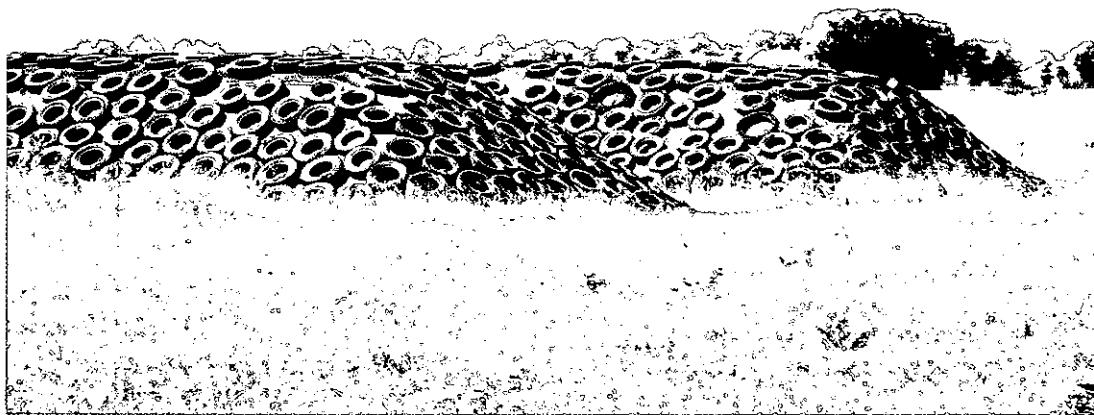
Bij de boeren die koeien hielden, werd het gras van het hooiland met zeis, hooihark en hooivork tot hooi gemaakt. Op hoogopgetaste hooiwagens werd dat later in het seizoen naar de hooiberg vervoerd. Veel boeren hadden zelf niet genoeg hooiland en zo hadden de notarissen het soms druk met het bij opbod verkopen van het grasgewas, gegroeid op het land van bijvoorbeeld het Weeshuis (Weezenlanden) of van welgestelde patriciërs, die wel grasland hadden, maar zelf niet boerden. De grotere veeboeren hadden in de jaren dertig al maaimachines, hooiharken en hooischudders, die door één of twee paarden of door een koe getrokken werden.

In diezelfde tijd werden op de meeste bedrijven de aardappels nog met de hand en de mestvork gerooid. Enkele nieuwlichters waren er, die met een één-rijige rooimachine de aardappels boven de grond brachten. Na enkele dagen drogen, moesten ze vervolgens met de hand opge-raapt worden.

Deze voorzichtige mechanisering van land- en tuinbouwbedrijven, die tot in de jaren vijftig voorkwam, veroorzaakte een verandering van het landschap rondom Zwolle. Elders natuurlijk ook! Doordat de veeboeren hun gras veel vroeger gingen maaien - ingekuuld was het voedzamer dan hooi - verdwenen in juni de hooi-oppers van het land. Ook bleven de hooibergen leeg. Vaak werden ze afgebroken en zo verdween het typische Sallandse boerenerf met zijn hooiberg en mesthoop.

Dit laatste omdat ook het stallen van het vee veranderde. Men besepte namelijk ook dat door het de hele zomer buiten laten van het vee ontzettend veel voedzaam gras vertrapt en bekakt werd. Bovendien kostte het veel tijd om twee maal per dag naar het vaak ver van huis liggende weiland te gaan om te melken. Weer veranderde het land-

Kuilvoeropslag afgedekt met landbouwplastic in de omgeving van Zwolle (foto: Joos Lensink).

schap, want door het opkomen van de melkmachine ontstonden op alle weidepercelen zogenaamde melkstallen, waarin de melkmachine, aangedreven door de inmiddels aangeschafte tractor, stond opgesteld. Dit duurde niet zo lang, want weer veranderde het landschap omdat de typische weiden, vol met grazende of herkauwende koeien veranderden in eentonige groene vlaktes. Er werden grotere stallen - zogenaamde loopstallen of ligboxenstallen gebouwd, de mest kwam terecht in de daaronder liggende mestkelder en ... de mesthoop verdween. De grootste verandering van het landschap ontstond toen men in navolging van Amerika ontdekt had dat van één hectare mais veel meer veevoer geogst kon worden dan van een hectare gras respectievelijk hooi. Er was hier en daar al wel wat mais verbouwd om de korrels te gebruiken als kippevoer maar de hele maisplant oogsten met blad, kolven en stengel was nieuw.

Omdat de verbouw van rogge, gerst, haver etc. door de invoer van goedkoper buitenlands graan toch al niet meer lonend was, ging men de mais verbouwen op de vroegere graanpercelen. De eerst groene en dan gele golvende graanakkers vol korenbloemen, klaprozen en kamille, opgevolgd

door de in keurige rijen staande korenschoven, veranderden in manshoge muren van groen die in september/oktober door hakselmachines tot pulp (nee! kostelijk veevoer!) gehakt en ingekuild werden. Wat overbleef waren grote, met plastic doek en autobanden afgedekte enorme kuilvoerhopen en troosteloze stoppelvelden, die soms tot het voorjaar zo bleven liggen.

Een verdere verandering in ons nog steeds wel mooie landschap ontstond doordat de groente- en bloementelers grote kassen gingen bouwen, de fruittelers hun hoogstamboomgaarden omkapten en er saaie lage fruitbomen op lange rijen plantten, waar het fruit gemakkelijker en sneller van geplukt kon worden.

Tenslotte had ook het ontstaan van met grote moderne tractoren en machine werkende agrarische loonbedrijven gevolgen voor het landschap. Men ziet nu in lente, zomer en herfst niet meer tal van individuele boeren aan het werk, maar grote machines die zorgen voor de grondbewerking, het zaaien, sproeien, wieden en voor de snelle oogst van graan, bieten, aardappelen en mais.

Niet meer zo idyllisch, maar nog steeds interessant voor wie er oog voor heeft.

Het harde rechtsherstel van de Nederlands Israëlitische gemeente te Zwolle, 1945-1948

Iet Erdtsieck

Vrede

*Kom vanavond met verhalen
hoe de oorlog is verdwenen
en herhaal ze honderd malen
alle malen zal ik wenen.¹*

Inleiding

De Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG) van Zwolle was aan het einde van de Tweede Wereldoorlog gedecimeerd. De eens zo bloeiende gemeente bestond voor de oorlog uit ruim 700 personen, waaronder ruim honderd vluchtelingen uit Duitsland. Na vervolging en deportatie telde de gemeente nog slechts 150 zielen.²

In dit artikel zal gekeken worden hoe de joden van Zwolle na de oorlog hun gemeente weer op wisten te bouwen. Een vraag die zich daarbij vooral opdringt, is of de joodse gemeente bij haar rechtsherstel op hulp en steun kon rekenen van de Nederlandse overheid. Om dat na te gaan komen de volgende onderwerpen aan de orde: de installatie van een kerkbestuur, het aanstellen van een geestelijk leider, terugkeer tot het dagelijks leven, teruggave van joodse eigendommen, de vorderingen op en door de overheden en de nasleep van de opheffing van de joodse gemeente van Kampen. Maar voordat dit aan de orde komt moet er eerst iets gezegd worden over de toestand van de NIG in de jaren voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog.

1933-1940

De NIG van Zwolle bestond in 1933 uit ongeveer 600 zielen. In de jaren 1933-1940 werd dit aantal uitgebreid met ruim 100 joodse vluchtelingen uit Duitsland.³ Deze vluchtelingen mochten van de Nederlandse overheid in Zwolle verblijven, mits de joodse gemeenschap zich garant stelde voor hun levensonderhoud. Iemand die zich het lot van

deze vluchtelingen bijzonder aantrok was Samuel Juda Simon Hirsch. Hij was opperrabbin van het ressort Overijssel en Zwolle was zijn standplaats.⁴ Samuel Hirsch werd in 1902 tot opperrabbin benoemd. Samen met zijn vrouw Betty Hirsch-Wörmsler hadden ze tien kinderen, waarvan de oudsten, Ganna en Fried, leiding gaven aan joodse orthodoxe jeugdverenigingen. Ook mevrouw Hirsch was werkzaam in het verenigingswerk. Opperrabbin Hirsch zelf, nam deel aan verschillende besturen van pieuze en maatschappelijke verenigingen. Zo was hij ondermeer voorzitter van de Nederlandse *Agoedas Jisroël*.⁵

De joodse gemeente van Zwolle telde voor de oorlog verschillende verenigingen, zoals *Naschim Racamanoth*, *Hadrath Kodes*, *Bikoer Gouliem* en *Mischeneth Zekeniem*. De gegevens over deze instellingen zijn tijdens de oorlog verloren gegaan.

*Betalingsbewijs voor het
genootschap Darké
Salum (collectie NIG,
Zwolle).*

Ao 19

FOL.

GENOOTSCHAP DARKÉ SALUM

De Heer

Contr.

Handtekening voor
den Ontvangst

12. Ontvangen een maand contributie
voor het genootschap Darké Salum
ad vijf en dertig cents.
De Penningm. Arth. TROOSTWIJK

11. Ontvangen een maand contributie
voor het genootschap Darké Salum
ad vijf en dertig cents.
De Penningm. Arth. TROOSTWIJK

10. Ontvangen een maand contributie
voor het genootschap Darké Salum
ad vijf en dertig cents.
De Penningm. Arth. TROOSTWIJK

Wel zijn enkele stukken van de pieuze verenigingen *Darké Salum* en *Gemiloes Chasodiem*, de begrafenisvereniging, uit de jaren 1936-1938, bewaard gebleven.⁶

Darké Salum telde in die jaren ruim 50 leden (gezinshoofden). De contributie bedroeg f 3,- per jaar en werd elke maand geïnd - 25 cent - door de penningmeester van de vereniging Arthur Troostwijk.

Gemiloes Chasodiem was een veel grotere vereniging. Men kan aannemen dat praktisch ieder joods gezin hier lid van was, omdat het toen zeer ongebruikelijk was dat een jood zich niet-joods liet begraven. Bij *Gemiloes Chasodiem* waren in 1937 165 gezinshoofden aangesloten; in 1936 177 en in 1938 162. De leden betaalden 10 cent per week. Dit dubbeltje werd wekelijks opgehaald door penningmeester Eduard E. Anholt.⁷

1940-1943

Toen de Duitsers Nederland binnenvielen waren ook de joden van Zwolle zeer bevreesd voor repressaillemaatregelen. Daarom verstopte de kerkenraad de heilige thorarollen in de verwarmingsbuizen van de synagoge. Toen het aanvankelijk echter 'meeviel' bracht men deze elders onder.

De eerste maatregel van de bezetter tegen de joden was hun verwijdering uit de Luchtbescherming. Vele maatregelen volgden, waaronder de verwijdering - in de zomer van 1941 - van alle joodse kinderen uit het onderwijs. Er kwamen in Zwolle een aparte lagere school, ULO en HBS voor joodse kinderen.⁸

Uiteindelijk werden de joden van Zwolle gedeporteerd of doken ze onder.⁹ Opperrabbin Hirsch bleef dit lot bespaard. Hij overleed in 1941 in zijn eigen bed. De meeste leden van zijn gezin verging het slechter. Zijn vrouw en acht van hun tien kinderen kwamen om in de kampen.

Terugkeer Zwolse joden

Na de oorlog keerden de overgebleven Zwolse joden terug naar hun stad. Hun belangen werden vertegenwoordigd door de in mei opgerichte Joodse Coördinatie Commissie. In deze commissie namen Max Hes, Bram Marcus, Leo Marcus en

Leo Marcus (in: *Joods levensbeeld als Joods tijdsbeeld, Zwolle 1981*).

Theo Vecht zitting. De eerste drie hadden met hun gezinnen de oorlog als onderduikers overleefd. Theo Vecht was de enige overlevende van het gezin van Charles Vecht en Elisabeth Heimans. Zijn ouders en zijn zusters Bertha en Loesje waren vermoord in Auschwitz. De commissie registreerde de teruggekomen joden en trachtte voor huisvesting te zorgen.

Er meldden zich 180 joden die een connectie met Zwolle hadden. Hieronder waren 135 personen die in Zwolle gewoond hadden. Eén Zwolse overlevende kwam uit Auschwitz.

Zwolse joden, die als onderduikers elders in Nederland waren overleden, werden in 1946 herbegraven op de Zwolse Israëlitische begraafplaats.

Installatie kerkbestuur

Installatie van een nieuw kerkbestuur is wellicht teveel gezegd. Voorzitter Arthur Troostwijk en secretaris David Sanders, die ondergedoken waren geweest, namen hun oude bestuurstaken in 1945 weer op. Sanders vervulde nu tevens de rol van penningmeester. Zij stelden M. Philipson als gaz-

zan (voorzanger/voorganger) aan van de zich weer verzamelende joodse gemeente.

Philipson was geboren en opgegroeid in Hoogeveen. Tijdens de oorlog was hij ondergedoken in Hellendoorn. In het voorjaar van 1945 kwam hij min of meer toevallig in Zwolle terecht. Bij gebrek aan huisvesting logeerde hij gedurende de maanden juli en augustus in het joodse hotel Wijnberg. Philipson bleef tot eind 1945 in Zwolle, daarna vertrok hij naar Haarlem. Zijn opvolger was Levie Israels¹⁰, die tot april 1947 de voorganger en secretaris bleef van de Zwolse joodse gemeente.

Eén van eerste officiële handelingen van het kerkbestuur was de organisatie van een dankdienst. Volgens een nota vond de dienst plaats in de Waalsche kerk en wel op 20 mei. Men huurde deze ruimte omdat de synagoge niet toegankelijk was, aangezien die nog hersteld en schoongemaakt moest worden. De algehele kosten van de dankdienst bedroegen f 15,10. Met de vergoeding aan de koster van de Waalsche gemeente was een bedrag van f 10,- gemoeid. De voorzitter van de NIG schoot het geld zolang voor.

Naast de religieuze taken, was er de zorg over degenen waarvan men dacht dat zij nog zouden terugkeren naar Zwolle. Daarom deed het kerkbestuur een schenking van f 10,- aan de afdeling Opsporing Joodsche Personen van het Rode Kruis.

Ontvangstbewijs en dankbetuiging van het Rode Kruis voor de gift van de joodse gemeente (collectie NIG, Zwolle).

Amsterdam, 16

HERMEDE

bevestigen wij U de ontvangst van Uw schenking, ten bedrage van f 10,-.
In het belang van onze voorlichtende arbeid betuigen wij U onze welgemeende en hartelijke dank.

De Chef
van het Informatiebureau

Terugkeer tot het dagelijks leven

De joodse gemeente van Zwolle pakte de draad weer op. Men wilde het pand Voorstraat 41 herstellen. Dit pand, waar de joodse school was gevestigd, had veel bom- en granaatschade opgelopen. Het kerkbestuur liet een kostenberaming maken. Ook werd de schade aan de synagoge hersteld. De sjoel werd schoongemaakt en de kerkelijke attributen opgehangen. Voorhangsels en mantels waren tijdens de gehele oorlog door de firma A. van de Horst bewaard. Deze firma zorgde er na de oorlog voor dat alle voorwerpen weer schoon en netjes in de synagoge werden opgehangen. We weten dit, omdat de nota voor deze diensten bewaard is gebleven. Op de rekening stond ondermeer de post 'Bewaarloon voorhangsels en mantels gedurende 5 jaar f 125,-'.¹¹ Blijkens aantekening op de nota werd deze in november 1945 door Arthur Troostwijk betaald.

Ook de man die gedurende de oorlog op de begraafplaats had gepast werd betaald. De gemeente abonneerde zich in december 1945 op het heropgerichte Nieuw Israelitisch Weekblad. Het joodse onderwijs werd opnieuw georganiseerd. Bij de joodse boekhandel Joachimsthal in Amsterdam werden religieuze literatuur, leerboeken en zakjes Erets Jsraeel-aarde besteld. Het leek als vanouds, maar dat was natuurlijk misleidend. De oorlogstijd dringt zich in de rekeningen op, bijvoorbeeld als de penningmeester van de joodse gemeente reductie vraagt op de nota van de specialist Bloys van Treslong. Deze laatste had de medische keuring van de voorganger verricht. De penningmeester wijst op de penibele financiële toestand van de gemeente en verzoekt om korting met de zinsnede 'gezien het feit dat circa 75% harer vroeger leden ontbreekt'. De arts was voor dat verzoek ontvankelijk en veranderde de rekening van f 35,- in f 25,-.¹²

De NIG wist verder de achterstallige huur (weliswaar slechts vanaf 1 januari 1945) van acht van haar panden, via woningbureau Van Berkel, te innen. De Nederlandse overheid gaf meer problemen.

Vorderingen door de overheid

De Nederlandse regering stelde zich na de oorlog

op het standpunt dat er geen onderscheid mocht worden gemaakt tussen joden en niet-joden. Een dwaas en hard standpunt als men bedenkt dat juist de joodse bevolkingsgroep verreweg het zwaarst onder de Duitsers te lijden had gehad. Van elke vier joden waren er drie omgekomen, terwijl er op elke honderd niet-joden één slachtoffer gevallen was.

Vanuit deze opvatting is het niet verwonderlijk dat de Nederlandse regering, zonder enig overleg met een joodse instantie, besloot 124 miljoen mark als 'smartegeld' van Duitsland te accepteren voor alle Nederlandse oorlogsslachtoffers. Door deze beslissing leden de joden in Nederland een groot financieel verlies. Zij konden niet meer apart door Duitsland als oorlogsslachtoffer erkend worden en liepen zo een vast bedrag per jaar mis.

Dezelfde ontkenning van het bijzondere joodse (nood)lot, werd ook door de gemeentelijke overheid van Zwolle gehanteerd. Hoe hard deze stellingname was, werd ondermeer zichtbaar in de naheffingen op achterstallige belastingen aan de joodse gemeente. Zo stuurde de ontvanger der directe belastingen te Zwolle op 6 oktober 1945 de volgende aanmaning naar de penningmeester van de joodse gemeente mr. David Sanders:

'Hierbij doe ik U een duplicaataanslagbiljet toekomen betreffende den aanslag Grondbelasting 1944 art. ten bedrage van f 3,98 met verzoek dit bedrag spoedig te willen voldoen.'

Het aanslagbiljet was gedagtekend op 30 juni 1944, wat op zichzelf al pijnlijk was. Het was toch aan een ieder genoegzaam bekend dat er op dat moment geen joden meer in Zwolle waren. Extra wrang was dat het ging om de achterstallige grondbelasting voor de joodse begraafplaats.

Hoe onmenselijk om getekende en ontwrichte mensen, die hun doden nooit op deze dodenakker zouden kunnen begraven, een dergelijke aanmaning te sturen! De joodse gemeente heeft overigens een maand later deze 'schuld' uit 1944 betaald, samen met de aanslag, gedagtekend 31 oktober, over 1945.¹³ De NIG ontving tegelijkertijd nog twee andere belastingaanslagen: de grondbelasting voor de synagoge en voor het pand Emmawijk 23 over 1945. Deze laatste aanslag stond

NEDERLANDSCHE POSTERIJEN	
BEWIJS VAN STORTING VOOR EEN BINNENLANDSCHEN POSTWISSEL IN TE VERVOLGEN DOOR DEN AFZENDER	
NOTA: DIT BEWIJS MOET ZORGVULDIG WORDEN BEWAARD. INDIEN HET NIET WORDT OVERGELEGD, KAN IN HET ALGEMEEN AAN NAVRAGEN GEEN GE- VOLG WORDEN GEGEVEN.	
BETREFT BINNENL. POSTWISSEL	
GROOT <i>tien</i>	GLD. <i>—</i> C!
BESTEMD VOOR:	
<i>Nederl. Rode Kruis</i> <i>af: 17 sep. 1944</i> <i>TE Amsterdam</i> <i>Rekening no. 479</i>	
INVULLING DOOR DEN AMBTENAAR:	
03002	
NR. V. STAAT P 118 KANT. V. STORTING:	

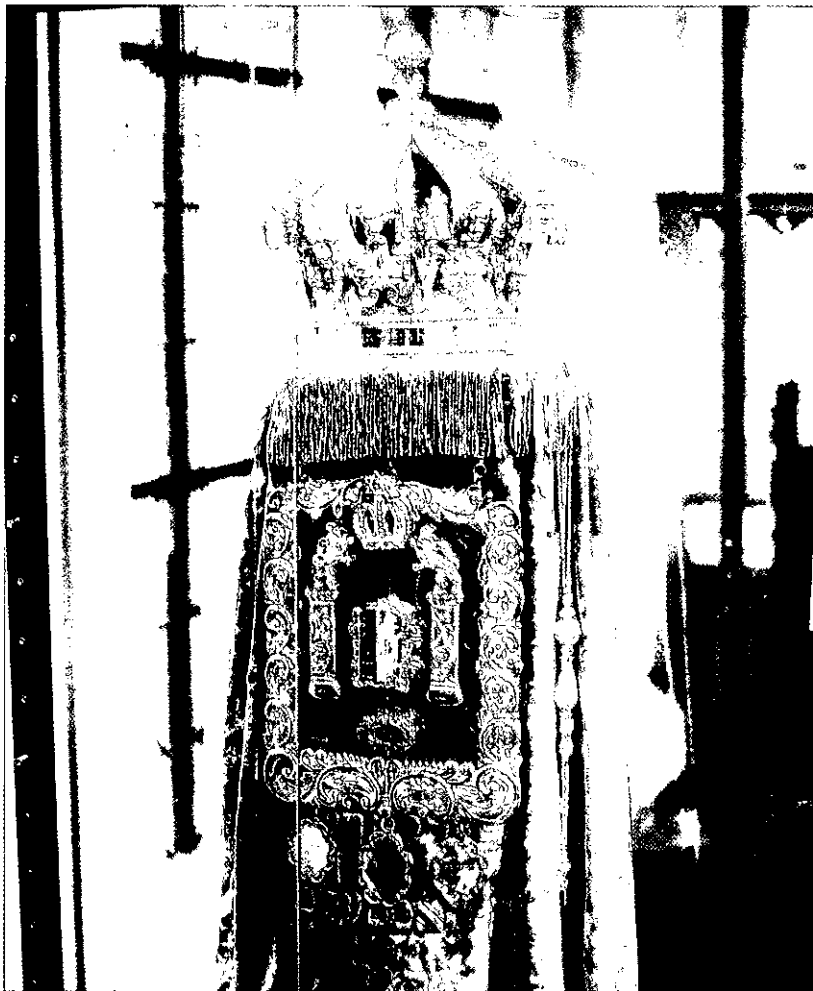
Postwissel van de gift van f 10,- door de joodse gemeente aan het Rode Kruis in 1946 (collectie NIG, Zwolle).

op naam van H. van Dam Wed. A. Levie. Dit pand was vroeger bewoond door de bejaarde Henriette Levie-van Dam, die echter in 1943 op 87-jarige leeftijd was omgekomen in Sobibor. Toch heeft een bestuurder van de NIG de rekening, samen met die voor de synagoge, voldaan. De beide kwitanties zijn op dezelfde data (7-1-1946 en 7-2-1946) in twee gedeelten betaald. Het handschrift op de kwitanties is hetzelfde.¹⁴

De NIG moest eveneens de achterstallige waterschapsbelasting over de dienstjaren 1944 en 1945 aan de waterschappen Herfte en De Zuider Vechtdijken betalen.

Vorderingen op de overheid

Toen de overgebleven Zwolse joden in de loop van 1945 in Zwolle aankwamen, bezaten de meesten slechts de kleren die ze droegen. In hun huizen, die in de oorlog door de Duitsers waren gevorderd, woonden anderen. Hun huisraad, dat ooit was opgeslagen, bleek in veel gevallen spoorloos.

Op hoogtijdagen worden de Thorarollen versierd met een zilveren schild en kroon (part. collectie).

Niet alle 'bewarrieërs', die goederen van joodse kennissen of burens onder hun hoede hadden genomen, gaven de aan hen toevertrouwde spullen terug. De teruggekeerde joden hadden geen middelen van bestaan meer en hun spaargeld was verdwenen. De meesten hadden overigens voor de oorlog ook geen liggende gelden. De Zwolse joden waren, enkelen uitgezonderd, arm.

De al eerder genoemde Joodse Coördinatie Commissie trachtte huisvesting, huisraad en kleding voor deze ontheemden te vinden. De Commissie roerende goederen van vijanden en landverraders Zwolle (Melkmarkt 20) trachtte joodse eigendommen op te sporen. Deze Commissie wist bijvoorbeeld voor de heer Denneboom diens

schrijfmachine te vinden. De opsporingskosten, betaald door de NIG, bedroegen f 25,-. Ook bij deze overheid instantie deed men dus kennelijk niets voor niets.

Voor de Zwolse joden was het eenvoudiger goederen terug te krijgen van 'vijanden en landverraders' dan van haar eigen overheid. In heel Nederland moesten joodse instellingen en particulieren bewijzen dat door de bezetter geconfiscieerde en geliquideerde bezittingen hun eigendommen waren. Wat betreft de instellingen gold dit met name voor de tegoeden en effecten van de NIG en de joodse pieuze verenigingen. Aan joodse particulieren weigerden verzekeringsmaatschappijen uitkeringen omdat niet bewezen kon worden dat houders van polissen werkelijk overleden waren of omdat dezen hun premies na 1943 niet hadden (door)betaald.

Joden hadden namelijk in 1941 hun spaargeld, effecten en polissen moeten inleveren bij de bankfirma Lippmann, Rosenthal en Co. Deze bank gebruikten de Duitsers om joden te onteigenen. Joodse verzekeringspolissen werden in 1943 collectief opgeheven. De verzekeraars werden gedwongen deze polissen voor 25 miljoen af te kopen en het bedrag te storten bij Lippmann Rosenthal.

Na de oorlog waren de verzekeringsmaatschappijen niet van plan de schade veroorzaakt door het Duitse optreden tegen de joden op zich te nemen. Zij weigerden uit te keren aan (soms verre) nabestaanden. De bedrijfsgroep levensverzekeringen bestond het in 1946 zelfs om aan de belanghebbenden begrip voor haar standpunt te vragen; de joden werd verzocht de hen toekomende tegoeden niet op te eisen om daardoor een bijdrage te leveren aan 'de oplossing van het probleem dat nu eenmaal door het Duitse optreden tegenover de Joden in het leven is geroepen'.¹⁵

Ook de joden van Zwolle moesten veel moeite doen om hun eigendommen terug te krijgen. Overigens, pas in december 1945 kwam de inventarisatie van joodse eigendommen voor het eerst in de NIG van Zwolle aan de orde. Het bestuur wist niet precies welke verzekeringen men bezat, daar de gehele administratie zoek was en de mensen die daar kennis van droegen waren omgeko-

men. Het bestuur verzocht daarom het Assurantie kantoor J.C. Elemans (Bagijnensingel 19) haar behulpzaam te zijn bij een inventarisatie van de polissen. Via Elemans wilde men te weten komen welke verzekeringen men bezat.¹⁶

Het Waarborgfonds Rechtsherstel

In 1946 stelde de regering het Waarborgfonds Rechtsherstel in. De bedoeling van het fonds was om joden hun (materiële) schade te vergoeden. Het Rechtsherstel verliep echter traag, doordat de procedure zeer ingewikkeld was. Daarom kwamen er vanuit het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap richtlijnen aan de individuele Israëlitische gemeenten zoals Zwolle. Het Kerkgenootschap schreef op 21 november 1946 aan de Zwolse joodse gemeente als volgt:

In verband met de terugvordering met onderstaande instellingen [dat waren Naschim Racamioth, Bikour Gouliem en Gemiloes Chasodiem] in Uw gemeente, welke destijds door de bezetters zijn geliquideerd, verzoeken wij u per omgaande aan den accountant van het Nederl. Isral. Kerkgenootschap, het Accountantskantoor Martin J. Polak, ... Amsterdam op te geven, wie rechtsgeldig voor deze instellingen op kan treden. Deze opgave dient vergezeld te gaan van bewijsstukken, zoals fotokopieën van verklaringen Van Rechtsherstel, benoemingen van bestuurders/beheerders door het Nederl. Beheersinstituut, uittreksels uit notulen betreffende benoemingen van bestuur, etc.¹⁷

Het accountantskantoor van Polak trachtte de tegoeden en effecten van de joodse gemeenschap van Zwolle terug te vorderen, maar met gering resultaat. Bovendien drong de tijd: voor 31 maart 1947 moesten alle instellingen een claim bij het Beheersinstituut hebben ingediend (later werd deze termijn verlengd tot 27 augustus).

Veel zaken bleken de joodse gemeente niet duidelijk. Waar was bijvoorbeeld de f 742,38 gebleven, die mejuffrouw Bertha Schloss had nagelaten aan het Israëlitisch Armbestuur? Het bedrag bleek niet meer te berusten bij de notaris, maar was al in 1940 uitbetaald aan Nico van Zwaanburgh, secretaris van de NIG. Het legaat was verdwenen evenals het gehele tegoed van het Israëlitisch Armbestuur.

Het Nederlandse Beheersinstituut

Bureau Bijzondere Beheren

Afd. N.V.D., W.H.N., N.S.V., en N.S.D.A.P. en nevenorganisaties.
Afd. Wehrmacht, Kriegsmarine, Luftwaffe en nevenorganisaties.
Afd. Rijkcommissariaat en nevenorganisaties.
Afd. Comm. voor Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen.
Afd. N.S.B. en nevenorganisaties.
Afd. Vijandelijke Vermogensbestanddelen.
Afd. Divisieschutskommando
Afd. Sammelvervalting (leind), Hausgeräte en Geschützele leindl. Warenlager
Afd. Landverzetelijke organisatie
Afd. Vijandelijke organisatie.
Afd. Rijksetiching Nederland
Afd. Beheer Particulieren.

Geestbrugweg 60
RIJSWIJK (Z.-H.)
Telefoon 11.89.24

Afd. Com. Niet-Com. Ver.
Onderw. aanmelding
Bijlagen
Uw Ref.
d.d. 30 Maart 1947.

RIJSWIJK Z.H. 29/4'47 JB/OM 825.

Bij beantwoording het omlijnde nauwkeurig vermelden

~~DE NEDERLANDSCH-ISRAËLISCHE~~
~~GEEMEENTE~~
te

ZWOLLE.

In antwoord op Uw in margine genoemd schrijven kunnen wij U het navolgende mededeelen.

Het archief van den Commissaris voor Niet-Commerciële Vereenigingen en Stichtingen is in zijn geheel verloren gegaan, zoodat wij betreffende de ingeleverde gelden en goederen niet over gevens beschikken.

De bewijslast in dezen berust geheel bij de vereeniging.

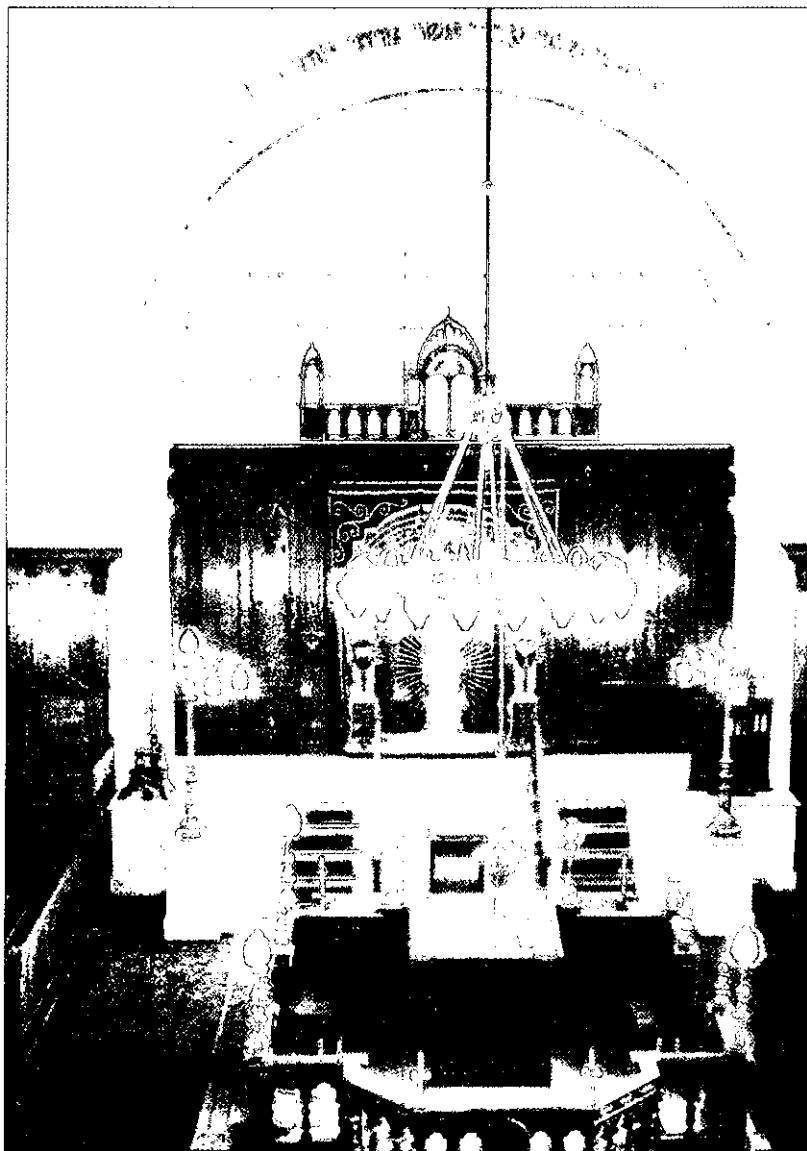
Zooals in de Staatscourant is gepubliceerd sluit de aanmeldingstermijn op 31 Mei 1947. Wij maken U erop opmerkzaam, dat wij na genoemden datum geen claims voor het Commissariaat meer kunnen accepteren.

De Directie
v/h Nederlandsche Beheersinstituut,
voor deze
Het Hoofd v/h Bureau Bijzondere Beheeren

(H. Stravers)

Een ander heikel punt was het bemachtigen van de huuropbrengst van panden die in joods bezit waren (geweest). Sinds medio 1943 was hiervoor de huur niet meer afgedragen aan de rechtmatige eigenaren. Soms waren er NSB-ers in de leegstaande huizen getrokken. De huur van de gebouwen van de joodse gemeente bijvoorbeeld was in de oorlog betaald aan de NSB makelaar K.G. van Santen, filiaalhouder van de ANBO te Zwolle. Woningbureau Berkel, die de gebouwen voor de NIG verhuurde, raadde de joodse gemeente aan haar verlies te claimen bij het Beheersinstituut.¹⁸

'Waarschuwing' van
het Beheersinstituut
aan de Nederlandsch-
Israëlitische Gemeente
te Zwolle d.d. 30 maart
1947 (collectie NIG,
Zwolle).

Overzicht van de synagoge vanaf het vroegere damesbalkon (part. collectie).

De levensverzekering van het echtpaar Davidson-Mendels

Ook in Zwolle kreeg men te maken met een verzekering die weigerde uit te keren, namelijk De Eerste Nederlandsche Verzekering Maatschappij. Het echtpaar Davidson-Mendels had bij deze maatschappij in 1933 een levensverzekering afgesloten. David Davidson en Sara Davidson-Mendels waren beiden op 27 augustus 1943 in Auschwitz omgebracht. De polis van mevrouw Davidson was

waardeloos omdat zij en haar man op dezelfde dag waren overleden. De rechtskundig adviseur van het bureau Polak adviseerde de joodse gemeente van Zwolle dan ook om aan de Eerste Nederlandsche slechts restitutie te verzoeken van de premie die door de heer Davidson voor zijn verzekering was betaald. De verzekeringsmaatschappij weigerde echter uit te keren omdat men het, anno 18 februari 1948, nog niet bewezen achtte dat David Davidson in Auschwitz omgebracht was. De maatschappij schreef mr. D. Sanders, de penningmeester van de NIG, het volgende: 'Er zijn echter nog enkele dingen, die een nadere uiteenzetting vragen. In de eerste plaats zal het U teleur stellen, dat wij met de door U gezonden verklaring van het Rode Kruis geen genoegen kunnen nemen. Dit zou wel het geval zijn geweest, indien van deportatie naar Sobibor sprake was geweest.'

Zodra de dood van de David Davidson 'werd bewezen' zou de maatschappij de nabestaanden uitbetalen en wel op de volgende wijze: een restitutie van f 3.054,24, dat was namelijk het bedrag dat er op de polis van de heer Davidson betaald was. Dat wil zeggen tot de vervalddag (1-4-1943). Echter de onbetaalde premie te weten f 212,19 van beide polissen tot op de sterfdag (27-8-1943) van het echtpaar Davidson-Mendels zou van de restitutie worden afgetrokken. In totaal zou de verzekering dan f 2.842,05 uitkeren.¹⁹

Opheffing joodse gemeente Kampen

De NIG van Kampen, eens een gemeente van 500 zielen, was al voor de oorlog een kleine gemeente geworden van circa veertig personen. In oktober 1942 werden de laatste 32 Kamper joden weggevoerd door de Kamper politie. Niemand van hen keerde terug. Hun synagoge werd een pakhuis.

Een vrachtbrief, tevens nota van het expeditiebedrijf H. de Groot, bleek het laatste indirecte levensteken van de joodse gemeente van Kampen te zijn. Deze brief is gedateerd op februari 1946 en luidt: 'Opslagkosten 4 kisten kerkelijke attributen voor de Isr. gemeente Kampen vanaf 1 juli tot februari f 42,-'

De expediteur merkte op dat de opslag tot 1 juli betaald was door Hartog Simon Rudelsheim, de penningmeester van de NIG van Kampen. De

kisten werden daarop naar de joodse gemeente van Zwolle getransporteerd en deze betaalde opslag en vrachtkosten.²⁰

De NIG van Zwolle moest eveneens de achterstallige straatbelasting voor de Kamper synagoge over de jaren 1944, 1945 en 1946 betalen. De grondbelasting was al door de toenmalige 'huurder' van de synagoge aan de gemeente 'voorgesloten'.

Begin jaren '80 kocht de gemeente Kampen, mede op het initiatief van de toenmalige wethouder Arend Hengeveld, de totaal verminste synagoge. De Stichting Synagoge Kampen werd opgericht. Deze zorgde voor de restauratie van de synagoge in haar oude luister en maakte daarmee een einde aan 'deze schandvlek in de stad'.²¹

De NIG van Zwolle in 1998

De joodse gemeente van Zwolle functioneert nog steeds. Men verzorgt diensten en viert de feestdagen. Joods onderwijs kan echter niet meer gegeven worden en voor het mikwe (rituele bad) moet men naar Amsterdam. Zwolle heeft ook geen opperrabbin meer, maar valt onder het Interprovinciaal Opperrabbinat, met als religieus leider rabbijn J.S. Jacobs uit Amersfoort.

Het aantal leden van de NIG is gering, maar het aantal sympathisanten is groot. Daardoor was het ook mogelijk, onder de voortvarende leiding van voorzitter David Stibbe, de synagoge volledig te restaureren.

Conclusie

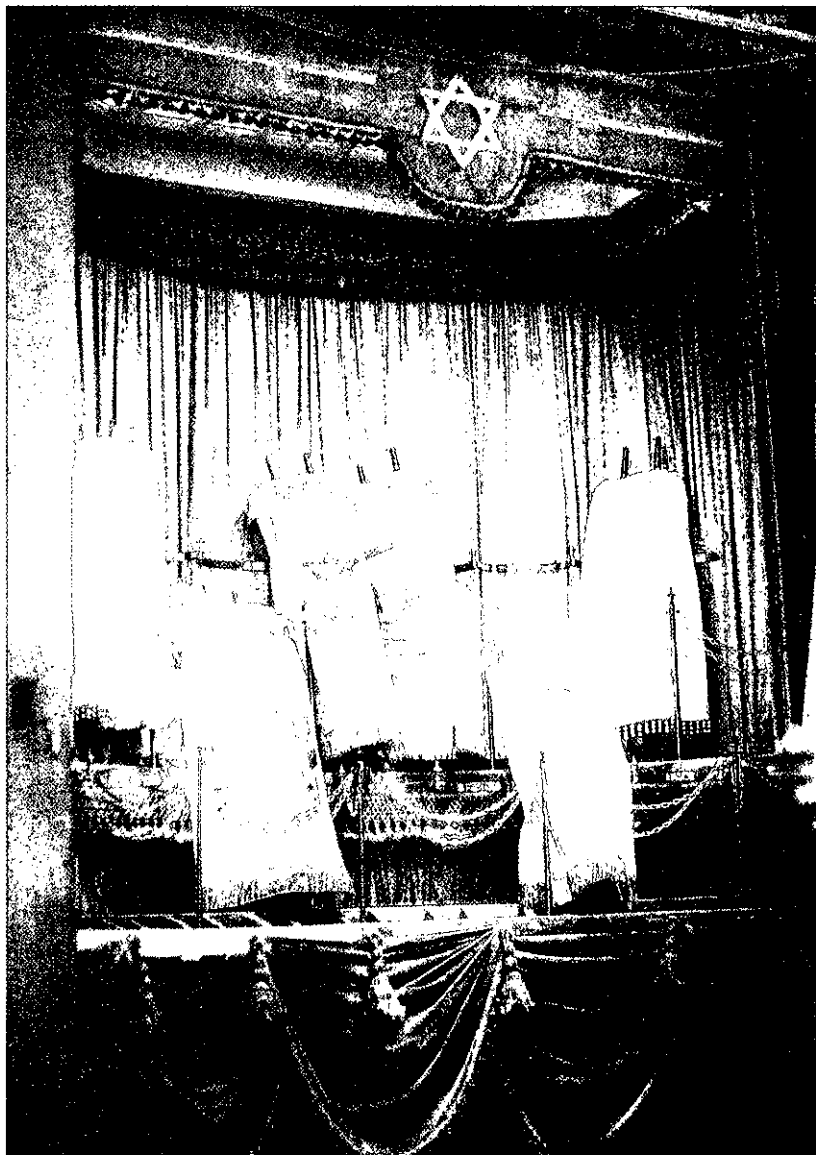
Men kan tot geen andere conclusie komen dan dat het rechtsherstel van de joden in Nederland op een zeer ellendige en formalistische wijze was geregeld. Ook de gemeente Zwolle stelde zich na de oorlog formalistisch en koel op. Zij stak de teruggekeerde Zwolse joden geen helpende hand toe, maar liet hen aan hun lot over. Erger nog, men behandelde hen als wanbetalers die hun schulden (belastingen) niet op tijd hadden betaald.

Pas op 2 juni 1949 werd er een wet uitgevaardigd op basis waarvan voor vermiste personen een overlijdensverklaring kon worden opgesteld. De erfgenamen van vermoorde joden konden toen pas aanspraken maken op de hun toekomende

eigendommen. Dit gold ook voor de erven van de Zwolse familie Davidson-Mendels. Toen pas behoeftte de Eerste Nederlandsche hen uit te betalen.

Eerst veertig jaar na de oorlog, in de jaren tachtig, kwam er in Zwolle een (verlaat) eerbetoon aan een aantal omgekomen joden. Straten werden naar hen genoemd, zoals naar Mirjam Chaja van Zwaanenburg, kleindochter van opperrabbin Hirsch, die als baby werd vermoord in Sobibor.

Tijdens de diensten is de Arke geopend en zijn de Thorarollen te zien (part. collectie).

De scheiding tussen joden en niet-joden die tijdens de bezetting in Nederland werd doorgevoerd, verdween nooit meer geheel. Daarom voelden velen zich meer jood dan Nederlander en vertrokken naar Israël, zoals de familie Jo en Kitty Levie. De joden die in Nederland bleven spraken alleen over hun leed en verlies in eigen joodse kring, daar niemand anders luisterde.

Noten

1. Gedeelte gedicht Leo Vroman.
2. Zwolle, Archief Nederlands Israëlitische Gemeente Zwolle, Ringband Financiële Correspondentie, (Zwolle, NIG, RFC). Brief Ressorat aan de Nederlands Israëlitische Gemeente Zwolle over de verschuldigde ressortale belasting per ziel over de jaren 1946 en 1947, 5-5-1947.
3. Vierstraete-Erdtsieck, Iet, 'De joodse Duitse vluchtelingen in Zwolle, 1933-1943', in: J. Hagedoorn (red.) *Als een strootje in de maalstroom* (Zwolle, 1985) 89-111.
4. Ibidem.
5. De Bond van Israël, een anti-zionistische religieuze Wereldorganisatie.
6. *Darké Salum* betekent vrij vertaald: Weg naar de vrede. *Gemiloes Chasodiem* was (is) een begrafenisvereniging.
7. Zwolle, NIG, Groene mappen.
8. Vierstraete-Erdtsieck, Iet 'Het Joodse onderwijs in Zwolle, 1941-1943', in: J. van Gelderen (red.), *Fragmente Joods leven in Zwolle en omgeving* (Kampen 1985) 35-72.
9. Vierstraete-Erdtsieck, Iet, *De Jodenvervolging in Zwolle. Geschiedenis van de Joden in Zwolle tussen 1933 en 1946* (niet gepubliceerde Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, mei 1986).
10. Zwolle, NIG, Ringband Administratieve Correspondentie (RAC), 31-7-1945, 31-8-1945, 3-9-1945. Brief Levie Israels, 18-7-1997.
11. Ibidem, Nota A.v.d. Horst aan Ned. Israël. Gemeente, november 1945.
12. Ibidem, Brief Sanders aan Bloys, 2-11-1945; Rekening Bloys voor Sanders, 1 oktober 1945.
13. Ibidem, Brief ontvanger belasting, 6-10-1945; Aanslagbiljet, 31-10-1945; Kwitanties NIG, 5-11-1945.
14. Ibidem, Kwitantie 6-6-1945.
15. Rabbijn Awraham Soetendorp in het Nieuw Israelietisch Weekblad, 8-8-1997, 5.
16. Zwolle, NIG, RFC, 12-12-1945.
17. Ibidem, 21-11-1946.
18. Ibidem, RFC, Brief Polak aan joodse gemeente, 11-5-1947; RAC, Brief Van Berkel aan joodse gemeente, 6-5-1947.
19. Ibidem, RFC, Correspondentie Polak met NIG, 2-11-1947, 7-11-1947; Brief Eerste Nederlandsche aan Sanders, 18-2-1948.
20. Ibidem, RAC, Nota H. de Groot aan joodse gemeente.
21. Woorden van smid Jan Hengeveld, vader van de wethouder.

Literatuur

Nieuwe boeken

- Berends, Rana, Paul Gellings en Roy van Roeden, *Elk zijn waarom: een gedicht en acht verhalen over literair café 'In de Sinnepoppen'*. 2de druk Zwolle 1998.
- Clevis, Hemmy, Henk Jansen en Jan de Jong (red.), *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle 4*. Zwolle 1998
- Frits David Zeiler, *Erfgoed van Overijssel, deel 3. Bescherming van have en goed*. Zwolle 1998
- Hezel, Gerrit van, Slepen naar Schokland. In: *De Vriendenkring* 37 (1997) 4, 25-35.
- [Hezel, Gerrit van], Reizen over de Zuiderzee: de zeilende beurtvaart van Zwolle en Hasselt - 1, In: *De Vriendenkring* 38 (1998) 1, 26-35.
- Koetsier, Johannes Hendrikus en Petronella Engelbertha Koetsier-Remmerswaal, *Stamboom van Duuren*. [s.l.] [s.n.] 1998.
- Lans, Jos van der en Herman Vuijsje, *Lage landen, hoge sprongen: Nederland in beweging 1898-1998*. Wormer 1998.
Uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Cooperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank BA.
- Louwen, Jan, *Zwolse steken: jeugdherinneringen aan de jaren dertig*. Zwolle 1998.
- Maass, A., bewerking J.A. Siebel, *Aantekeningen over de vrijmetselarij in Zwolle I t/m III*. Dalfsen 1993/1997.
- Wal, G. van der, *Keizer en Keijser uit Steenwijk: een genealogie*. Uithoorn 1998.
- Woud, Auke van der, *Het lege land: de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. derde druk, Amsterdam 1998.
1ste druk verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Amsterdam 1987.

Marieke Schaap-Steegmans

Boekbespreking

Jean Streng en Lydie van Dijk, *Zwolle in de Gouden Eeuw: cultuur en schilderkunst*. Stedelijk Museum Zwolle / Waanders uitgevers. Zwolle 1997. ISBN 90-400-9978-2. f 49,50.

Het is een verbazend klein tafereel, dat Hendrick ten Oever kort na 1660 op de Herengracht vastlegde op een paneel van slechts 37 bij 42 centimeter. En toch is alles te zien wat van belang is. De gracht met zijn hoge boogbruggen en zijn flink uit de kluiten gewassen bomen, waarachter de voornaamste behuizingen praktisch schuilgaan. De verkoopster met haar eenvoudige kraam rechts op de voorgrond, geflankeerd door een hond die heerlijk op een bot zit te kluiven. Het geheel straalt een zondagse rust uit, maar tegelijkertijd heeft de schilder een geraffineerde dynamiek ingebouwd door uiterst rechts een echtpaar af te beelden dat over de belendende brug komt aangewandeld. De kijker houdt zijn adem in: zouden ze bij het passeren van de koopvrouw een ogenblik blijven staan, haar waar aan een keurende blik onderwerpen en besluiten iets bij haar aan te schaffen?

Ten Oever's paneel, dat sinds 1903 in het Mauritshuis hangt, vormt een treffende illustratie van het thema 'Zwolle in de Gouden Eeuw' waarmee het Stedelijk Museum Zwolle afgelopen najaar zijn nieuwe behuizing heeft ingewijd. Het ging daarbij niet om de eigen 'gouden eeuw' van de stad - de vijftiende eeuw - maar inderdaad om de beroemde Hollandse. Het feit dat een Overijsselse jongen naar Amsterdam trok om zich in de schilderkunst te bekwamen, past volkomen in de heroriëntatie die de oostelijke provincies moesten maken toen de Republiek een realiteit werd en de oude band met het Duitse achterland werd verbroken ten gunste van Holland. Dat hij daarbij de

stijl en traditie van de Hollandse schilderscholen overnam is vervolgens niet meer dan logisch. Wat echter niet wil zeggen dat hij zijn grote voorbeelden kritiek- of talentloos navolgde. Integendeel: Hendrick ten Oever was niet alleen een buitengewoon kundig en veelzijdig schilder, maar hij was vaak ook verrassend origineel in opzet en uitwerking van zijn thema's. De lichtende, zomerse landschappen bijvoorbeeld, waarvan hij er ook verschillende in de omgeving van Zwolle maakte, zijn bijna negentiende-eeuws van sfeer. Dat maakt hem tot een volwaardige vakbroeder van Gerard ter Borch de jonge, die in het algemeen wordt beschouwd als de enige Overijsselse schilder die zich met de Hollanders kon meten. Na het zien van de tentoonstelling en het lezen van de catalogus kan de conclusie slechts zijn dat die visie toe is aan herziening.

De catalogus is veel meer dan alleen maar een overzicht van de geëxposeerde werken. Dat is op zichzelf natuurlijk al buitengewoon interessant, omdat het vergelijkingen mogelijk maakt als die van zoëven en laat zien dat er naast de grote talenten wel degelijk sprake was van minor masters. De schildersbiografieën en de beschrijving van de werken zijn zeer instructief en laten tevens zien dat er nog wel enige achterstand is in te halen in het kunsthistorisch onderzoek naar de Zwolse meesters. Zo is Willem Grasdorp nog maar kort geleden uit de vergetelheid teruggahaald en zullen op grond daarvan vele toeschrijvingen moeten worden herzien. Men zou wensen dat er op deze wijze eveneens veel meer werk boven water zou komen van de Zwolse caravaggist Derck Hardenstein. De vasthoudendheid, waarmee de beheerders van de museale collectie sinds jaar en dag trachten de 'eigen' schilders een plaats te geven die zij verdienen, kan niet genoeg worden geprezen. Lydie van Dijk, samenstelster van de tentoonstelling en verantwoordelijk voor het catalogusgedeelte, komt wat dat betreft alle eer toe.

Wat 'Zwolle in de Gouden Eeuw' ook in ander dan kunsthistorisch opzicht bijzonder maakt is de samenwerking - of misschien beter nog de samen-

spraak - met Jean Streng. Deze kersverse winnaar van de Prijs voor de Zwolse geschiedenis en kenner bij uitstek van de betreffende periode geeft in een bijna encyclopedische beschrijving een overzicht van het culturele leven van de stad en zijn burgers in de breedst mogelijke zin. Boedelinventarissen, die een beeld geven van de materiële wooncultuur, worden vergeleken met de geestige tekeningen van Gesina ter Borch, terwijl de mode in diezelfde tekeningen wordt afgezet tegen de streng-sobere opvattingen die door haar vader Gerard sr. in gedichten zijn vervat. Het culturele leven wordt in zeer brede zin beschreven - kermissen en komediespelers inclusief - terwijl ook de geleerde Zwollenaren aan de orde komen. Materiële welstand, kunsten en wetenschappen hoorden in de zeventiende eeuw bij elkaar, iets wat zich in de achttiende eeuw trouwens in iets andere vorm heeft voortgezet. Merkwaardig is in dit verband, dat Streng pas omstreeks 1700 sporen aantreft van verzamelingen van naturalia en andere zeldzaamheden, terwijl de stadsarts Paludanus al aan het eind van de zestiende eeuw een van de grootste en meest gevarieerde collecties heeft bezeten. Deze is bij zijn vertrek naar Enkhuizen meegegaan en waarschijnlijk ontbrak daarna in Zwolle een vergelijkbare inspiratiebron. De op p. 26 genoemde studiebeurzen voor talentvolle burgerzonen zouden nog eens nader moeten worden uitgezocht; in de rekeningen van de voormalige geestelijke goederen bijvoorbeeld wordt er met grote regelmaat melding van gemaakt. En zo blijft er ook bij de erudiete verhandeling van Streng nog weer iets te wensen over.

Het boek Zwolle in de Gouden Eeuw: cultuur en schilderkunst is door Waanders zoals gebruikelijk fraai en goed verzorgd uitgegeven. De enige ontsiering wordt gevormd door enkele opvallende spel- en typefouten, die door de haast om het geheel op tijd gereed te krijgen voor de heropening van het museum kennelijk niet meer konden worden opgespoord.

Frits David Zeiler

Mededelingen

Mededelingen van het bestuur

Op 20 april j.l. vond de jaarvergadering van de Zwolse Historische Vereniging plaats in 't Fraterhuis aan de Praubstraat.

De verslagen van de secretaris en de penningmeester werden goedgekeurd. De kascommissie, bestaande uit mevrouw R. Tillema-Hanf en de heer E.F.G.M. Gelderman, verleende de penningmeester decharge en sprak waardering uit over de goede staat van de financiën. De heer Gelderman is aftredend en werd opgevolgd door de heer L.S. van Leeuwen. De heer Arendsen werd herkozen als bestuurslid.

Het ledental heeft zich gestabiliseerd. De groei van het jaar 1996 heeft zich niet doorgezet. De ledenwerfactie zal dit najaar nieuw leven ingeblazen worden.

De waardering voor het Zwols Historisch Tijdschrift is groot.

In verband met het aftreden van de heer dr. B.J. Kam als voorzitter bedankte de heer Arendsen hem voor zijn grote inzet en de activiteiten die hij heeft ontplooid. Hij nam niet alleen veel initiatieven, zoals de grote ledenwerfactie, de oprichting van het Zwols Historisch Forum, zijn bijdrage aan de 'Historische Avonden in Zwolle' maar hij wist ook de bestuursvergaderingen op een prettige manier te leiden. Voorlopig blijft de heer Kam lid van het bestuur.

Vervolgens werd de nieuwe voorzitter geïntroduceerd. Het is de heer Wim Coster die als historicus te Zwolle al vele publicaties over de stad en de regio op zijn naam heeft staan. De leden van de vereniging kennen hem in ieder geval vanwege zijn bijdrage aan aflevering 4/1997 van het Zwols Historisch Tijdschrift, het themanummer over de Landbouw in en rond Zwolle.

Van het Gemeentearchief

Als eerste archiefdienst van Nederland heeft het Gemeentearchief Zwolle de complete toegang op de Burgerlijke Stand van de gemeente Zwolle over de jaren 1811 tot 1912 via Internet beschikbaar gesteld. In totaal omvat het bestand meer dan 150.000 records met namen uit geboorte-, huwelijks- en overlijdensakten van de burgerlijke stand. Verder kunnen voortaan rechtstreeks via Internet archiefstukken worden gereserveerd. Wie onderzoek in Zwolle wil doen, kan online de Toegang bekijken en het betreffende formulier aanklikken. Ook kan men vanuit elke online toegang rechtstreeks fotokopieën bestellen.

De website van het Gemeentearchief is te vinden op <http://www.obd.nl/gaz.htm>

Agenda

**Tentoonstelling in het Stedelijk Museum Zwolle
5 juli t/m 6 september**

Herman Brood

Over drie etages van de nieuwe vleugel van het museum wordt aandacht geschonken aan de kunstenaar Herman Brood, oorspronkelijk uit Zwolle afkomstig. Er wordt aandacht besteed aan zijn leven, zijn muziek en zijn werk als beeldend kunstenaar.

Auteurs

- drs. **Annèt Bootsma-van Hulten** (1953) studeerde geschiedenis te Leiden, met als hoofdvak sociaal-economische geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.
- dr. **Iet Erdtsieck** (1944) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde in 1995 op het proefschrift *De emancipatie van de Joden in Overijssel, 1796-1940*. Zij is thans werkzaam als docente geschiedenis aan het Regionaal Opleidingscentrum in Deventer.
- J. **Erdtsieck** (1921) studeerde aan de Sociale Academie en aan de Rijksuniversiteit Groningen (andragologie). Hij was achtereenvolgens catecheet/jeugdwerker van de Hervormde Gemeente te Zwolle, hulp-prediker te Eerbeek, regionaal jeugdwerkleider in Groningen/Drenthe en bedrijfsmaatschappelijk werker in Zwolle.
- W.A. Huijsmans** (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.
- L.Th. Rakers** (1909) ging na zijn HBS-opleiding in de handel; eerst in de boekhandel en vervolgens in de landbouwmachinehandel.
- Marieke Schaap-Steegmans** is bibliothecaris van het Gemeentearchief Zwolle.
- dr. **J.C. Streng** (1945) studeerde geschiedenis aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle en vervolgens aan de Rijksuniversiteit Groningen. Onlangs promoveerde hij op het proefschrift *'Stemme in staat'. De Bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle. 1579-1795*. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.
- Anne-Margreet W. Wiegerinck-van Wiechen** (1948) is een dochter van dokter H.J. van Wiechen. Zij is in het huis Nieuwstraat 55 geboren en heeft er tot 1971 gewoond.
- Gerard F.A.M. Wiegerinck** (1949) is ambtenaar bij de gemeente Zwolle. Hij is getrouwd met Anne-Margreet W. Wiegerinck-van Wiechen. Het artikel over Nieuwstraat 55 is een bewerking van een scriptie die hun dochter Annemarleen in 1995 maakte in het kader van haar VWO opleiding aan het Thomas a Kempis College alhier.
- drs. **Frits David Zeiler** (1949) is historicus. Hij organiseert onder meer tentoonstellingen en publiceert regelmatig over regionaal-historische onderwerpen, zowel West- als Oost-Nederland betreffende.

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

W. Coster, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, A.J. Mensema,

R. Salet, *leden*

Secretariaat

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 35,00/jaar

overige leden f 45,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,

W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,

I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's

afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INDRUK

ANTIQUARIAAT

BOEKEN & PRENTEN inkoop en verkoop

open: do. + vrij. 13.00 - 17.30 en za. 12.00 - 17.00

Zwolle
Overijssel
Literatuur
Kunst
Kinderboeken
etc.

**Kamperstraat 35
8011 LK Zwolle
telefoon 038 - 423 09 34**

Zwols Historisch Tijdschrift

Thomas van Kempen
over Windesheim

In een boek
is meer
in een boek
In een
boek
niet een
boek

15E JAARGANG 1998 NUMMER 3

PRIJS F 12,50

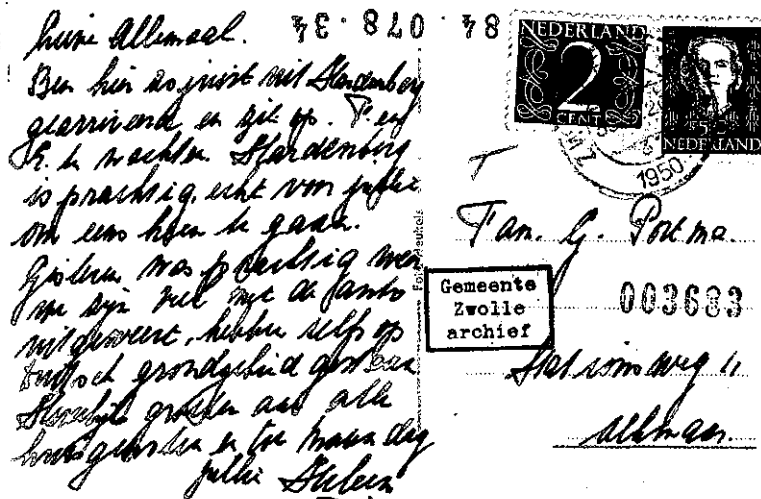
Groeten uit Zwolle

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

N.V. HOTEL V. GIJTENBEEK · ZWOLLE

TEL 3141 (3 LUNEN)

Ansichtkaart Hotel Van Gijtenbeek Poststempel 1950

Lieve allemaal.

Ben hier zojuist uit Hardenberg gearriveerd en zit op F. en E. te wachten. Hardenberg is prachtig, echt voor jullie om eens heen te gaan. Gisteren was prachtig weer, we zijn veel met de auto uit geweest, hebben zelfs op Duitsch grondgebied gestaan. Hartelijke groeten aan alle huisgenoten en tot maandag jullie Heleen.

Vijftig jaar lang, van 1929 tot 1979, was Hotel Van Gijtenbeek gezichtsbepalend voor het Stationsplein. Van Gijtenbeek was het - bijna klassieke - tegenover een station gelegen hotel; soortgelijke gelegenheden vond men in veel steden op eenzelfde locatie. Vanwege de veranderde mobiliteit is de functie van deze hotels de laatste decennia vaak overgenomen door dicht bij de snelweg gelegen motels. Daar overnachten nu vertegenwoordigers en passanten, vinden vergaderingen en cursussen, recepties en feesten plaats, zoals dat vroeger allemaal bij Van Gijtenbeek gebeurde. Hotel Van Gijtenbeek was minder chique dan het nabij gelegen Hotel Wientjes, maar het was degelijk en goed in zijn soort.

Vóór 1929 stond op dezelfde plek een kleiner hotel, Beenen genaamd. Dit hotel was in het begin van de jaren twintig door de heer G. van Gijtenbeek overgenomen. Na een uitvoerige verbouwing kreeg het hotel in 1929 het vertrouwde uiterlijk, zoals dat op de ansichtkaart staat afgebeeld. In 1979 werd Hotel Van Gijtenbeek gesloopt om plaats te maken voor het Zwolse hoofdkantoor van de AMRO-bank. In dit huidige ABN-AMRO-kantoor zijn de oorspronkelijke contouren van het oude hotel nog terug te vinden; bij de bouw is hier bewust naar gestreefd.

Redactioneel

Inhoud

Deze aflevering opent met het tweede deel van de geschiedenis van het Vliegerhuys in de Nieuwstraat. De historie wordt nu verteld vanaf 1784 tot aan de meest recente tijd.

Wil Cornelissen laat ons nog eens proeven hoe zoet de dikke melk van zijn moeder en van Thee-tuin Thijssen smaakte.

R.Th.M. van Dijk beschrijft in zijn artikel over de ligging van het klooster Windesheim dat hij in de kroniek van het Agnietenbergklooster (geschreven door Thomas van Kempen) argumenten ziet voor een vindplaats ten zuiden van de Windesheimse Dorpsstraat.

Dokter (en doctor) Ben Kam blijft dicht bij zijn stiel en beschrijft de interessante en veelal onbekende geschiedenis van het geneeskundig badhuis aan de Badhuiswal en de levensloop van diens stichter dr. E.T. Schaepman.

Mevrouw Leussink en mevrouw Pruim transcriberen de handelingen en resoluties van de hervormde gemeenteraad en vertellen daaruit het hilarische verhaal van de halsstarrige Joris Meesters die rond 1658 weigert zijn schoonzuster Lysbet de Swaan voor de kerkenraad te laten komen. Leiden is in last!

En, als altijd staat hiernaast de 'petite histoire' die de voor- en achterkant van een ansichtkaart kunnen opleveren in de rubriek Groeten uit Zwolle.

Groeten uit Zwolle	Annèt Bootsma-van Hulten en Wim Huijsmans	74
Vierhonderd jaar Nieuwstraat 55 (2)	A.M.W. Wiegerinck-van Wiechen en G.F.A.M. Wiegerinck	76
Dikke melk	Wil Cornelissen	81
Thomas van Kempen over Windesheim	R.Th.M. van Dijk	82
Het Badhuis van Schaepman: een dokter die zijn tijd ver vooruit was	Ben Kam	89
De perikelen van procureur Joris Meesters	Riet Leussink en Jennie Pruim	96
Literatuur		100
Mededelingen		102
Agenda		103

Omslag: Schilderij van Thomas van Kempen met op de achtergrond het klooster waar Thomas leefde en werkte, het Agnietenbergklooster (Stedelijk Museum Zwolle).

Vierhonderd jaar Nieuwstraat 55 (2)

A.M.W. Wiegerinck-
van Wiechen en
G.F.A.M. Wiegerinck

De familie Vos de Wael

De jongste dochter van Arnoldus Helmich, Arnoldina Antonia, huwde in 1784 op 24-jarige leeftijd met Gerardus Everhardus Vos de Wael. Zij werden de nieuwe bewoners van het huis. Gerardus was in 1749 in Den Haag geboren, maar doordat in 1750 zijn familie naar Zwolle verhuisde, werd hij in Zwolle gedoopt.

De familie Vos de Wael was zeer vermogend. Gerardus was bijvoorbeeld in het bezit van een huis in Venlo, de stad waar alle negen kinderen van Arnoldina en hem werden gedoopt. In 1802 kocht hij ook nog een huis in de Schoutenstraat in Zwolle. Door de scheiding van kerk en staat was het na 1798 mogelijk dat ook rooms-katholieken openbare ambten bekleedden. Zo werd Gerardus tussen 1803 en 1810 burgemeester en wethouder te Zwolle. Vos de Wael kwam uit een muzikale familie; zijn vader speelde de gamba en zijn moeder klavecimbel. Zijn kinderen kregen een muzikale opvoeding met zang- en pianolessen aan huis. Met hun vader bezochten zij bovendien regelmatig concerten.

Gerardus Vos de Wael zette de traditie van verbouwingen voort. In 1807 liet hij 25 nieuwe ramen in de voor- en achtergevel zetten, met daarin 84 ruiten van 'best Boheemsch glas zonder boggels of drayingen'. Deze ruiten zaten in 1943 nog steeds op hun plaats. Een jaar later leverde de Erven Quillot Smit twee marmeren schoorsteenmantels. In 1826 werd er een muur tussen het huis van Vos de Wael en dat van Van der Wijk geplaatst.

Nadat in 1807 het secreet opnieuw was gelegegd en de ongetwijfeld geurige inhoud 'in den hof agter 't ijseren hekje in de grond gesmeeten' was, waren de bewoners het gebruik van een secreet achter in de tuin zat. In 1829 werd het secreet geruyneerd', ofwel gesloopt.

In 1830 overleed Gerardus Everhardus Vos de Wael, een jaar voor zijn echtgenote Arnoldina Antonia Helmich. Hun zesde kind, dochter Anna Cornelia, was in 1824 gehuwd met mr. Franciscus Wilhelmus Johannes Arnoldinus baron van Lamsweerde. Het echtpaar werd de volgende eigenaar en bewoner van Nieuwstraat 55. Baron van Lamsweerde was een zeer vermogend en hoog in

Gedurende de sanering van de binnenstad (1965-1973) bleef het huis eenzaam achter.

aanzien staand, vrome rooms-katholiek. Hij was advocaat en kamerheer in bijzondere dienst van de koningen Willem II en Willem III. Lang woonde hij niet in het huis want na zes jaar, op 8 september 1843, verkocht hij samen met zijn echtgenote het huis aan haar oudste broer voor 10.000 gulden.

Deze oudste broer was de advocaat en hypotheekbewaarder mr. Egbertus Ludovicus Antonius Vos de Wael. Hij was getrouwd met jonkvrouw Anna Maria van Middagten. Toen hij het huis betrok, had hij vijf kinderen in de leeftijd van 10 tot 22 jaar. Mr. Egbertus overleed in 1859.

Na zijn dood ging het huis over op zijn tweede zoon, de 36-jarige Alexander Philippus. Over hem is niet veel bekend, waarschijnlijk was hij vrijgezel. Alexander deed het huis in 1902 van de hand en verkocht het aan zijn neef, Ludovicus Joannes (Louis); zoon van zijn oudste broer, burgemeester Vos de Wael.

Deze Louis Vos de Wael was 37 jaar oud toen hij in 1902 Nieuwstraat 55 ging bewonen. Hij was getrouwd met Maria Margaretha Henrica Alexandra van Sonsbeeck en zij hadden op dat moment

al zes kinderen. Hun zevende kind werd in 1903 in het huis geboren. Louis was kassier en lid van de bankiersfirma 'Van Esch en Co', een bank die in het begin van de jaren twintig op treurige wijze aan haar eind kwam. De kassier hield kantoor 'aan huis', in de rechter voorkamer.

In 1904 verhuurde Louis het koetshuis in de Bitterstraat voor een jaarhuur van 75 gulden aan J. ten Doesschate, die het gebruikte als pakhuis.

Louis woonde slechts vier jaar op Nieuwstraat 55. Hij verkocht het huis in december 1904 aan de uit Hilversum afkomstige huisarts Jorritsma. Met de verkoop verhuisde de bank Van Esch en Co naar Melkmarkt 43.

Dr. Andreas J. Jorritsma

Voor het eerst in drie eeuwen werd gebroken met de traditie om het huis binnen de familiekring te houden. Vanaf burgemeester Werner Hoefslag was het huis onafgebroken binnen de familiekring doorverkocht of overgeërfd. De rooms-katholieke dokter Jorritsma was net afgestudeerd in Amsterdam toen hij te Zwolle de huisartsenpraktijk van dokter Theodore Schaeppman overnam. In 1906

Links: De achterzijde van het pand in de jaren zestig.

nam Jorritsma zijn intrek in het pand, waar hij tot in de Tweede Wereldoorlog zijn huisartsenpraktijk uitoefende.

Jorritsma maakte een duidelijk onderscheid tussen fondspatiënten en particulier verzekerden. Het spreekuur voor de eersten werkte hij af in de bijgebouwen in de tuin, die via de achteringang aan de Bitterstraat te bereiken waren. Voor particuliere patiënten daarentegen was het spreekuur in huis, vermoedelijk in de rechter voorkamer.

In 1971 was de opgang naar de voordeur nog voorzien van een smeedijzeren hekwerk.

Dokter Jorritsma was gehuwd met Anna Maria Roes. Het huwelijk bleef kinderloos. Alhoewel dokter Jorritsma tot 1942 in het huis woonde, is er weinig over hem bekend. Hij en zijn vrouw waren nauw betrokken bij de vlakbij gelegen Sint-Michaëlskerk, waarvan zij parochianen waren. In 1942 wenste Jorritsma zijn praktijk neer te leggen en zocht hij via een advertentie naar een opvolger.

Dr. Hans Jozef van Wiechen

Dokter Jorritsma aarzelde over de wijze waarop de overname moest gebeuren. Maar toen hij in juli 1942 overleed, moest er gehandeld worden: dokter Van Wiechen, toen nog wonend in Den Haag, nam zijn praktijk en het huis over.

Dr. Hans Jozef van Wiechen werd geboren in 1912. Hij studeerde medicijnen te Leiden. In 1941 trouwde hij met A.H. Beek. Zij kregen samen vijf kinderen die allen in de Nieuwstraat werden geboren.

De bijgebouwen stonden na het overlijden van dokter Jorritsma aanvankelijk leeg, maar werden daarna verhuurd. Van februari 1949 tot in 1954 woonde mevrouw A. Mensink-Oosterwijk daar met haar gezin. Haar twee kinderen werden er geboren. Mevrouw A. Mensink was hulp in de huishouding in het doktersgezin. Zij had de beschikking over een eigen stuk tuin en ook een eigen ingang: Bitterstraat 62.

Na 1954 werden de bijgebouwen een paar maanden bewoond door de heer en mevrouw Paalman. Vanaf ongeveer 1955 tot aan de verhuizing van dokter Van Wiechen in 1971 verbleef mevrouw A.H.J. te Riele, een nicht van mevrouw Van Wiechen-Beek, er.

Het jonge doktersgezin had tijdens de oorlog een aantal onderduikers in huis. Ook boden ze in die tijd onderdak aan familie uit het westen van het land, toen daar in sommige stadsdelen niet meer mocht worden gewoond. De Duitsers hebben nog even overwogen of ze het grote huis voor inkwartiering van soldaten zouden gebruiken. Maar bij nader inzien vonden zij het niet geschikt vanwege de nabijheid van de toren van de Michaëlskerk, op de hoek van de Roggenstraat en de Nieuwstraat. De geallieerden zouden vanaf Hattem op de toren kunnen schieten. Aan het

eind van de oorlog gebeurde dit inderdaad. Daarbij sloeg een granaatscherf in de muur, pal boven een bed waar het toen jongste dochttertje net even tevoren uitgehaald was door haar grootmoeder...

Tussen eind 1946 en eind 1947 was dokter Van Wiechen, behalve huisarts, ook medisch adviseur en medisch directeur van ziekenhuis De Weezenlanden. Daar legde hij de grondslag voor wat later de medische staf zou worden. In 1947 was hij bovendien enige tijd lid van het bestuur van het ziekenhuis. Aan deze activiteiten in het ziekenhuis kwam een eind toen Van Wiechen tijdelijk als legerarts naar Indonesië vertrok. Verschillende waarnemers hielden in die tijd de huisartspraktijk draaiende.

Na zijn terugkeer werd Van Wiechen de grondlegger van het Spastisch Centrum, later Centrum Vogelweyde geheten. In het verlengde daarvan promoveerde hij in 1966 op een proefschrift over het belang van vroegtijdig onderzoek naar spastische afwijkingen bij kinderen. Van Wiechen overleed in 1978. Het pand in de Nieuwstraat had hij toen al verlaten.

De tijd van de binnenstadssanering

In de jaren 1965-1973 ontwikkelde de gemeente vergaande sloopplannen voor het gebied rond de Nieuwstraat, in verband met de sanering van de binnenstad en de bouw van een nieuw winkelcentrum. Nieuwstraat 55 stond in de visie van het stadsbestuur lelijk in de weg. De gemeente probeerde daarom het huis aan te kopen en ondernam pogingen om een sloopvergunning te krijgen. Dit laatste strandde omdat de gemeente geen eigenaar van het pand was en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zich tegen de sloopplannen verzette. Het huis stond namelijk al sinds de inwerkingtreding van de Monumentenwet van 1963 op de lijst van rijksmonumenten. Uiteindelijk bereikten de gemeente en dokter Van Wiechen overeenstemming over de verkoop. De familie Van Wiechen verhuisde, waarmee er een voorlopig eind kwam aan de woonfunctie van Nieuwstraat 55.

Toen de gemeente het huis eenmaal in handen had, kwam de vraag op wat er mee te doen. In 1972 was er een plan om het huis te verplaatsen naar de

Melkmarkt, naast het Provinciaal Overijssels Museum. Op deze wijze zou de medewerking van Monumentenzorg mogelijk zijn terwijl er op de plaats van het huis plaats kwam voor het nieuwe stadshart. Maar de uitvoering van dit idee, dat de landelijke pers haalde, ging vanwege de hoge kosten van vier à zes ton niet door.

Om het pand tegen vandalisme te beschermen - het zou immers niet de eerste keer zijn dat een leegstaand pand in het saneringsgebied 'ineens' in

Na het vertrek van de Culturele Raad Overijssel in 1989 stond het pand te koop.

vlammen opging - nam de chirurg R.J. Ponsen er zijn tijdelijke intrek.

Ondertussen stond vast dat het huis behouden zou blijven en begon de restauratie, nadat op 3 augustus 1973 een bouwvergunning verleend was. De bijgebouwen waren toen al afgebroken en de tuin bestond inmiddels ook niet meer. Deze was, danig ingekort, een bestraat pleintje geworden. De achter in de tuin staande notenboom verplaatste men met veel moeite en groot materieel naar de Eekwal, waar hij echter spoedig bezweek. Het koetshuis aan de Bitterstraat verdween in 1971, evenals trouwens de Bitterstraat zelf. Tijdens de restauratie stortte de kapel van het huis in, maar deze werd weer opgebouwd. Verder is interessant dat men bij de restauratie de resten van een groot bakstenen kruiskozijn terugvond in de achterwand van de rechter voorkamer en daarnaast de resten van een al eerder genoemde deuropening. Voorts trof men in de kelder een haardsteen aan uit 1552 met het wapen van keizer Karel V.

Na de restauratie stond het huis enige tijd leeg en werd er naarstig naar een gebruiker omgezien. Een probleem voor de gemeente was dat met het Projekt Ontwikkelings Bureau AMRO en Westland-Utrecht was afgesproken dat zij het pand na de restauratie voor twee ton zouden overnemen. De overdracht vond eind 1977 plaats. Volgens een krantenbericht becijferde de gemeente het eigen verlies op 375.000 gulden.

Na berichten dat er mogelijk een kunst- en antiekcentrum in het huis zou komen, ontstond er duidelijkheid over de volgende gebruiker. Dat werd de Culturele Raad Overijssel. De officiële opening had plaats op 1 juni 1979. Daarbij werd het huis op verzoek van de gemeente het 'Dr H.J. van Wiechenhuis' genoemd.

Brasserie 'Het Vliegerhuys'

Na tien jaar, in 1989, vertrok de Culturele Raad uit het pand. Het huis werd verkocht aan R. Vlieger, die er een brasserie begon. De familie Vlieger had al een restaurant in de Nieuwstraat, in het verderop gelegen Pestengasthuis, een gerestaureerd mid-

deleeuws 'ziekenhuis' voor pestlijders. Burgemeester G. Loopstra verrichtte op 1 juni 1989 de officiële opening van de brasserie. Aanvankelijk heette het etablissement 'Brasserie Van Wiechenhuis' maar dat werd later veranderd in 'Brasserie het Vliegerhuys'. En zo heet het nu nog.

Dikke melk

Het hoort - of liever gezegd: hoorde - bij een warme Zwolse zomer: dikke melk met bruine suiker en wat kaneel; de dikke melk die niemand zo lekker kon maken als mijn moeder, al had zij 't natuurlijk ook van haar moeder geleerd. En misschien hadden zij 't recept weer van Thijssen gekregen. De beroemde dikke melk met suiker uit de Theetuin van Thijssen. Beroemd en befaamd in oude Zwolse verhalen.

Mevrouw Van Hille-Gaerthé schrijft er ook over in haar boekje *Zwolse mijmeringen*. Ze schrijft daarin: 'De achteruitgang van dat vreemd verbouwde huis leidde naar een stenen tuintrap tussen twee muurtjes. Op een van die muurtjes stond in de zomer dikwijls een grote bruine pot vol melk in de warme zon dik te worden. De roomlaag was er afgeschept en werd zuur. Als de melk in de pot klonterde, leegde Caroline, negenendertig jaar lang onze keukenprinses en voor ons kinderen de toevlucht van ons leven, de inhoud in een metalen ster met gaatjes, liet dat uitdruipe

tot de massa stijf was en als een pudding uit de vorm kon worden geschud. Dikke melk, je at het, overgoten met zure room, beschuit, basterdsuiker en kaneel. Was het speciaal Overijssels? De Agnietenberg is er lang beroemd om geweest en vroeger werd het 's avonds ook wel gegeten bij Thijssen aan de Willemsvaart. Maar zoals het thuis was bereid! Een godenspijs! Of het nog bestaat? De melk is zo duur geworden en de roomlaag zo dun.' Tot zover mevrouw Van Hille-Gaerthé. Ze schreef het in de jaren vijftig: de melk is zo duur en de roomlaag zo dun. Wellicht mogen we het van de dokter nu niet eens meer eten vanwege het vetgehalte, de hoge bloeddruk, het cholestorolgehalte en ik weet niet wat allemaal.

Dikke melk met suiker en kaneel. Ik zou er wat voor over hebben om 't nog even een keer te genieten. Maar dan moet je het wel eten in de warme zomerzon in de schaduw van de pereboom achter in de tuin, witte pet op het hoofd en buiten het zicht van de dokter!

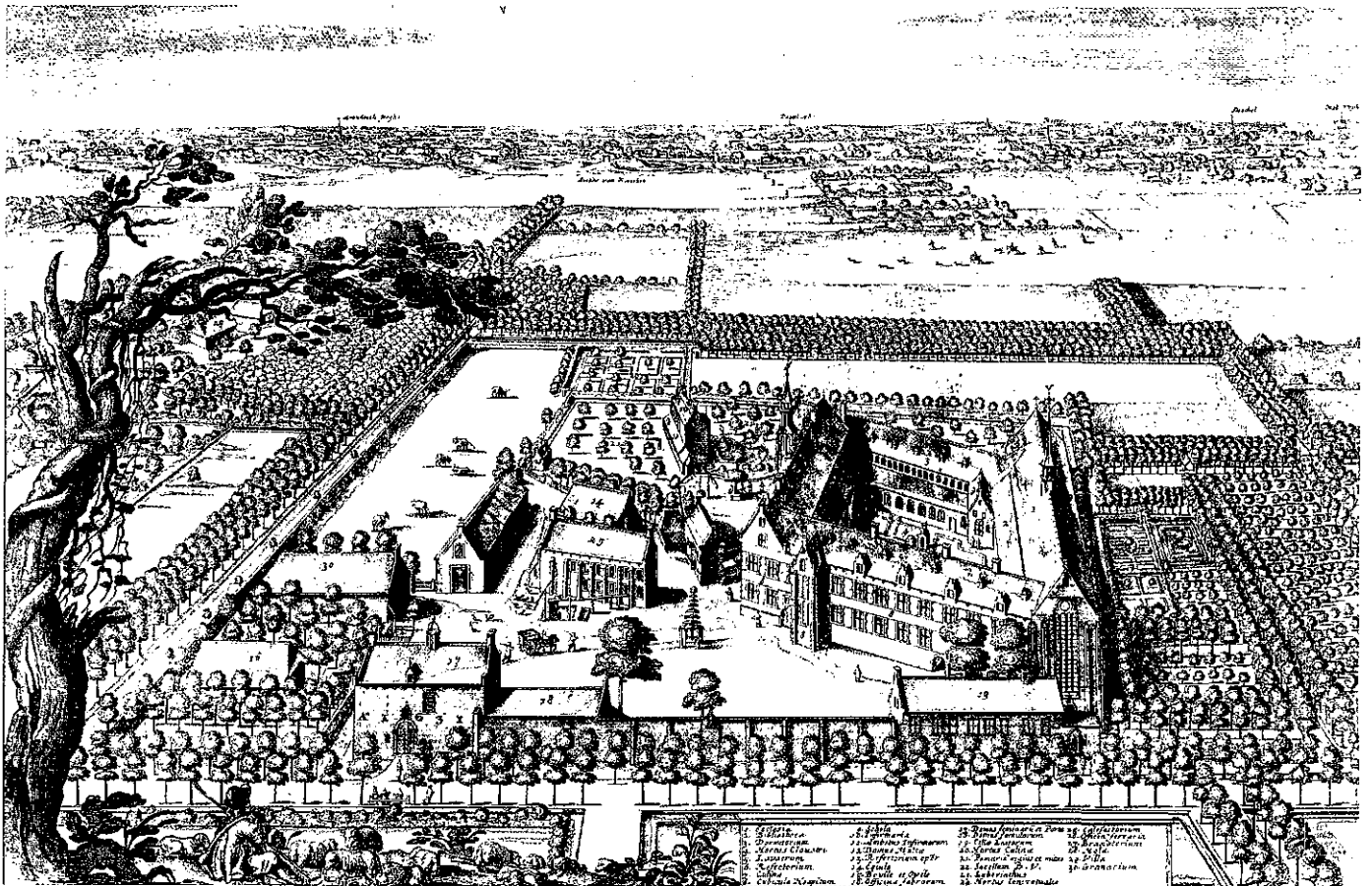
Wil Cornelissen

Thomas van Kempen over Windesheim

R.Th.M. van Dijk

Over de ruimtelijke structuur van het laat-middeleeuwse Windesheimse kloosterleven zijn wij in het algemeen redelijk goed ingelicht. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek heeft reeds in veel gevallen, vooral voor de Zuid-Nederlandse kloosters, tot heldere inzichten geleid. Ook ten aanzien van Windesheimse kloosters in het overige expansiegebied van de Moderne Devotie, zoals Mariënwald te Frenswegen bij Nordhorn, Sint-Petrus te Dalheim

en Sint-Anthonius te Albergen, is onze kennis omtrent hun ruimtelijke inrichting intussen aanzienlijk verrijkt.¹ Thans verricht de Historische Werkgroep Kloosters IJssel-Vechtstreek onderzoek naar het klooster Sint-Agnietenberg dat ten noordoosten van Zwolle lag. Aanleiding voor dit onderzoek is het zesde eeuwfeest van de stichting van dit klooster (1398-1998), waarvoor de Werkgroep in samenwerking met de IJsselakademie te Kampen een herdenkingsbundel voorbereidt.²

Het hart van deze bundel wordt gevormd door de *Chronica Montis Sanctae Agnetis*, de kroniek die Thomas Hemerken van Kempen (1379/80-1471) aan zijn klooster heeft gewijd en die door U.K.J. de Kruijf integraal vertaald is.

De Agnietenbergkroniek is vervaardigd in de jaren 1464-1471 en omspannt de periode vanaf de stichting in 1386 tot de dood van de auteur in 1471. Na Thomas' dood heeft een onbekende, waarschijnlijk een medebroeder, de kloosterkroniek voortgezet tot 1477. De tekst is naar de eerste editie van H. Rosweyde uitgegeven door M.I. Pohl.³ Aan de eigenlijke kloosterkroniek is een aantal hoofdstukken, inclusief drie aflatbrieven voor Windesheimse kloosters, toegevoegd. Deze teksten, die een bewerking vormen van enkele hoofdstukken uit het *Chronicon Windeshemense* van Johannes Busch, hebben niet op de Agnietenberg maar op sleutelfiguren in de Moderne Devotie betrekking.⁴ Ze verlenen daarmee aan de socio-culturele context van de *Chronica* een extra dimensie.

Minder dan menige andere kroniekschrijver heeft Thomas aandacht gehad voor de bouwkundige en artistieke inrichting van zijn klooster. Zijn belangstelling ging vooral uit naar de spirituele waarden die de kroniek moest overdragen. Thomas schreef 'tot bemoediging van de huidige en tot toe-eigening van de komende generaties'.⁵ De ruimtelijke structuur van het Agnietenbergcomplex is uit de kroniek van Thomas dan ook niet te achterhalen. Verder dan een onsamenhangende lijst van ruimten en opstallen die wij ook van andere kloosters kennen, komt men niet. Ook hetgeen aartspriester Arnold Waeijer omtrent de opgravingen in 1672 bericht, is te gering om een volledig beeld van het kloostercomplex te krijgen.⁶ Wij komen niet verder dan dat het claustrum, net als in Windesheim, aan de zuidzijde van de georiënteerde kloosterkerk aangebouwd was. Wel bevat de kroniek door zijn uitvoerige vermelding van de talrijke begravingen der kloosterbewoners voldoende gegevens voor een ver reikende reconstructie van de begraafplaatsen in de kloostertijd. En passant levert Thomas bovendien, zij het terloops, een onverdachte bijdrage aan de discussie over de ligging van het klooster te Windesheim.

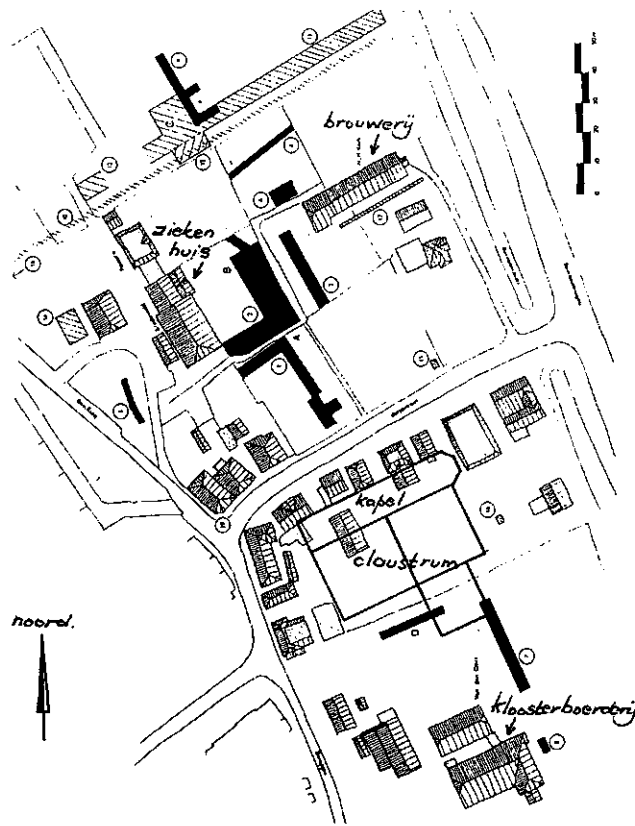
Hieraan is het vervolg van deze bijdrage gewijd.

Discussie

Het zesde eeuwfeest van de stichting van dit stamklooster van de Moderne Devotie vormde in 1987 de achtergrond voor een polemiek over inrichting en vooral ligging van het verdwenen kloostercomplex. Nadat archeologisch proefonderzoek in de bodem van het gebied ten *noorden* van de Dorpsstraat te Windesheim niets had opgeleverd, toonde een door mij op verzoek van de toenmalige Stichting Windesheim 600 vervaardigd rapport aan dat het klooster ten *zuiden* van de Dorpsstraat gelegen moest hebben.⁷ Plaatselijke archeologen handhaafden evenwel de noordelijke locatie.⁸ Deze visie werd ten grondslag gelegd aan de bijdrage van R. van Beek en H. Clevis. De wetenschappelijke onderbouwing van de zuidelijke locatie werd geleverd door de Historische Werkgroep Klooster Windesheim. Beide bijdragen vonden een plaats in de fraaie herdenkingsbundel, die door de Stichting IJsselakademie te Kampen in 1987 aan het zesde eeuwfeest van de stichting van het eerste eigen klooster van de Moderne Devotie gewijd was.⁹

Een volgende confrontatie over de plaats van het klooster vond in 1989 plaats in dit tijdschrift, naar aanleiding van een nieuwe bijdrage van R. van Beek. Opnieuw lokte het pleidooi voor de noordelijke locatie gedocumenteerde kritiek uit. Aanvullend onderzoek van F.D. Zeiler in opdracht van de IJsselakademie te Kampen bracht in 1992 aan het licht dat de ligging van het klooster ongeveer 60 meter naar het noorden tot ongeveer 20 meter onder de Dorpsstraat moest worden opgeschoven.¹⁰ Hiermee blijft ten aanzien van de oorspronkelijke ligging van het klooster de zuidelijke locatie, zoals de historiografische bronnen die reeds aangetoond hadden, uiteraard gehandhaafd. Van groter belang voor het wetenschappelijk onderzoek is echter dat deze verschuiving vooral tegemoet komt aan de dendrochronologisch gedocumenteerde bezwaren die D.J. de Vries en G. Berends al eerder hadden geuit tegen de door mij aanvankelijk veronderstelde bouwhistorische samenhang van het klooster met de boerderij aan de Veldweg 15.¹¹

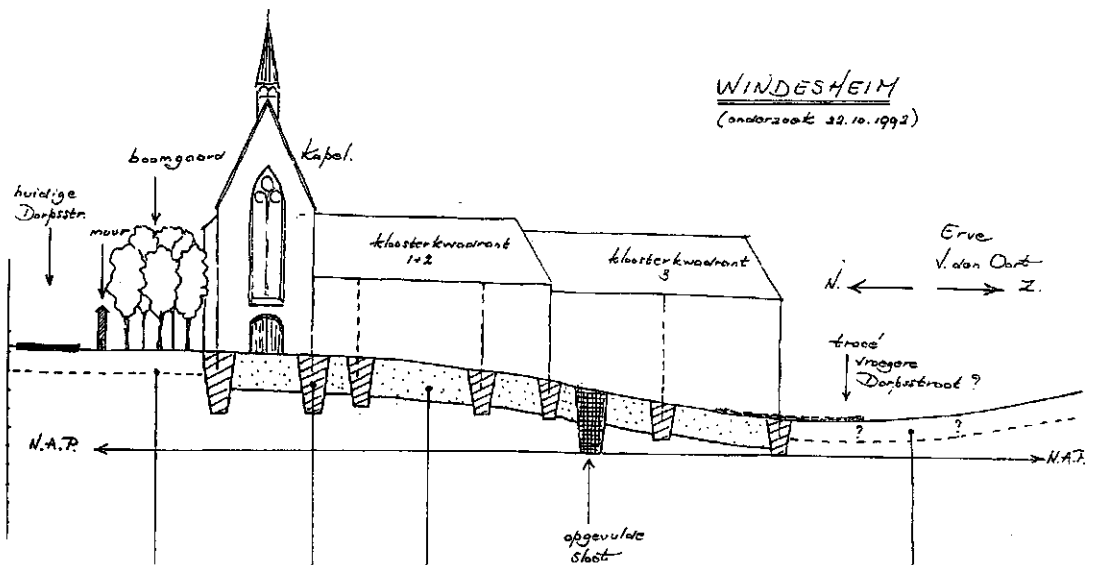
Links: Van het klooster Korsendonk (bij Turnhout) is, in tegenstelling tot het klooster Windesheim, wel een afbeelding bewaard gebleven.

Links: Overzicht van de opgravings sleuven in Windesheim uit 1986 en 1987 met de plattegrond van het klooster geprojecteerd ten zuiden van de Dorpsstraat. In: Rudolf van Dijk en Ton Hendrikman, *Moderne Devotie in Zwolle en omgeving. Stadswandeling en fietsroutes.* (Zwolle 1995) 44.

Merkwaardig genoeg blijkt De Vries in zijn overigens voortreffelijke dissertatie uit 1994 de bewijzen uit historiografische bronnen voor de ligging van kerk en klooster ten zuiden van de Dorpsstraat nog steeds te negeren. Hij merkt slechts zijdelings en enigszins cryptisch op: 'Over de plaats van deze, met de reformatie gesloopte kerk is reeds veel gediscussieerd en gespeculeerd. Bij gebrek aan "harde" aanknopingspunten hield de RDMZ zich daarbij relatief afzijdig.'¹² Historiografische bewijzen zijn blijkbaar in de ogen van De Vries geen 'harde aanknopingspunten'; een standpunt dat voor interdisciplinair onderzoek dodelijk is. De Vries wijst slechts op 'enkele positieve aanknopingspunten' die hij in de vorm van zerkresten en dakleifragmenten voor locatie van het klooster ten noorden van de Dorpsstraat gevonden heeft. De verhelderende publicatie van F.D. Zeiler uit 1992 is hem, ook getuige zijn uitvoerige literatuur-

Rechts: Contouren van het klooster te Windesheim, geprojecteerd op de zandige hoogte ten zuiden van de Dorpsstraat. In: Rudolf van Dijk en Ton Hendrikman, *Moderne Devotie in Zwolle en omgeving. Stadswandeling en fietsroutes.* (Zwolle 1995) 45.

lijst, blijkbaar ontgaan. De Vries herinnert - overigens met voorbijgaan aan gedocumenteerde begraafplaatsen *buiten de kerk* - weliswaar terecht aan de vrij algemene gewoonte om ook na opheffing van een klooster begravingen *in de voormalige kloosterkerk* te continueren, zoals ook voor de Agnietenberg vaststaat. Ten aanzien van Windesheim veronderstelt hij echter ten onrechte dat er in 1467 een *nieuwe kerk* zou zijn gebouwd (lees: ten *noorden* van de Dorpsstraat). Daarvoor baseert hij zich op de *Kronijk* van Arent toe Boecop: 'Anno 1467 worde dye kerricke toe Wynssen, dye daer nu teghenwordich ys, op sonte Gregorius auent begonnen te tymmeren und dye ersten sten daervan ghelecht, und vordt soe veer ghetymmert, dat men int iaer 1469, op dat spart dye planken van dat dack worden gheslaghen, ende worde int iaer 1480, op dye octaue van sont Jan, gheweyt, und int iaer 1485, des daghes nae sonte Bonnefacius daghe, begostemen dye toe wolliffuen, ende dat ghewullifte was op sonte Migchell rede, und coste 376 g. 8 st.'¹³ Hieruit zou men kunnen afleiden dat het om een andere, *nieuwe kerk* (vanaf 1480) gaat, in tegenstelling tot een *oudere* (tot 1467). Maar wij zullen zien dat in feite in 1467-1485 sprake is van een ingrijpende vernieuwing van de *bestaande kerk*.

Het beginjaar van de bouwperiode die tot 1485 zou duren, is voor De Vries van belang, want deze jaren vallen na afronding van de tweede redactie van het *Chronicon Windeshemense* van Johannes Busch. De bouwjaren 1467-1485 blijven dus buiten het tijdsbestek (1386-1464) dat door deze redactie van het *Chronicon Windeshemense* gedekt wordt.¹⁴ Het jaar 1464 beschouwen De Vries en Berends immers als een chronologische grens waarachter zij 'een relatie tussen deze schriftelijke bron en de gereleveerde bouwkundige restanten' geheel ontkennen. Deze negatie van iedere historische continuïteit tussen de door Busch vóór 1464 voltooide beschrijving van het klooster en de latere bouwactiviteiten heb ik elders aan de kaak gesteld als een standpunt dat in wetenschappelijk opzicht absurd is.¹⁵

Visie van Thomas van Kempen

De *Chronica Montis Sanctae Agnetis* werpt helder

licht op deze zaak. In zijn kroniek wijdt Thomas van Kempen hier en daar aandacht aan het stamklooster van het Windesheims Kapittel. Zo bericht hij uitvoerig over de consecratie van de eerste kloosterkerk en de inkleding van de eerste broeders in Windesheim op 17 oktober 1387. De dood in 1424 van Johannes Vos van Heusden, de belangrijke tweede prior superior van het Kapittel, is voor hem aanleiding om dieper in te gaan op de geschiedenis van Windesheim. In 1399 vermeldt hij dat de wijbisschop (Hubertus Schenck) na de wijding van het kloosterkerkhof op de Agnietenberg de volgende dag naar Windesheim vertrok, om daar het nieuwe koor en vier altaren te consac-

Schilderij van Thomas van Kempen met op de achtergrond het klooster waar Thomas leefde en werkte, het Agnietenbergklooster (Stedelijk Museum Zwolle).

Afbeelding van een regulier kanunnik van de congregatie van Windesheim. In: P.C. Du Molinet, *Figures des differents habits des chanoines reguliers en ce siecle* (Parijs 1666) 77.

creren. Voor het jaar 1467 meldt hij: 'Eodem anno fratres et conventus in Windesem construxerunt et ampliaverunt *antiquam* ecclesiam suam ad honorem Dei.' In de onlangs vervaardigde vertaling van U.K.J. de Kruijf is dat vertaald als: 'Eveneens in dat jaar verbouwden en vergrootten de broeders en het convent in Windesheim ter ere Gods hun *oude* kerk.'¹⁶

In feite ging het vanaf 1467 te Windesheim dus niet om een nieuwe kerk (lees: ten noorden van de Dorpsstraat), zoals De Vries veronderstelt, maar om verbouwing en vergroting van de bestaande

oude kloosterkerk (lees: ten zuiden van de Dorpsstraat). De Vries spreekt dus ten onrechte tweemaal van 'de(ze) nieuwe kerk', die hij ten noorden van de Dorpsstraat situeert.¹⁷ Daarbij negeert hij het feit dat in de context van reguliere kanunniken kerk en klooster (*claustrum*) een onlosmakelijk geheel vormen. Een afstand van enkele honderden meters tussen het oude klooster en de veronderstelde nieuwe kerk is vanuit ordeshistorisch oogpunt volstrekt onaanvaardbaar en wordt dan ook op geen enkele wijze gedocumenteerd. M. Smeyers concludeert ten aanzien van de Zuid-Nederlandse Windesheimse kloosters: 'Overal sloot bij de kerk het eigenlijke kloostercomplex (*clausura*) aan, waarvan de kern gevormd werd door een binnentuin omgeven door de vier armen van het kloosterpand die als verbindingsgangen fungeerden.'¹⁸ Er is geen enkele reden om voor verdwenen Noord-Nederlandse en Duitse Windesheimse kloosters een afwijkend patroon te veronderstellen; bewaard gebleven kloostercomplexen als Frenswegen, Dalheim en Gaesdonk laten wat dit betreft aan duidelijkheid niets te wensen over. Thomas gebruikt voor de bouwactiviteiten vanaf 1467 te Windesheim in plaats van het werkwoord *aedificare* (bouwen, nieuw bouwen) terecht het werkwoord *construere* (bouwen, verbouwen, samenvoegen), omdat hier geen sprake van nieuwbouw was, maar van een vergroting (*ampliaverunt*) die samengevoegd (*construxerunt*) werd met het bestaande complex van kerk en klooster. In de door De Vries aangehaalde rekening voor het glasvenster van de stad Zwolle voor 'den cloester van wyndessim In oerre nye kerke' moet nye dan ook niet geïnterpreteerd worden als nieuw, zoals De Vries doet, maar als vernieuwd.¹⁹ Ofschoon Arent toe Boecop zelf - zoals wij reeds vaststelden - niet van een 'nieuwe' kerk spreekt, blijken de verbouwingen in en aan de oude kerk (1467-1485) dermate ingrijpend te zijn geweest, dat de indruk van een 'nieuwe' kerk gemakkelijk gewekt kon worden. Ook in het moderne spraakgebruik is deze betekenis van 'nieuw' volop in zwang. In feite is er geen sprake van een nieuwe kerk ten noorden van de Dorpsstraat, maar van de vernieuwde oude kerk ten zuiden van de Dorpsstraat.

Ons rest het probleem van de zerk- en leiresten die De Vries in de bodem ten noorden van de Dorpsstraat heeft aangetroffen en door hem als vindplaatsen worden beschouwd. Men heeft nauwelijks een professioneel archeoloog te zijn om te weten dat bij bodemvondsten altijd de primaire vraag rijst of deze al dan niet in situ zijn. Met andere woorden: wanneer men stuit op zerkresten, kan men onmogelijk met alleen een beroep op de praktijk van de kerkbegrovingen beweren dat ter plaatse de kerk gestaan heeft. Is het immers niet aannemelijk dat de restanten van grafstenen wijzen hetzij op verplaatsing of hergebruik, hetzij op een van de begraafplaatsen buiten de (vernieuwde oude) kloosterkerk? En kunnen ook de dakleifragmenten in dit noordelijke gebied niet wijzen op hergebruik van onbeschadigde leien die tijdens de verbouwing van de kloosterkerk na 1467 of bij de totale afbraak van het kloostercomplex in de jaren vanaf 1583 weggenomen werden? Overigens zijn ook ten zuiden van de Dorpsstraat zerkresten aangetroffen, en niet in situ!

De vraag rijst of de maandrekeningen voor de laatste decennia van de zestiende eeuw ons verder kunnen helpen.²⁰ Deze blijken echter opvallend veel meer gegevens over de afbraak van het Agnietenbergklooster dan van het klooster te Windesheim op te leveren. Slechts voor de jaren 1583-1584 wordt her en der gewag gemaakt van het uitbreken, schoonmaken en verschepen van stenen en leien van Windesheim naar de stad Zwolle, die in die jaren haar ommuring vernieuwde en uitbreidde. Op de vraag of een gedeelte van dit Windesheimse bouw materiaal voor hergebruik ten noorden of ten zuiden van de Dorpsstraat kan zijn aangewend, geven de maandrekeningen geen antwoord.

Het probleem van D.J. de Vries over oude en nieuwe kloosterkerken ten zuiden en ten noorden van de Dorpsstraat te Windesheim laat zich uiteindelijk allereenvoudigst oplossen met een beroep op Thomas van Kempen. Hij noteerde in 1467 met de zakelijkheid van de objectieve toeschouwer: 'Eveneens in dat jaar verbouwd en vergrootten de broeders en het convent in Windesheim ter ere Gods hun oude kerk.'

Noten

1. M. Smeyers e.a., 'Windesheimse kloosters in Brabant. Bijdrage tot de bouwgeschiedenis', in: *Arca lovaniensis, dites atque historiae reserans documenta* (1976) V, 113-219; H. Voort, 'Die Bauten des Klosters Frenswegen im Rahmen seiner Wirtschaftsgeschichte', in: A.J. Hendrikman e.a. (red.), *Windesheim 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden*. Middel-eeuwse Studies XII (Nijmegen 1996) 29-48; M. Balzer, 'Kloster Dalheim. Bauten und Baugeschichte', in: *Windesheim 1395-1995*, 62-82; P.C.M. Rademaker, 'Bouwgeschiedenis van het Albergse klooster', in: 1520-1525. *De kroniek van Johannes van Lochem, prior te Albergen* (Albergen; Enschede 1995) 137-154; T. Hesselink-van der Riet, 'De overige kloostergebouwen in hun omgeving', in: *Johannes van Lochem*, 167-185. In al deze publicaties wordt verwezen naar verdere literatuur.
2. De Historische Werkgroep Kloosters IJssel-Vechtreek, bestaande uit A.J. Hendrikman (voorzitter), dr. R.Th.M. van Dijk en P.C.M. Rademaker, heeft voor dit project de medewerking ingeroepen van drs. U.K.J. de Kruijf, B. Pierik en drs. B.J. Thüss.
3. H. Rosweyde, *Chronicon Canoniorum Regularium ordinis S. Augustini Capituli Windesemensis auctore Ioannes Buschio Can. Reg. Accedit Chronicon Montis S. Agnetis auctore Thoma B Kempis Can. Reg.* (Antwerpen, 1621) 2-136 en 137-146; M.I. Pohl, *Thomae Hemerken a Kempis Opera omnia* (Freiburg im Breisgau, 1902-1922) VII (1922) 331-466 en 466-478. Over de kroniek zie: *Petri Trudonensis Catalogus Scriptorum Windeshemensium*, W. Lourdaux en E. Persoons (uitg.), Publicaties op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, deel 3 (Leuven, 1968) 202-211 (nr. 33) en M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middel-eeuwen* (Den Haag 1981), nrs. 210 en 372.
4. Pohl, *Opera*, 1902-22, VII, 479-525.
5. 'ad solacium praesentium et memoriam futurorum' (Pohl, *Opera*, 1902-22, VII, 333). Meer hierover in R.Th.M. van Dijk, 'De spiritualiteit van de devote regulier. Beschouwingen over de Agnietenbergkroniek van Thomas van Kempen', *Ons Geestelijk Erf* LXXII (1998) (ter perse).
6. G.A. Meijer (uitg.), 'Arnold Waeijer, Nopende het Aerts-priesterschap van Swolle naer de beroerten deser Nederlanden mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XLV (1920) 1-193; XVI (1921) 193-361.
7. Rapport 'Het klooster te Windesheim gelocaliseerd' ten behoeve van de Stichting Windesheim 600 (26 januari 1987).

8. Vgl. R.Th.M. van Dijk, 'De ligging van het klooster te Windesheim', in: F.C. Berkenvelder e.a. (red.), *Windesheim. Studies over een Sallands dorp bij de IJssel* (Kampen, 1987) 121-122 (noot 12).
9. F.C. Berkenvelder e.a. (red.), *Windesheim. Studies over een Sallands dorp bij de IJssel* (Kampen, 1987).
10. R. van Beek, 'Windesheim, klooster in discussie', *Zwols Historisch Tijdschrift*, V (1988) 76-83; R.Th.M. van Dijk, 'Windesheim en de nood der archeologie', *Zwols Historisch Tijdschrift*, VI (1989) 11-25 en R.Th.M. van Dijk, 'Grenzen van de archeologie. Geschiedkundige aanwijzingen voor de locatie van het klooster te Windesheim', in: *Die Fonteyn der ewiger wijsheit. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.G. Weiler ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als hoogleraar in de Algemene en Vaderlandse Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Katholieke Universiteit*. *Middeleeuwse Studies* V (Nijmegen 1989) 125-135. Evenals in 1987 speelde het onvermogen tot interpretatie van de Latijnse brontekst de voorstanders van de noordelijke locatie ernstig parten. F.D. Zeiler, *Windesheim. Rentambt en dorp*. IJsselakademiebrochurereeks 1 (Kampen 1992) 53-57. De kerk stond als het ware in de achtertuinen van de huidige bebouwing ten zuiden van de Dorpsstraat.
11. D.J. de Vries en G. Berends, 'De bouwkundige restanten van het klooster te Windesheim', in: *Windesheim*, 129-149. Vgl. Van Dijk, 'Ligging', in *Windesheim*, 116. D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (2)', *Bulletin KNOB*, LXXXVII (1988) 71-73 vat zijn dendrochronologisch onderzoek nog eens samen.
12. D.J. de Vries, *Bouwen in de late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht* (Utrecht 1994) 444 (noot 778).
13. *Kronijk van Arent toe Boecop*, in: *Codex diplomaticus neerlandicus. Verzameling van oorkonden, betrekkelijk de vaderlandsche geschiedenis*, uitgegeven door het Historisch Genootschap, tweede serie, vijfde deel (Utrecht 1860) 706-707.
14. K. Grube (uitg.), *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum*. *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete* XIX (Halle, 1886). Zie over de beide redacties Van Dijk, 'Ligging', in *Windesheim*, 101-102.
15. Zie de bijdragen in: *Windesheim*, 19, 132 en 148.
16. Pohl, *Opera*, 1902-22, VII, 460. Al eerder citeerde ik deze passage in Van Dijk, 'Ligging', in *Windesheim*, 109 en 124 (noot 64). Zie ook W. Kohl e.a., *Monasticum Windeshemense*. *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, extra-nummer 16 (4 dln; Brussel 1976-1984).
17. De Vries, *Bouwen*, 145.
18. Smeyers, 'Kloosters', 217.
19. Gemeente-Archief Zwolle, AAZ01-1432, 41 (jaarrekening 1469); vgl. De Vries, *Bouwen*, 1994, 145 en noot 781.
20. Ik dank Drs. F.C. Berkenvelder, die mij toestond zijn reeds verzamelde gegevens te raadplegen, en A.J. Hendrikman, die mij op deze nog onuitgegeven bron attent maakte en voor mij de relevante passages natrok.

Het Badhuis van Schaepman: een dokter die zijn tijd ver vooruit was

Ziek worden in Nederland is in de negentiende eeuw naar de huidige maatstaven geen pretje en bovendien gevaarlijk. Operaties worden slechts in noodgevallen uitgevoerd en beperken zich tot het afzetten van ledematen en zo nu en dan een steensnede, waarbij de lijder van een blaas- of urinewegsteen wordt verlost. Er is nog geen sprake van narcose, anders dan het drinken van veel alcohol. Als de dokter komt, heeft hij nauwelijks onderzoeksmiddelen tot zijn beschikking. Het beluisteren van borst of buik is in 1818 ontdekt, maar wordt pas veel later in Nederland toegepast. De dokter kijkt gewichtig naar urine, ruikt er aan, proeft er soms van om vast te stellen of er sprake is van suikerziekte en schrijft geneesmiddelen voor die meestal van plantaardige oor-

sprong zijn en door de apotheker worden toebe-reid. Aderlaten, waarbij een hoeveelheid bloed wordt afgetapt, wordt veel toegepast. De meestal toch al verzwakte zieke zal daar zelden baat bij hebben gehad.

De geneeskundige verzorging in het begin van de vorige eeuw is in Zwolle in handen van enkele medici, een niet exact te bepalen aantal chirurgijns en vroedmeesters en twee stadsvroedvrouwen. Everhardus Theodorus Schaepman begint zijn praktijk op 18 januari 1827. Hij is op 20 september 1800 aan de Thorbeckegracht ter wereld gekomen als tweede zoon van Joannes Everardus en Theodora Maria Brandts. Na hem volgen nog zeven kinderen.¹ De familie is katholiek en komt oorspronkelijk rond 1725 uit Münster in Westfalen naar Zwolle. Everhardus' grootmoeder is afkomstig uit Koerland. Zijn vader is cargadoor en factor en gaat in de Russische veldtocht als officier met Napoleons leger mee naar Rusland.² Everhard studeert vanaf 1818 in Groningen en promoveert er op 29 mei 1824 op een aantal waarnemingen aan geelzucht-patiënten.

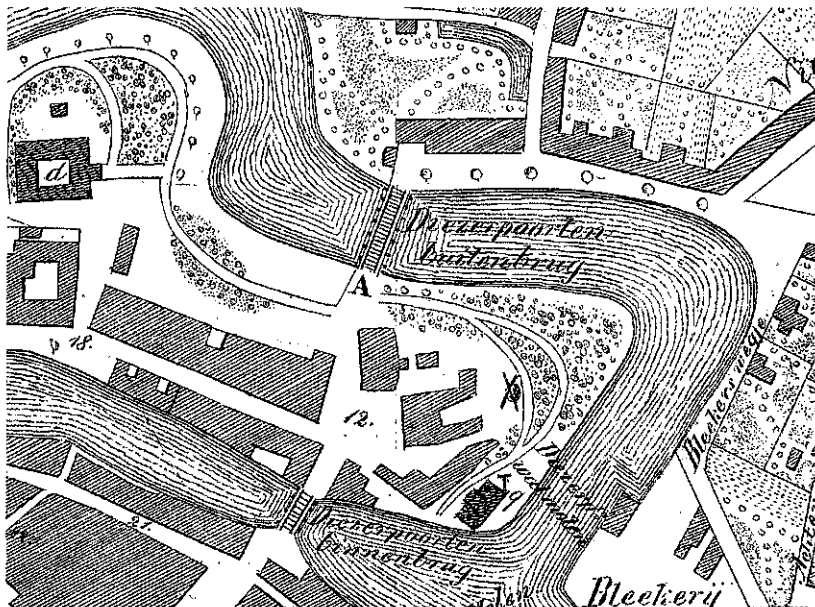
Twaalf soorten dokters, één soort vrouwen

De medische verzorging is tot 1865, wanneer de wet op de uitoefening der geneeskunst wordt aangenomen, in handen van liefst twaalf verschillende soorten medici. Eén soort bestaat uit vrouwen: de vroedvrouwen. Alle andere, gediplomeerde uitoefenaren in de genees-, heel- of verloskunde zijn mannen. Zij zijn naar rang en stand streng van elkaar gescheiden. Van hen heeft de *medicinae doctor* het hoogste aanzien. Hij heeft aan een universiteit gestudeerd, is filosofisch geschoold en houdt zich verre van de buitenkant van zieke mensen. Die buitenkant is voorbehouden aan de chirurgijn. Die neemt alles wat daar te repareren is onder handen, zoals aderlaten, abscessen openen,

Ben Kam

Portret van dr. E.T. Schaepman; in 1865 uitgegeven door fotograaf Deutmann (part. collectie).

De Badhuiswal; fragment van een gemeentekaart uit 1848. Het badhuis is gearceerd aangegeven (part. collectie).

wonden verzorgen, amputaties verrichten; kortom alles wat buiten buik- en borstholte aan een mens te opereren valt. Verder wordt de chirurgijn op bevel van de overheid ingeschakeld bij lijk-schouwingen indien een niet-natuurlijke doodsoorzaak wordt vermoed. Hij doet het vuile werk van de sectie maar de toezien *medicinae doctor* tekent als eerste de verklaring.³

Ziekten in soorten

De ziekten die de medici behandelen, worden nader omschreven in de verslagen van de gezondheidstoestand der gemeente, zoals die verplicht zijn na het invoeren van de Gemeentewet van 1852. Zij zullen niet veel verschillen van de ziekten die in de eerste helft van de eeuw voorkomen, behalve de cholera (ook genoemd de Aziatische braakloop) die zich te Zwolle pas in 1832 openbaart.

In de verslagen onderscheidt men haastige en chronische ziekten. Onder de eerste groep rekent men de koortsen, waaronder ook tyfus valt,⁴ de angina's, waaronder de difterie en allerlei vormen van hoesten door bronchitis en pleuritis. Blaas- en darmontstekingen worden ook onder de haastige ziekten gerekend evenals geelzucht en belroos. Bij de chronische ziekten vindt men tuberculose: 'velen bezweken daaraan.' Een beroerte wordt

herkend, evenals het verschijnen van bloed waar het niet hoort. Evenzo toevallen, epilepsie, chronische oogontstekingen en bloedarmoede als oorzaak van het flauwvallen van jonge vrouwen. Kinderpokken⁵ moeten bij het gemeentebestuur worden aangegeven (met pokken wordt doorgaans syfilis bedoeld, naar de (vermeende) oorsprong ook wel Spaanse pokken genoemd). De lijst kan met allerlei geleerde namen nog worden uitgebreid, maar wat opvalt, is dat het steeds symptoomdiagnoses zijn. Dat leidt ertoe dat alleen de symptomen worden behandeld. En dat gebeurt met goede woorden, troost en hoestdrank voor wie het kan betalen. Aan de oorzaak van de ziekte komt men nauwelijks toe. De uitzonderingen zijn het inenten van kinderen tegen kinderpokken en het isoleren van choleralijders in een cholera-hospitaal.

De behandeling met medicijnen is zeer beperkt. De doktoren beschikken over geneesmiddelen die vrijwel steeds uit plantaardige grondstoffen zijn bereid. Vandaar dat het vak botanie bij de medische studie aan de universiteit een belangrijke rol speelt. Opium is bekend, evenals de werking van zuidvruchten bij de bestrijding van scheurbuik. Kininebast wordt als koortswerdend middel in het eerste kwart van de negentiende eeuw ook gebruikt. Het bereiden van medicijnen is een ingewikkeld proces. Op ruim 16.000 inwoners van Zwolle zijn er in 1828 dan ook elf apothekers, die hun gifmengerij vol ernst bedrijven.

Hulpverlening bij rampen.

In het begin van de vorige eeuw treffen twee ernstige rampen ons gebied. Ten eerste de watersnood van februari 1825 waarbij grote delen van Overijssel onder water komen te staan. Ruim een jaar later grijpt een geheimzinnige ziekte vanaf juli-september snel om zich heen en maakt veel slachtoffers. Behalve Groningen en Friesland teistert de ziekte de kop van Overijssel zodanig dat het hele economische leven tot stilstand komt.⁶ Hele gezinnen kunnen hun werk niet meer doen en er ontstaat een groot tekort aan eten en onderdak. Er komt snel hulp in de vorm van landelijke inzamelingen, het inrichten van opvangcentra en het stu-

ren van geneesheren. Zij worden op verzoek van de Gouverneur der Provincie in het rampgebied gedetacheerd. Het zijn de chirurgijn-major J.C. Croissant die het Zwolse garnizoen van geneeskundige hulp voorziet en de *medicinae doctores* P.G. Ramaer en E.T. Schaepman uit Zwolle. De laatste vertrekt in de morgen van 23 oktober 1826. Vooral Croissant zet zich met volle kracht in bij het organiseren van de hulpverlening. Hij regelt een noodhospitaal in Blokzijl waar hij op 27 november is aangekomen en zorgt voor het uitdelen van 'soupe en bouillon.'

Zieke dokters

Maar de geneesheren ontkomen zelf evenmin aan besmetting en moeten één voor één ziek naar hun woonplaats terugkeren. Schaepman komt naar Zwolle terug, evenals Ramaer, Nourij en Van Riemsdijk, die als medisch kandidaten vanuit Groningen in de Noordwesthoek zijn gedetacheerd.

Het lijkt mogelijk om in hedendaagse termen

een diagnose te stellen aan de hand van de rekeningen die bij de provinciale Commissie door de apothekers zijn ingediend. Hieruit moet men, gezien het relatief grote aandeel van hoestdranken, opmaken dat het een soort virale luchtweginfectie is geweest. De ziekte had een lange nasleep en ondermijnde de natuurlijke weerstand, die toch al niet zo groot zal zijn geweest. 'De ziekte tast vooral de geringere klasse aan,' zoals een particuliere brief vermeldt.

Schaepman herstelt van zijn ziekte en houdt zich vervolgens bezig met het opstellen van de 'Instructie voor het Ziekenhuis van de Roomsche Catholieke Armenkamer', gevestigd in de Hagelsteeg waar zich tot voor kort drukkerij Upmeyer bevond.⁷ Daarna zijn de gegevens over zijn doen en laten schaars totdat hij zich eind 1840 tot het stadsbestuur wendt om zijn plannen tot het stichten van een badhuis voor te leggen, waarbij hij toestemming vraagt om op stadsgrond te bouwen.

Een badhuis te Zwolle? Zwolle als kuurplaats, net als Spa in België of Bad Ems in Duitsland?

Lithografie van het badhuis, gezien vanaf de Turfmarkt. Op het bijgebouw rechts is vaag het opschrift Artis Salutiferae (aan de heilbrengende geneeskunst) te zien (part. collectie).

Het badhuis gewijd 'aan de zegen brengende wetenschap'

Het zijn niet alleen de Romeinen geweest die het kuren in badplaatsen in West-Europa hebben geïntroduceerd: het ontstaan van de Engelse badplaats Bath gaat terug op het jaartal 863 vóór het begin van onze jaartelling.⁸ In de loop van de eeuwen krijgt men veel ervaring met het behandelen van reumatische en neuralgische pijnklachten. De ervaring is de belangrijkste leermeester voor de artsen, die ook nu nog in de ons omringende landen de kuurbehandeling voor alle mogelijke kwalen toepassen: afwijkingen van de luchtwegen zoals astma, gewrichtsklachten als reuma, overspanning en overwerktheid, klachten van het darmstelsel. Men kan eigenlijk geen ziekte bedenken waar niet een of andere badplaats voor wordt aanbevolen.

Een wetenschappelijke verklaring voor de genezende werking van de badkuren is echter nog steeds niet te geven. Men moet echter niet denken dat een badkuur kort duurt: drie tot zes weken zijn de gemiddelden. De badgast wordt onder een streng medisch regime geplaatst, de dagelijkse bezigheden worden tot op de minuut voorgeschreven, evenals het te volgen dieet. Wie zich niet aan de voorschriften wil houden, kan direct ver-

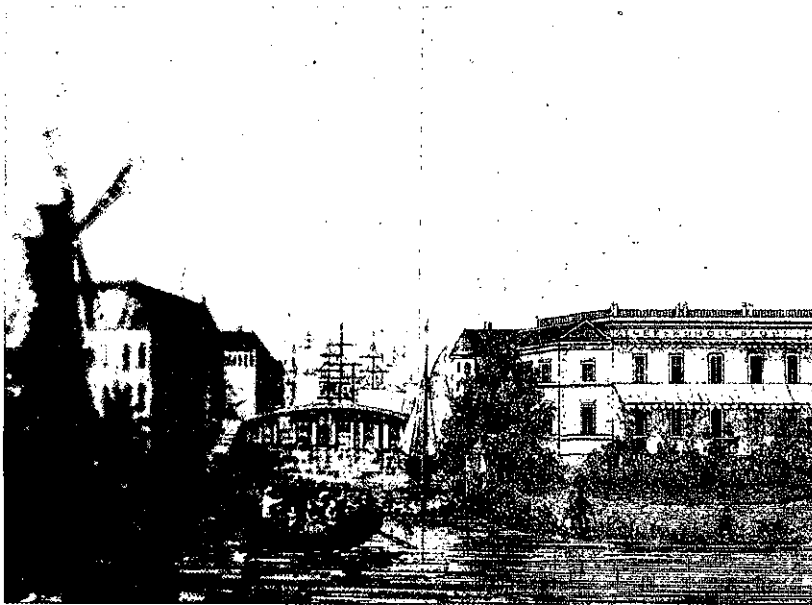
trekken. Ook heden ten dage moet men in de Duitse en Franse badplaatsen de gastronomische restaurants met een lantarentje zoeken: een kok zou daar geen bestaan kunnen opbouwen. De badgast moet op vaste tijden wandelen in het kuurpark, op vaste tijden zijn glas bronwater drinken (en dat smaakt meestal allerafschuwelijkst), hij moet middagrust nemen en wordt natuurlijk op vaste tijden gebaad. Deze baden worden op verschillende manieren ondergaan, van koude en warme douches en dampbaden tot insmeren met dikke vette modder die (zoals de familie nu nog weet) in Zwolle per schuit uit Tsjechië wordt aangevoerd. Massages en afbeulende spieroefeningen staan ook te pas en te onpas op het programma.

Een vooruitstrevend geneesheer

Schaepman en ook andere Nederlandse artsen zien in de vorige eeuw het succes van deze badkuren in de om ons heen liggende landen. Schaepman is een medicus die zich op de hoogte houdt van de ontwikkelingen in de geneeskunde. Hij is een van de eersten die de percussie en de auscultatie gaat gebruiken. Ook zorgt hij ervoor dat alle rooms-katholieke schoolkinderen een medische 'keuring' ondergaan in een eerste poging om de tuberculose te bestrijden.⁹ Hij is een groot voorstander van het systematisch inenten tegen kinderpokken, waarvoor hij in maart 1842 een Koninklijke medaille krijgt uitgereikt.

Het zal dus geen verwondering wekken dat juist Schaepman probeert tot rationeler behandelwijzen te komen. In 1842 doet hij een geslaagde poging om een badhuis te stichten dat specifiek is afgeleid van het instituut Eppendorf bij Hamburg. Hij biedt op 19 december 1840 het gemeentebestuur een plan aan 'van eene door hem daar te stellen Bad-Inrigting volgens bijgaande tekening, ten doel hebbende het geven van koude, geneeskundig gewijzigde, warme, douche of stort en zeebaden.' Hij vraagt om te mogen bouwen op stadsgrond 'tegen over de Suikerraffinaderij aan de Diezerpoort, zijnde de plek waar het zuiverste rivierwater alhier bestendig aanwezig is.'¹⁰ Al op 2 januari 1841 krijgt hij toestemming om het gebouw op eigen kosten (ongeveer 16.000 gulden) te laten bouwen. Het gebouw, 22 meter lang en 12

Lithografie van het badhuis met de Diezerpoort en de molen op het Genverberg bastion (part. collectie).

breed, gelegen aan de Badhuiswal is nu nog vrijwel in de oorspronkelijke vorm bewaard.

De gemeente is eveneens zeer voortvarend en maakt plannen om in de directe omgeving van het badhuis een 'publieke wandeling' aan te leggen. Schaepman protesteert hier in felle bewoordingen tegen, omdat hij aan het badhuis verdere 'nuttige inrigtingen' wil verbinden zoals een gymnastiek-inrichting, die evenals het badhuis rondom vrij moet liggen.¹¹ Verontwaardigd schrijft hij dat hij geen met Café Bellevue of Beurs vergelijkbare inrichting bezit en zeker niet van plan is om als kastelein zijn bestaan te verbeteren. Om het stadsbestuur van de wandelplannen te weerhouden, biedt hij aan de grond om het badhuis te kopen, waartoe de stad na enkele jaren hem de gelegenheid geeft.

Stoom en wetenschappelijk onderzoek

In juni 1842 wordt het badhuis geopend. Het heeft in de onderste verdieping een achttal badkamer-tjes met badkuipen, op een afzonderlijke plaats een stoomketel tot voeding der badkuipen met warm water en een perspomp om het zuivere rivierwater 'in dezelve aan te brengen.' Schaepman gebruikt koolzure wateren volgens de badinrichting Eppendorf, terwijl de zwavelbaden wegens de hinderlijke en onaangename reuk in een apart vertrek zijn ondergebracht.¹² Uit een advertentie op 24 mei 1842 blijkt dat de zieken gelegenheid krijgen om in logeerkamertjes met toebehoren te verblijven. Voor 'exquise ververschingen' en een nette, beleefde en goede bediening zal zo veel mogelijk worden gezorgd. Men kan zich ook abonneren op het gebruik van de 'reinigings-baden'.

In juni 1843 blijken er aanmerkelijke verbeteringen te zijn aangebracht die door het gemeentebestuur bezichtigd worden. Schaepman legt daarbij de werking van de onderscheidene machines uit en hij toont aan dat de gedane investeringen werkelijk ten nutte der Zwolse ingezetenen besteed zijn.

De badgasten

Het badhuis krijgt een goede naam. Vanuit Leeuwarden vragen burgemeester en wethouders

in juni 1844 naar de mogelijkheid om 'door Armbesturen verpleegd wordende lijdens op min kostbare wijze van de baden gebruik te doen maken.' Schaepman antwoordt dat die lijdens dan maar in de ziekenhuizen van de respectieve gezindte waartoe zij behoren moeten worden opgenomen. Zo nodig is in de buurt van het etablissement gelegenheid voor logies, verzorging en voeding tegen f 4,- per week. Voor de geneeskundige behandeling wordt niets gerekend, maar een gewoon bad kost f 0,60 en een geneeskundig bad f 0,80.¹³ De lijder moet behoorlijk voorzien zijn van verschooningsmiddelen en moet 'gezuiverd' (schoongewassen!) worden overgezonden. Hij tekent als eigenaar van het Geneeskundig Badhuis 'Arti Salutiferae'.¹⁴

In het gastenboek wordt dit bevestigd. Hierin staat in een zeer ongeschoolde hand:

*'Ik ben in dit badhuis gekomen door tus-schenkomst van den Heer Burgemeester van Leeuwarden dat ik zelfs met een stok bijna niet kon gaan en mijn eenen arm geheel niet kon gebruiken. En nu ik dit Huis verlaat kan ik zonder stok zeer goed en vlug gaan en mijn arm kan ik ook weer zeer goed gebruiken. Gelukkig dat ik hier ben geweest. Ik dank daar voor den goeden God en den geneesheer die mij hier geholpen heeft.'*¹⁵

Er is helaas slechts één jaarverslag bewaard gebleven.¹⁶ Hierin wordt vermeld, dat sinds 1842 2790 baden zijn gegeven, waarvan 738 zuiveringsbaden, 1881 geneeskundige baden, 171 gezoute en regenbaden terwijl 208 douches zijn toegediend. De geneeskundige baden, waaronder staal, zwavel, pottasch, zeesaline-aromatique en moutsbaden, zijn toegediend aan 78 lijdens, waarvan 36 stadgenoten en 42 vreemdelingen. Daarnaast gebruikt men galvanische en elektrische hulpmiddelen, 'zoo in als buiten het Etablissement.' Als Maison de Santé biedt men tijdelijk passerende en ziek geworden heren verzorging, evenzo aan celibatairen die in tijd van ziekte geen 'liefderijke verzorging te huis hadden.' Schaepman vermeldt dat er driemaal daags weerkundige waarnemingen worden genoteerd: de stand der thermometer, de windstrekken en de weersgesteldheid. De heer mr. D. Lichtenberg houdt aantekening van de stand

der barometer. Daartoe wordt hetzelfde instrument aangeschaft als in Groningen en Leeuwarden in gebruik is. Een regen en windmeter zijn besteld en er wordt een peilschaal aangebracht. 'Als de gezondheid van de arts zijne middelen niet te zeer beperkt zal hij trachten in praktisch opzicht van den geheelen omvang der geneeskunde middelen aan te schaffen, die dienstbaar kunnen zijn aan den lijdenden, schijn-dooden, gewonden en verdrinkenden mensch, enz.'¹⁷

In december 1848 vraagt en krijgt Schaepman toestemming nog een stukje stadsgrond aan te kopen en mag hij een gesloten veranda aanbouwen. Wanneer men afbeeldingen uit die tijd vergelijkt met de huidige situatie valt op, dat er nauwelijks ruimte kan zijn geweest om in die tuin wandelpaden aan te leggen. Om te wandelen stuurt Schaepman zijn badgasten dan ook naar het bastion vóór de Diezerbuitenpoort, het dan nog onbebouwde terrein waar nu een winkelcentrum met parkeergarage staat.

De zwemschool mislukt

In 1852 heeft Schaepman plannen om bij het badhuis een drijvende zwemschool op te richten en doet daartoe een voorstel aan de gemeente. Uit dit plan blijkt dat hij het nut inzag van beweging en oefening voor kinderen die door slechte voeding (rachitis, Engelse ziekte) misvormd waren. Het zwembad is echter pas in 1860 gerealiseerd. Het wordt in de Nieuwe Wetering gelegd, stroomopwaarts van de Schoenkuipenbrug.

Schaepman heeft het badhuis niet zelf in stand kunnen houden. In 1858 besluit de gemeenteraad tot deelneming voor tien aandelen of f 2.000.- in een op te richten maatschappij tot aankoop van het geneeskundig badhuis en oprichting van een zwemschool. Wat hiervan terecht is gekomen, is onduidelijk: de zwemschool is door A.J. Doyer overgenomen.

Schaepman is op 23 januari 1865 in zijn 64e levensjaar aan een beroerte overleden. Kort tevoren was zijn 40-jarig jubileum als *medicinae doctor* gevierd met een groot aantal genodigden 'aan een rijk voorziene disch, waar gulle vroolijkheid voorzat.' Op 27 februari van dat jaar adverteert de

boekhandelaar Ezerman met een 'photographisch portret' voor een gulden. In maart krijgt Ezerman concurrentie van boekhandel Waanders, die hetzelfde portret (van Deutmann, Photographie) voor de helft van de prijs aanbiedt.

Tenslotte enkele vermeldingen uit het gastenboek, dat in 1986 door een kleindochter van Schaepman aan de gemeente werd geschonken en dat een aantal namen bevat van belangstellenden, maar ook warme loftuigen aan het adres van 'den bekwamen en kundigen arts aan het hoofd dezer inrigting.' Ook komen er onverwacht de namen van de predikanten N. Beets van Groningen en V. van Gogh uit Breda in voor.¹⁸

'De eigenaar van het geneeskundig Badhuis "Arti Salutiferae" te Zwolle verzoekt beleefdelyk dat zij die het établissement met een bezoek vereeren of gebruik maken van geneeskundige of zuiveringsbaden, hunne tevredenheid of klagten mogen bekend maken in dit boek. Zwolle, 11 may 1844, E.T. Schaepman Med. dr.'

De eerste ondertekenaars zijn And. van de Vondervoort, pastoor te Kolmschate en D. Sassen, pastoor in Zwolle. Daarna staat ook J. Philipson, griffier bij de Rechtbank te Zwolle, vermeld.

'...en eenige weken met veel genoeg doorgebracht, verscheidene baden tegen krampen en Rhumatische pijnen met succès gebruikt en legt daarbij gaarne het getuigenis nimmer meerdere dienstvaardige hulp met beleefde welwillendheid gepaard ondervonden te hebben.

'Eene goede welingerichte nette tafel met goede smaakvolle spijzen toebereid, betuigd daarbij zijnen opregten dank aan den bekwamen kundigen Arts aan het hoofd dezer inrigting geplaatst voor zijn deelnemende oplettendheid om alle soulaas de lijdens aan te brengen welke in zijne macht staat. Hij neemt dan afscheid met gevoelvolle dankbaarheid, van Hoëvell Nijenhuis. Zwolle julij 1844.'

Ds. N. Beets van Groningen schrijft een bloemrijk gedicht op 31 juli 1844, evenals prof. J. Baart de la Faille uit Groningen op 25 juli van dat jaar.

Dat kuurgasten soms geruime tijd in het bad-

huis worden opgenomen, blijkt uit een aantal dankbetuigingen:

'Na eene zware zenuwen ziekte, en zukkelingen van bijna 3 jaar ben ik hier in het geneeskundig badhuis door het gebruiken der baden en onder Z. Edele behandelingen in den tijd van 4 maanden geheel hersteld.'

Grietje Wiegink schrijft op 13 juni 1844 dat zij na ruim negen weken de baden gebruikt te hebben volkomen is genezen van een pijnlijke en aller verschrikkelijke kramphoest 'welke mijne zenuwen zoodanig in werking brachten, dat ik een onzinnig mensch gelek en ik van alle hulp middelen geen beterschap verkreeg heb ik mij begeben in dit badhuis.'

Maar ook lezen we: 'Tot mijn leedwezen moet ik betuigen dat ik niet gebeterd ben. M. van Ingen geboren Cannenburg.'

Uit het buitenland betuigt Eugenia Tebaldi uit Casalmaggiore in Italië op 30 oktober 1848 haar dank, die zij 'eterna memoria in mio cuore' zal bewaren.

Het badhuis is waarschijnlijk na de dood van Everhardus een tijd lang als woonhuis bij de familie Schaepman in gebruik geweest. Zijn kleinzoon, notaris mr. A.P. van der Biesen, heeft er vanaf 1903 tot aan zijn overlijden in 1936 kantoor gehouden. Er is nog een manshoge, midden in het gebouw opgetrokken safe met zware metalen deur aanwezig. Na Van der Biesen was zijn opvolger notaris Willemse er te vinden. Na 1952 vond het Algemeen Ziekenfonds Zwolle er een aantal jaren onderdak. Het pand wordt thans verbouwd tot een aantal appartementen.

Noten

1. Voor de genealogie zie *Nederlands Patriciaat* 26, p. 273-298.
2. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), Historische atlas; mededeling op achterzijde van een portret van J.E. Schaepman, afkomstig uit familiebezit.
3. Kam, B.J. 'Pathologische anatomie in de zeventiende eeuw' in *Zwols Historisch Tijdschrift* 10 (1993), 13.
4. Vreemd genoeg is het niet na te gaan of het hier om vlektyfus (typhus exanthematicus, door luizen overgebracht) of om buiktyfus (typhoid fever, buiktyfus, door water overgebracht) gaat.

Ik ben in dit badhuis gekomen
door tussthen komst van den heer
brur gemlester Bolbaens
vlen. Geesle anden, dat ik zelfs met
een stok bijnwa niet kon,
gaan en mijns eenen arm
geheel niet kon gebruiken
en nu ik dit Huis sel plaat
kan ik son der stok zeer
goeden vlyg gaan en
mijn arm kan ik ook
weer zeer goed gebruiken
gelukkig dat ik hier ben
gerkeest Ik dank daar
voor den Goeden God en
den genees heer die mij hier
geholpen heeft
J. Gde Jrijes G. batumen
in hoes

5. Variola major.
6. Alle hier vermelde feiten over de ziekte in de kop van Overijssel komen uit de *Provinciale Overijsselsche Courant*, periode september 1826-februari 1827.
7. GAZ, IAO26 Rooms Katholieke Armenkamer, ingekomen stukken doos 19; stuk 41 dd. 16 maart 1827. Voor de lokalisatie: Oorspronkelijk aanwijzende tabel der Grondeigenaren gemeente Zwolle, sectie F 951.
8. *Encyclopedia Britannica* 1995, 'Spa'.
9. Vries, Th.J. de, *Geschiedenis van Zwolle*, II 198, 253.
10. GAZ, AAZ02/0034-2029/57.
11. GAZ, AAZ02/00252 1-972 en 1846.
12. *Provinciale Zwolsche Courant* dd. 18 maart 1842.
13. Met een laag geschatte omrekeningsfactor van 50 komt dit dus op f 40,- per bad!
14. (opgedragen) 'Aan de gezondheid brengende Wetenschap'.
15. GAZ, PA 1259, Gastenboek.
16. GAZ, AAZ02-301-1270.
17. GAZ, AAZ02-301-1270, 3 juni 1846.
18. Ds. Vincent van Gogh (1789-1874), de grootvader van de schilder. De handtekening is niet gedateerd.

Fragment van het gastenboek (Gemeentearchief Zwolle).

De perikelen van procureur Joris Meesters

Riet Leussink en
Jennie Pruim

Al enige tijd zijn wij, Riet Leussink en Jennie Pruim, als vrijwilligers bezig met het transcriberen van de handelingen en resoluties van de kerkenraad van de Hervormde Gemeente in Zwolle in de zeventiende eeuw (aanwezig in het Gemeentearchief Zwolle, inv.nr. KA017, 001 t/m 006). Deze resoluties zijn voor een leek moeilijk te lezen omdat ze opgetekend zijn in verschillende handschriften; door de transcriptie worden ze bereikbaar voor iedereen die ze wil raadplegen. De notulen geven duidelijk weer wat de invloed en de macht van de kerkenraad was en hoe nauw de relaties met het stadsbestuur waren in die tijd. Wij stellen ons voor u de komende tijd in de vorm van korte bijdragen mee te laten genieten van aardige en interessante voorvallen die we tegen komen.

Joris Meesters

In september 1658 komen Joris Meesters, zijn vrouw Eva de Swaan en zijn schoonzuster Elisabeth de Swaan met attestatie van de gereformeerde kerk van Den Haag naar Zwolle. Uit dit huwelijk worden te Zwolle twee kinderen geboren, Ananias en Theodoor, respectievelijk gedoopt op 24 april 1659 en 26 februari 1661. In dit laatste jaar komen Joris en zijn vrouw te overlijden. Op 20 december 1661 worden beide echtelieden in de Grote Kerk begraven.

Op 13 december van het jaar 1660 laat Lysbet de Swaan, 'jonge dochter, met dewelcke Jan Stil seyt wettelijck ondertrout te sijn', de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk in Zwolle weten, dat ze een tijdje in Zwolle denkt te blijven en dat ze graag aan het avondmaal in deze kerk wil deelnemen. De kerkenraad gaat niet over één nacht ijs, en ontbiedt haar in de kerkenraadsvergadering van 15 december om haar aan de tand te voelen over de echtheid van haar geloof en haar onbesproken levenswandel. Maar, wie er ook verschijnt

op die dag, geen Lysbet. In haar plaats komt Joris Meesters, procureur, zwager en voogd van Lysbet. Hij zegt dat zijn schoonzuster hem heeft gevraagd om haar te vertegenwoordigen.

De kerkenraad vraagt voor alle zekerheid even aan de koster, wat Lysbet zei, toen hij haar de oproep van de raad bracht (het rondbrengen van brieven was één van de taken van de koster). Volgens de koster zou ze komen.

De kerkenraad wordt argwanend en zegt tegen Meesters, dat zijn schoonzus morgen tegen één uur weer opgeroepen wordt 'ende indien sij dan weigert te coomen, sal de kerckenraet verdacht sijn op middelen waerdoor sij haer autoriteit kan behouden tegen sijn vrouwen suster ende diegeene dewelcke haer mochten afraeden de eerwaarde kerckenraet, gelijk het een litmaat betaemt, te gehoorsaemen.'

Deze dreigende taal maakt weinig indruk, want de volgende dag komt alleen Meesters. Hij vertelt uitvoerig dat zijn schoonzuster eigenlijk lidmaat wil worden van de kerk in Rotterdam en dat ze de laatste tijd in Winshem (Windesheim) had 'gecommuniceerd'.

Groeiend wantrouwen

Maar dominee J. Heesselius (predikant in Zwolle van 1652 tot 1677) is er van overtuigd dat Lysbet hem gezegd heeft, dat ze in Zwolle het avondmaal wil ontvangen en Meesters wordt niet geloofd. De kerkenraad voelt hem hierover uitgebreid aan de tand en de gemoederen beginnen aardig op te lopen. Het enige antwoord dat ze krijgen van Meesters is: 'Een mensche kan van sinnen veranderen.' De heren worden steeds achterdochtiger en vragen hem om even in de gang te gaan zitten; zij willen beraadslagen.

Het is duidelijk, dat ze Meesters voor geen cent vertrouwen en besluiten dat 'dominus Heesselius

en de heer Molckenbour terstont soud'en gaen na het huys van J. Meesters voornoemt om sijn vrouwen suster te spreekken.' Ze gelasten de koster om tegen Meesters te zeggen dat hij nog even moet wachten, maar als hij de gecommiteerden uit hun kamer ziet komen en het pand verlaten, krijgt hij de zaak door. Zelf gaat hij 'haestelijck de deur onder de toorn (toren), die bij geval open was, uyt, niettegenstaende de coster hem de last des kerckenraets bekent maeckte, waerop hij seijde: ick spreekke haer (de kerkenraad) daerna wel.'

Hij moet heel hard gelopen hebben, want hij is eerder thuis dan de afgezanten van de kerkenraad en hij is niet van plan om ze binnen te laten. Dan ontwikkelt er zich een ordinaire ruzie, die gesust wordt door mevrouw Meesters en de heren worden bij Lysbet toegelaten. Nu kunnen ze haar eindelijk zelf vragen waarom ze niet gekomen is, en wat ze eigenlijk wil. Nou, ze was niet gekomen omdat ze dat niet nodig vond. Ze zou toch binnenkort naar Rotterdam gaan en ze had niets te maken met de kerkenraad van Zwolle.

De heren vertrouwen het nog steeds niet en stellen voor dat ze, als ze niet overdag wil komen, de volgende avond kan komen praten. 'Ja selfs, dat sij voor kleinder vergaderinge soude connen gehoord worden.' Maar nee, ze zegt koeltjes dat ze dat nog niet kan zeggen en dat ze dat eerst met haar voogd moet bespreken.

De heren gaan onmiddellijk weer op hun strepen staan en eisen dat ze morgenavond komt, samen met haar zwager, 'ende, als sij niet compareert, men andere middelen tegen haer sal gebruycken.'

De 16e december, u voelt het al aankomen, staat daar alleen Joris Meesters, die overstelpt wordt met vragen, zoals: waarom hij wegloupt als de heren hem gelasten te blijven, waarom hij zoveel kritiek heeft op de kerkenraad, waarom hij hen niet rustig met zijn schoonzuster laat praten en waarom zij niet hier is. Maar Joris - je bent procureur of je bent het niet - gaat daar niet op in. Hij vraagt alleen: Vraagt u mij dat als lidmaat (van de kerk) of als voogd van mijn zuster? De kerkenraad besluit het hem te vragen als lidmaat, waarop Joris onmiddellijk zegt, dat hij als lidmaat niets met de zaak te maken heeft. Hij gaat meteen in de aanval:

Portret van dominee Johannes van Vollenhove uit 1687 door Hendrick ten Oever (Stedelijk Museum Zwolle).

hij heeft nog nooit meegemaakt, dat een kerkenraad zich zo opwindt over een dergelijke zaak, en hoe komen ze op het idee om hem in zijn eigen huis geweld aan te doen! 'Ende nadat daarover eenige woorden waren gevallen', zegt de tekst heel diplomatiek, vragen ze hem, of hij nog antwoord wil geven op de gestelde vragen. Maar Joris heeft er genoeg van en wil de vragen op schrift hebben.

Ontzegging van het Avondmaal

Dat is olie op het vuur, omdat de kerkenraad er absoluut niet aan gewend is om tegenwerking te ondervinden. De voorzitter dominee J. Vollenhove (predikant te Zwolle van 1656 tot 1665) zegt hem dat dat hier geen gewoonte is. Als voorzitter wil hij de vragen nog wel eens héél langzaam voor-

lezen, als dat nodig is. Meesters geeft er geen antwoord op.

De voorzitter slaat nu hard toe. Hij ontzegt Meesters het Avondmaal, totdat hij, door berouw te tonen, de kerkenraad tevreden heeft gesteld. In het verslag is vervolgens te lezen dat men, 'soo hij hartneckigh bleeff, vorder teghen hem zou procederen. Waarop hij heel onfatsoenlijk seyde, daar niet een stroo na te vragen (dat hij daar geen cent voor gaf?) Ende sloeg een knipp.' Had Meesters voor het gezicht van de eerwaarde voorzitter met de vingers geknipt? Was dat een belediging in die tijd? Staan wij hier aan de wieg van de uitdrukking: geen knip voor de neus waard zijn?

Tenslotte zegt Meesters dat de kerkenraad hem 'uyt de onsenlijcke kercke niet condon sluyten, dat hij van 't avontmael wel soude afblijven van soo lange dat wij hem selve wel souden weder nodigen, dat hij onder Godt stont ende dat hij ons alle oock voor desselfs oordeel citeerde ende daarmede liep hij quaet wech.'

De kerkenraad besluit om twee dominees en twee kerkenraadsleden af te vaardigen naar de heren van de magistraat om hen te verzoeken Joris Meesters op het matje te roepen om zo de autoriteit van de kerkenraad te versterken. Ook Lysbet

de Swaen wordt uitgesloten van het Avondmaal.

Meesters wordt door de heren van de magistraat onmiddellijk ten stadhuijze ontboden en 'serieuslijck over sijn ongehoorsaemheyt bestraft.' Hem wordt gezegd, dat hij de kerkenraad heeft te gehoorzamen.

Als hij weer bij de kerkenraad wordt geroepen, meldt hij zich ziek. Maar er is geen ontkomen aan: in de kerkenraadsvergadering van 18 december krijgt Meesters, na een klein juridisch steekspel, de tekst op schrift die hij moet uitspreken om vergiffenis te krijgen: 'Bekenne qualijk gedaan te hebben, dat ik de kerkenraad onfatsoenlijk hebbe bejegen; versoeke dat sulx mij moge worden ten beste gehouden en vergeven; belove in 't toekomende mij als een gehoorsaam litmaat der gemeente te sullen dragen.' Hij vraagt bedenktijd.

Op 23 januari 1661 is Meesters er weer. Hij eist dat, voordat hij zelf zijn verontschuldigen aanbiedt, monsieur Molkenbour zich eerst tegenover hem verontschuldigt over 'eenige harde bejegeninge hier in de kerkenraad voorgevallen', maar dat wordt geweigerd. Meesters dient zich eerst te vernederen en dan zien de heren wel verder.

Joris wordt ongelofelijk woedend. Hij roept dat hem onrecht is aangedaan, dat ze hem zoeken

Het huis Herxen in de achttiende eeuw; gewassen pentekening door een onbekende kunstenaar (Stedelijk Museum Zwolle)

om heel andere redenen, dat ze hem, wat hem betreft, wel mogen excommuniceren en dat ze nog niet van hem af zijn. Zijn zwaard is al geslepen!

Pas op 11 april duikt Joris Meesters weer op in de notulen. De kerkenraad vraagt zich af of hij nog komt om excuses aan te bieden voor het aanstaande Avondmaal. Want: geen excuses, geen Avondmaal! De volgende dag gaan dominus Heesselius en zijn assistent hem bezoeken. Hij is nog even obstinaat als vroeger en de heren zeggen hem aan dat hij zich van het Avondmaal zal moeten onthouden. Meesters voegt hen toe dat: 'hij in der eeuwigheyt niet soude satisfacti geven.'

Door de knieën

Bij nader inzien moet hij zich toch zorgen hebben gemaakt over zijn ziel en zijn sociaal crediet, want op 18 april maken de notulen gewag van het feit dat Joris Meesters verzocht heeft om toch weer tot het Avondmaal toegelaten te worden en dat hij zijn excuses aan de kerkenraad wil aanbieden.

Daar wordt uitvoerig over vergaderd. De heren besluiten om hem onmiddellijk zullen zeggen dat alles in orde is, als hij werkelijk zijn excuses aanbiedt. Ze zullen hem dus niet zoals de gewoonte is, laten wachten op de uitslag.

Ze doen op hun manier echt hun best om het Meesters zo gemakkelijk mogelijk te maken en dat is wederzijds. Maar ja, zijn temperament gaat weer met hem op de loop. Hij bevestigt, dat hij zijn excuses zal maken. Hij doet dat niet omdat hij vindt, dat de heren daar recht op hebben, maar om redenen die hij niet zal vertellen om zijn broeders niet op te winden.

De kerkenraad beheerst zich en houdt hem voor, dat aan hen 'de sorge der zielen aenbevolen is' en dat ze daarom respect mogen verlangen van diegenen over wie ze aangesteld zijn. Als hij dat niet kan opbrengen, zullen zij 'niet in cholere maar in droefheyt hem alsnoch van de tafel des Heeren most afhouden.'

Meesters zegt na enige woorden, dat hij alles wil zeggen wat de heren eisen. Hij heeft al bijna zijn hand gegeven (de verklaring moet afgelegd worden met zijn handen in de handen van de voorzitter) als een van de heren vraagt of hij er ook werkelijk spijt van heeft. Daar wil Meesters geen

uitspraak over doen omdat de heren kerkenraadsleden toch niet weten of hij het wel meent. Meesters is gekomen om zijn tekst op te zeggen want, zo zegt hij: 'ick wil van u luyden afwesen.'

Maar: geen berouw, geen excuses, vindt de kerkenraad. Waarop Meesters onmiddellijk de schuld bij de tegenpartij legt: 'soo wilt ghij dan de satisfactie van mij niet aennemen!' Deze botsing van temperamenten lijkt een onoplosbare zaak te worden. Op 7 mei gaat het gerucht dat Meesters zijn zaak voor de classis wil brengen, maar dat blijkt een misverstand te zijn.

En dan doet zich een opmerkelijke verandering in deze zaak voor. Op 28 juni 1661 legt Meesters zijn verklaring af en de verloren zoon wordt in genade aangenomen. Of laat zijn gezondheid een verdere strijd niet meer toe? Immers in hetzelfde jaar komt Meesters te overlijden.

Elisabeth de Swaan

Hoe loopt het af met Lysbet de Swaan, met wie de ellende voor Joris begon? Lysbet gaat op 8 juli 1660 met attestatie van Zwolle naar Windesheim. Zij gaat wonen op het huis te Herxen. Vandaar vertrekt zij naar Rotterdam. Vanuit die stad komt zij in maart 1662 weer naar Zwolle. Zij is intussen getrouwd met Jan van Solingen. Op 22 september 1663 laten zij hun zoon Goedert dopen in de Grote Kerk. Jan van Solingen is van beroep goud- en zilversmid. Hij verkrijgt het burgerrecht van Zwolle op 28 september 1664. Zijn naam, stempelmerk en meesterteken komen voor op de gildetafel, die bewaard wordt in het Stedelijk Museum Zwolle. Op zeker moment is het echtpaar uit Zwolle vertrokken want voor 29 september 1674 komt het echtpaar met attestatie van Middelburg weer in Zwolle wonen. Hetzelfde doet zich voor in 1685: in dat jaar vestigt het echtpaar zich opnieuw te Zwolle, nu met attestatie uit Den Haag. Op 28 mei 1690 maken Lysbet en Jan hun testament. In 1693 verlaten zij Zwolle definitief: zij vertrekken in dat jaar naar Rotterdam.

De bovenstaande gegevens zijn ontleend aan het archief van de Hervormde kerk, inv. nrs. 001-006 en de generale index van het gemeente-archief Zwolle.

Literatuur

Nieuwe boeken

- Boschwijk, park en tuin.* Utrecht 1998.
- Clevis, Hemmy en Jong, Jan de (eds.), *Archeology and Landuse, three case studies: prehistoric links in Modern Europe.* Zwolle 1998.
- Cornelissen, Igor, *Raamgracht 4: mooie jaren bij het weekblad.* Amsterdam 1998.
- Hezel, Gerrit van, 'Reizen over de Zuiderzee (2): de Zwolsche Stoomboot Maatschappij' in: *De Vriendenkring* 38 (1998) 2, 24-34.
- Hilbrink, Coen, *De Ondergrondse: illegaliteit in Overijssel 1940-1945.* Den Haag 1998.
- Hoogvliet, Han, *Een inventarisatie van het werk van Han Prins.* s.l. 1998.
- Jong, Marc de, *Huize Eekhout, van verleden tot heden.* Elburg 1998.
- Kloosterrijk Kampen: aspecten van religieus leven in Kampen.* Kampen 1998.
- Landhuis Boschwijk bij Zwolle: bouwhistorische opname.* Utrecht 1998.
- Scheepsma, Wybren, *Deemoed en devotie: de koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften.* Amsterdam 1997.
- Staal, Bert, *Kwartier-brief bij de tachtigste geboortedag van Frederik Otto Staal.* s.l. 1997.
- Straalen, Brord van, Jeroen Kummer en Freek Pereboom (red.), *Lezen in Gelderse en Overijsselse bronnen: gids bij oud schrift in Gelderland en Overijssel.* Kampen 1998.
- Wiel, Kees van der, *Op zoek naar huis, straat of buurt: handleiding voor historisch huizenonderzoek.* Haarlem 1997.

Marieke Schaap-Steegmans

Boekbespreking

H. Clevis, H. Jansen en J. de Jong (red.), *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle 4.* Zwolle 1998. Te bestellen door f 22,50 over te maken op giro 910114 van Stadsbeheer Zwolle onder vermelding van: archeologie en bouwhistorie 4.

Na een voorwoord van de wethouder en persoonlijke herinneringen van stadsarcheoloog H. Clevis aan zijn overleden collega Ruud van Beek, volgen twaalf rijk geïllustreerde artikelen over verschillende onderwerpen. Wat bij al deze bijdragen opvalt, is de grote gedetailleerdheid waarmee archeologen en bouwhistorici hun onderwerp benaderen. Zij zijn gespecialiseerde waarnemers en zijn zeer mededeelzaam over wat ze zien. Neem bijvoorbeeld: 'De zolderverdieping heeft jukken met gekromde benen, korbelen en dekbalken van eikenhout, de gebroken merken aan de westzijde. Deze zijn regelmatig genummerd met gesneden telmerken van 1 t/m 8, zowel op het spantbeen, de dekbalk als het korbeel, oplopend van voor naar achteren. Er waren ook windschoren, die gespijkerd zaten, zowel tegen de fliering als tegen het spantbeen. Het systeem is nog niet geheel duidelijk...' Eerlijk gezegd was het voor mij al na enige vaktermen niet meer duidelijk. Misschien zou het beter zijn omwille van leken (zoals ik) de technische beschrijvingen strenger te scheiden van de toelichting of ze duidelijker te koppelen aan de toegevoegde bouwtechnische tekeningen, die overigens zeer fraai zijn.

De eerste vier artikelen hangen nauw samen. Ze gaan over de wijk Voorstraat en twee in die wijk gelegen huizen: Kamperstraat 11-13 en Voorstraat 11. Aannemelijk wordt gemaakt dat Zwolle als lintbebouwing langs de Aa ontstaan is, en dat er al in de veertiende eeuw stenen huizen in de Voorstraat en Kamperstraat waren gebouwd. De Kamperstraat zou in die tijd dus al een belangrijke

straat zijn geweest. Bij het betoog kan men echter de wenkbrauwen fronsen bij de onproblematische aanname dat het jaar waarin hout voor een constructie gekapt werd, tevens het jaar van verwerking zou zijn. En bij de bepaling van rijkdom aan de hand van het vuurstedengeld dient er rekening mee gehouden te worden, dat de eigenaar van het pand betaalde. Een huis met meerdere vuurstedes kon aan één of meer gezinnen verhuurd zijn. Direct toegegeven moet echter worden, dat deze bedenkingen de kern van het betoog niet aantasten. Van de twee hiervoor genoemde huizen wordt de bouwgeschiedenis uit de doeken gedaan en passeren de achtereenvolgende eigenaars en/of inwoners vanaf de vroegste bewoning tot heden de revue.

In het jaar 1997 vond de oplevering plaats van de gerestaureerde Katerveersluizen. In twee artikelen worden de geschiedenis, de aanpassing aan een nieuwe bestemming en de restauratie van dit rijksmonument nader toegelicht. De beide sluisen en de omgeving voldoen thans weer aan de normen van Nederlandse netheid waardoor dit 'recreatief steunpunt' uitstekend geschikt is om te pierewaaien.

Minder omzichtig sprong men om met het *Gesamtkunstwerk* van de rooms-katholieke erediensdienst, de St. Jozefkerk aan de Assendorperweg. Dit op de gotische bouwkunst geïnspireerde gebouw uit de jaren dertig met zijn rijke iconografie in ramen en schilderijen, werd vrijwel geheel onttakeld. Een deel werd gesloopt en geschikt gemaakt voor bejaardenwoningen. De architectuur was volgens de deskundige schrijver 'een bijzonder ensemble, die helaas definitief verloren is gegaan'.

De fontein op het Van Nahuysplein dankt zijn ontstaan aan tomeloze autoriteitenverering en wat door het Rijksmuseum ooit provocerend gekenmerkt werd als de 'lelijke tijd.' Het bedoelde waterwerk dateert namelijk van 1893 en was een geschenk van 'de burgerij' aan burgemeester W.C.T. van Nahuys. De verikkelingen rond dit uiterst curieuze object - op de plaats waar voor-

heen een dichter werd vereerd! - en de recente restauratie vormen het onderwerp van een aardig artikel.

Minder gelukkig is het artikel over het voormalige Bergklooster en de daar aanwezige begraafplaats. Wat rommelig samengesteld is de (toch al zo vaak beschreven) geschiedenis over de broeders van het eenvoudige leven en hun eigentijdse devotie. Daar komt bij dat de veelvuldig aangehaalde literatuur wat mager van kwaliteit is. Beter is de tweede helft van het verhaal, dat handelt over de geschiedenis van de 'Vereniging Begraafplaats Bergklooster' in de negentiende eeuw. Het wel en (voornamelijk) wee is soms frapperend. Zo stredden in de schaduw van de dood de gereformeerden en de hervormden over de opbrengst en deling van de armenbus.

De laatste twee te memoreren artikelen (een bijdrage over Wales sla ik over) gaan over te Zwolle gevonden kleine gebruiksvoorwerpen. Diverse soorten leren schoenen en kostbare glazen zijn afgebeeld, beschreven en toegelicht. Het is jammer dat de auteur van de glasvondsten niet even het archief heeft bezocht. Hij had zijn bijdrage dan kunnen verrijken met de activiteiten van de Italiaan Alexander del Ferro die rond 1700 op het Eiland met steun van het stadsbestuur een glasblazerij leidde. Daarnaast had een steekproef in een aantal boedelinventarissen zijn poging om gevonden glas aan een sociale categorie van burgers te koppelen, meer duidelijkheid kunnen geven.

Na het doorlezen van de zo overvolle artikelen in deze bundel - er staat werkelijk veel meer in dan hier genoemd kan worden - kwamen ook enkele algemene vragen op. Waarom, bijvoorbeeld, restaureert men tegenwoordig voor veel geld twee eenvoudige sluisen en laat men een toch minstens even bijzonder kerkgebouw teloor gaan? En: als Zwolle rond de Aa ontstaan is, moet dit dan niet zichtbaar gemaakt worden? Is dit geen argument te meer om de Aa op de Melkmarkt weer open te leggen?

J.C. Streng

Mededelingen

Van het Gemeentearchief

Op 3 juni zijn in Zorgcentrum Het Zand (voorheen Zandhove) de archieftoegangen gepresenteerd van de voormalige gemeente Zwollerkerspel (1928-1967) en van de gemeentelijke stichting/sanatorium Zandhove. Het eerste exemplaar van de inventaris van Zandhove werd aangeboden aan algemeen directeur Bakker van Het Zand; de inventaris van Zwollerkerspel aan burgemeester J. Franssen. De laatste inventaris is het resultaat van de extra middelen die door het Zwolse gemeentebestuur in 1997 zijn gevoteerd voor het wegwerken van de achterstanden bij het Gemeentearchief. Dit archief werd ontsloten door de Centrale Archiefsselectiedienst in Winschoten.

De informatie op het internet wordt verder uitgebreid met een aantal inventarissen van bedrijfsarchieven. In de afgelopen tijd werd de website verrijkt met drie kleine huis- en familiearchieven, namelijk van Vos de Wael, Boswijck en Van Nahuijs. Voor genealogen is de index op de burgerlijke stand van Zwollerkerspel belangrijk, die binnen niet al te lange tijd in gedeelten online komt.

Met de directie van het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) en de Rijksarchiefdienst zijn afspraken gemaakt over het onderhoud en het gebruik van de populaire linkspagina's van Archiefnet, een initiatief van het Gemeentearchief Zwolle. Archiefnet heeft zich in het afgelopen jaar tot de populairste surfing service voor archieven in Nederland ontwikkeld met zo'n honderd bezoekers per dag. Het CBG dat tot nu toe een eigen linkspagina voor archieven onderhield, ver-

wijst nu ook naar Archiefnet. Andersom verwijst Archiefnet voor de genealogische links nu ook naar het CBG.

Historisch Centrum Overijssel stap dichterbij

Met de aanbieding op 9 juli van het rapport van de stuurgroep onder leiding van Mw. Gardeniers-Berendsen aan burgemeester Franssen en algemene rijksarchivaris Van Boven is het samengaan van Gemeentearchief en Rijksarchief in Zwolle weer een stap dichterbij gekomen.

De stuurgroep kiest voor de vorming van een zelfstandig openbaar lichaam met een eigen bestuur dat de archieftaken van rijk en gemeente grotendeels overneemt. Het huidige gebouw van het Rijksarchief moet worden uitgebreid met ca. 2500 m², waarbij geheel nieuwe publieksruimten worden gecreëerd en de ingang naar de stadzijde wordt verplaatst. Behalve de medezeggenschapsorganen worden ook de bezoekers bij de uitwerking van de plannen betrokken. In juni heeft al een eerste gezamenlijke bijeenkomst van de bezoekersraden van Rijks- en Gemeentearchief plaatsgevonden.

In de komende maanden vinden over de kosten van de plannen nog onderhandelingen tussen rijk en gemeente plaats. Definitieve besluitvorming wordt begin 1999 verwacht. In het gunstigste geval zal verhuizing van het Gemeentearchief halverwege het jaar 2001 plaatsvinden.

De toekomstige integratie past in een landelijke ontwikkeling waarbij in meerdere provinciehoofdsteden nauwe samenwerking en samengaan tussen de archieven wordt beoogd.

De beide archieven hopen hun taken nog beter te kunnen uitvoeren dan thans. Door meer effi-

ciency moet ruimte worden gecreëerd voor nieuwe taken. Drie belangrijke taken die versterkt worden, zijn de digitale ontsluiting op afstand van archiefbronnen (via internet), het collectiebeheer (bibliotheek, topografisch-historische verzamelingen, collectie bewegend beeld en geluid) en de educatieve taken.

De nieuwe instelling komt onder een directeur, die zowel rijks- als gemeentearchivaris zal zijn.

Zowel voor medewerkers als voor de bezoekers van de beide instellingen vormt het nieuw te vormen Historisch Centrum Overijssel een uitdaging. Voor de publieksruimten zowel als de dienstverlening betekenen de plannen een forse verbetering. Aan de Eikenstraat is een nieuwe leeszaal gedacht met ongeveer 100 zitplaatsen.

Vooruitlopend op de besluitvorming gaan beide archiefdiensten meer samenwerken. Zo wordt dit najaar voor het eerst een gezamenlijk cursusaanbod gedaan. Voor het eerst doet ook het Rijksarchief mee aan de bekende lezingencyclus Historische Avonden in Zwolle.

De investeringen voor de vernieuwbouw aan de Eikenstraat worden begroot op 11 tot 14 miljoen gulden, de jaarlijkse exploitatielasten op 6,7 miljoen. Het Gemeentearchief telt momenteel circa 10,2 formatieplaatsen en zo'n 5000 jaarlijkse bezoekers; het Rijksarchief 19 formatieplaatsen en 9000 bezoekers.

Agenda

Tentoonstelling Gemeentearchief Zwolle

*De fotocollectie in het Gemeentearchief Zwolle
4 november - 22 december 1998*

De collectie fotodocumenten in de Topografisch-Historische Atlas van het Gemeentearchief Zwolle, is in de jaren 1970-1998 door middel van schenkingen, aankopen en opdrachten uitgebouwd tot ruim 40.000 afdrukken, 60.000 negatieven en 5000 dia's. Een groot aantal opnamen betreft het straatbeeld van Zwolle in de jaren 1975-1995, vastgelegd door de Gemeentelijke Fotodienst. Tegelijkertijd verzamelde het Gemeentearchief foto's -

*Visverkoopster op de
Melkmarkt, bij het
Rodetorenplein in 1949
(foto: Bertus Meulen-
belt, Gemeentearchief
Zwolle, Topografisch-
Historische Atlas).*

De Bitterstraat vanuit het noordoosten, gezien naar het koor van de in 1965 afgebroken Sint-Michaëlskerk omstreeks 1960 (foto: Bertus Meulenbelt, Gemeentearchief Zwolle, Topografisch-Historische Atlas).

zowel oude originele drukken, los of in albums, als repro-opnamen - van stadsgezichten, straten en gebouwen, historische gebeurtenissen, afbeeldingen van het maatschappelijk leven en personen vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw.

In de collectie is werk te vinden van negentiende-eeuwse Zwolse beroepsfotografen als F.W.H. Deutmann (1840-1906), werkzaam in Zwolle vanaf 1865; de portretfotografen vader en zoon Mozes (1821-1899) en Abraham Cohen (1848-1923) werkzaam in Zwolle vanaf 1875; Franz Ziegler (ca. 1893-1939), later hoffotograaf, en de twintigste-eeuwse beroepsfotografen vader en zoon Jan Anthonie (1866-1949) en Wilhelm Eelsingh (1895-1976), Willem Jan Voerman (1896-1963) en de persfotografen Dolf Henneke (1914-1976) en Jan Drost (geb. 1943).

Naast de beroepsfotografie speelt ook de amateurfotografie een belangrijke rol. In de fotografie worden twee soorten amateurs onderscheiden: zij

die streven naar het maken van artistieke fotografie en zich daartoe bij verenigingen aansluiten en de 'kiekjesmakers' die vakantiefoto's en familierinneringen vastleggen. Van beide soorten zijn voorbeelden in de collectie te vinden. Zwolse vertegenwoordigers van de artistieke amateurfotografie rond de eeuwwisseling zijn de ijzerfabrikant G.J. Wispelweij (1850-1916) en de directeur van de azijnfabriek aan het Groot Wezenland, C.J.J. 'Zoe-re Chris' Schaepman (1872-1962). Zij maakten prachtige opnamen van het Zwolse straatleven rond 1900. In de jaren tachtig kreeg het Gemeentearchief Zwolle van de erven Wispelweij en Schaepman toestemming repro-opnamen te maken van de originele oude (stereo)foto's en lantaarnplaatjes. De originelen bleven bij de erven.

Eveneens in de jaren tachtig werd de collectie belangrijk uitgebreid door een schenking van ongeveer 400 foto's en 174 negatieven van de Zwolse amateurfotograaf Bertus Meulenbelt (1904-1967). Tussen 1922 en 1967 maakte Meulenbelt een groot aantal opnamen, niet alleen van stadsbeelden in Zwolle, maar ook van het leven op het omringende platteland. Hij werd getroffen door armoedige buurtjes, de kermis of een zigeuner met een beer in een volksbuurt van Zwolle, maar ook door het schilderachtige boerenleven, de tekening van bomen, sporen van schaatsen in de sneeuw, weerspiegelingen in water en mistig weer. Al op jonge leeftijd begon hij te fotograferen.

In Zwolle werd de artistieke fotografie bedreven door de leden van de in 1894 opgerichte Zwolse Amateur Fotografen Vereniging (ZAFV), sinds 1972 de Fotoclub Zwolle. Aan de wieg daarvan stond C.J.J. Schaepman, die vele jaren voorzitter van de vereniging was. In 1922 werd Meulenbelt op 18-jarige leeftijd actief lid van de ZAFV. Bij tentoonstellingen en wedstrijden, onder andere uitgeschreven door de ZAFV en de Nationale Kerstsalon, won hij diverse prijzen en diploma's. In de jaren twintig en dertig maakte hij in de traditie van de romantische school prachtige broomverfdrukken op Japans papier van sfeervolle opnamen van het boerenleven. In de jaren daarna vormt de stad in alle weersomstandigheden en

haar inwoners zijn grote inspiratiebron.

Bertus Meulenbelt, afkomstig uit een socialistisch milieu, was goed bevriend met de bekende Zwolse 'rooie' dominee Gerardus Horreüs de Haas. Zijn sociale bewogenheid komt tot uitdrukking in diverse bestuurslidmaatschappen. Zo werd hij in 1946 secretaris van de Zwolse afdeling van de Partij van de Arbeid en was hij bestuurslid van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. Hoewel de vele opnamen van volksbuurtjes, sloppen en steegjes, maar ook van boeren en arbeiders tijdens hun werkzaamheden getuigen van zijn betrokkenheid met de gewone man, is zijn fotografie eerder esthetisch dan 'sociaal' te noemen.

De kentering in de na-oorlogse fotografie is ook in het werk van Meulenbelt terug te vinden. De edelprocédés, gebruikt door de romantische school, werden niet langer toegepast. Men zocht naar een meer 'zuivere' fotografie. Meulenbelts fotografie ontwikkelde zich na de oorlog van romantisch naar realistisch. Als secretaris van de ZAFV en redacteur van De Zoeker, contactorgaan van de ZAFV, wist hij de leden te inspireren en te adviseren in het zoeken naar een eigen stijl. Zijn opvattingen over fotografie als kunstvorm lichtte hij toe in voordrachten voor de leden en in artikelen in De Zoeker. Het werk van Meulenbelt kenmerkt zich door contrastrijke opnamen, bijzondere licht- en donkerverhoudingen en uitgewogen composities. Zijn uitgangspunt 'Laat ons beginnen met de schoonheid te zoeken, altijd en overal. Dit zal ons leven, en misschien ook dat van anderen, rijker en mooier kunnen maken' getuigt van zijn visie op de fotografie en geeft tevens zijn sociale instelling aan.

Op de tentoonstelling in het Gemeentearchief Zwolle in november-december 1998 wordt voor het eerst een overzicht gegeven van het werk van deze inmiddels wat vergeten fotograaf. Op de expositie zijn circa 75 foto's te zien uit de jaren 1922-1967. Het tentoongestelde materiaal is afkomstig uit het Gemeentearchief Zwolle en uit de nalatenschap van Meulenbelt. Op 3 november 1998 geeft Jeanine Otten om 20.00 uur in het Gemeentearchief Zwolle een lezing over het werk van Bertus Meulenbelt.

De Melkmarkt vanuit het noordwesten naar de Grote Markt gezien omstreeks 1950 (foto: Bertus Meulenbelt, Gemeentearchief Zwolle, Topografisch-Historische Atlas).

Cursussen

In het najaar van 1998 en het voorjaar van 1999 organiseren het Rijksarchief in Overijssel en het Gemeentearchief Zwolle vier cursussen en een aantal korte themacursussen op het gebied van lokale geschiedenis, stamboomonderzoek en oud-schrift. De cursussen, die uit meerdere bijeenkomsten bestaan, behandelen stamboomonderzoek voor beginners, oud schrift voor beginners, oud schrift voor gevorderden en de geschiedenis van de stad Zwolle.

De korte themacursussen duren twee uur. Telkens wordt een bepaald onderwerp of het onderzoek in een specifieke bron uitgelegd. Deze bijeenkomsten zijn vooral bedoeld voor genealogen die hun stamboom verder willen 'aankleden' met gegevens over de levenswijze en levensomstandigheden van hun voorouders.

Bij beide instellingen liggen brochures klaar die een overzicht geven van alle cursussen. Na telefonisch verzoek wordt het cursusboekje toegezonden (Rijksarchief 038-4540722; Gemeentearchief 038-4982488).

Tentoonstellingen Stedelijk Museum Zwolle

De tijd van 'Lamme z'n Broer'

21 september - 22 november 1998

Een educatieve tentoonstelling voor hogere klassen van het basisonderwijs, gewijd aan de periode van de Bataafse Republiek.

Op bevroren water

25 september - 15 november 1998

Deze tentoonstelling over het schaatsen in Nederland laat een deel van de grote collectie van de heer R. Diekstra zien. Bij opening van de tentoonstelling verschijnt een boek van zijn hand.

Louis van Doornum

19 september - 31 oktober 1998

Een overzichtstentoonstelling van deze in Dalfsen woonachtige kunstenaar. Van Doornum exposeert met abstract werken op papier, gemaakt in de laatste twintig jaar. Hij gebruikt een gemengde techniek van waterverf en papier.

Auteurs

drs. Annèt Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis te Leiden, met als hoofdvak sociaal-economische geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

dr. R.Th.M. van Dijk is verbonden aan de Stichting Titus Brandsma Instituut. Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van de Nederlandse spiritualiteit en de Moderne Devotie.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het Gemeentearchief Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

dr. B.J. Kam (1924) was huisarts te Zwolle. Momenteel houdt hij zich bezig met lokale geschiedenis.

Riet Leussink-Stam (1935) is al vele jaren als vrijwilliger werkzaam bij het Gemeentearchief Zwolle.

Jennie Pruijm-Reinders (1938) is al vele jaren als vrijwilliger werkzaam bij het Gemeentearchief Zwolle.

Marieke Schaap-Steegmans is bibliothecaris van het Gemeentearchief Zwolle.

dr. J.C. Streng (1945) studeerde geschiedenis aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle en vervolgens aan de Rijksuniversiteit Groningen. Onlangs promoveerde hij op het proefschrift 'Stemme in staat. De Bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle. 1579-1795'. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.

Colofon

Anne-Margreet W. Wiegerinck-van Wiechen (1948) is een dochter van dokter H.J. van Wiechen. Zij is in het huis Nieuwstraat 55 geboren en heeft er tot 1971 gewoond.

Gerard F.A.M. Wiegerinck (1949) is ambtenaar bij de gemeente Zwolle. Hij is getrouwd met Anne-Margreet W. Wiegerinck-van Wiechen. Het artikel over Nieuwstraat 55 is een bewerking van een scriptie die hun dochter Annemarleen in 1995 maakte in het kader van haar VWO opleiding aan het Thomas a Kempis College alhier.

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

W. Coster, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, A.J. Mensema,

R. Salet, *leden*

Secretariaat

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 35,00/jaar

overige leden f 45,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,

W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,

I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's

afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INDRUK

ANTIQUARIAAT

BOEKEN & PRENTEN inkoop en verkoop

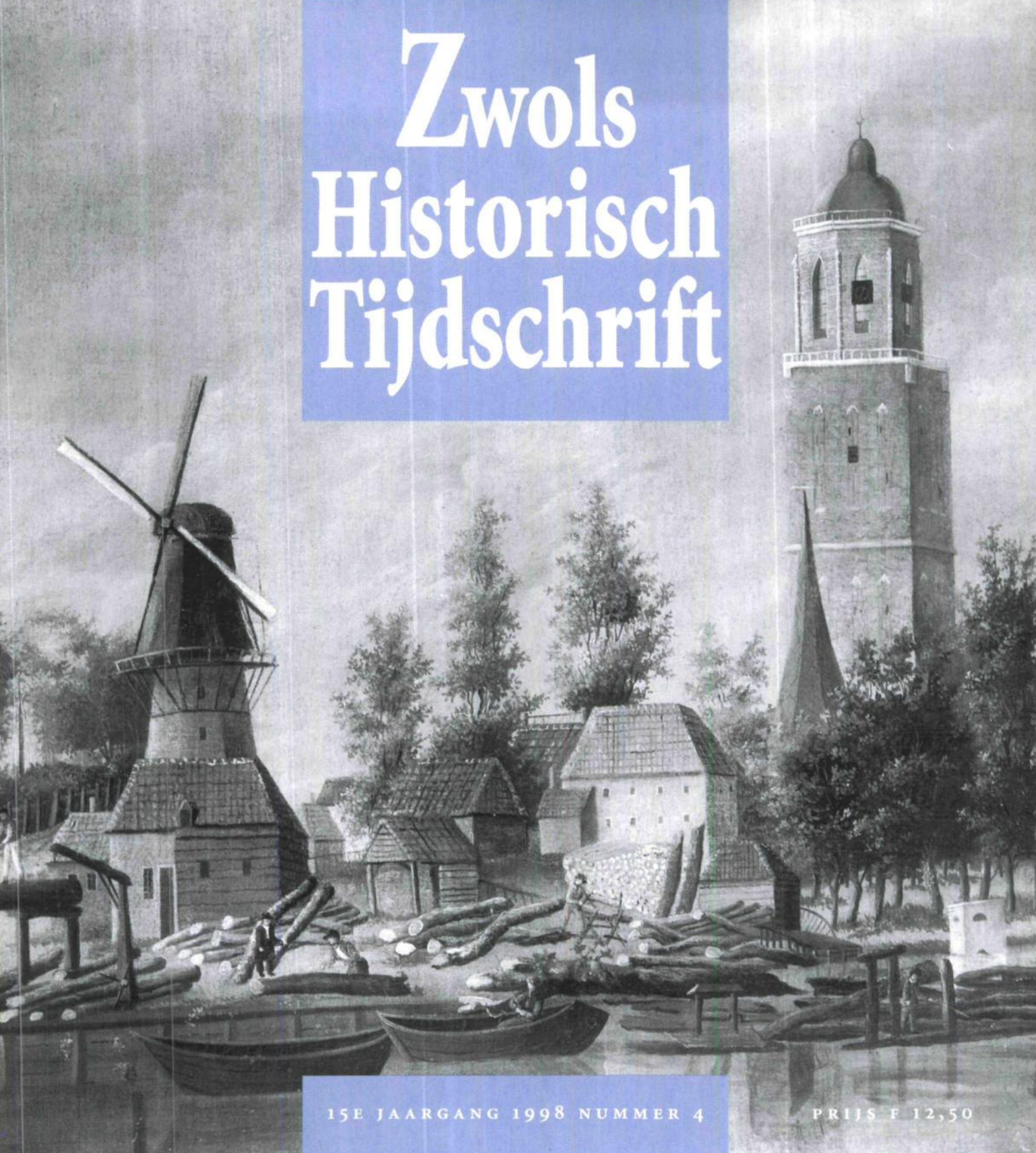
open: do. + vrij. 13.00 - 17.30 en za. 12.00 - 17.00

Zwolle
Overijssel
Literatuur
Kunst
Kinderboeken
etc.

**Kamperstraat 35
8011 LK Zwolle
telefoon 038 - 423 09 34**

Zwols Historisch Tijdschrift

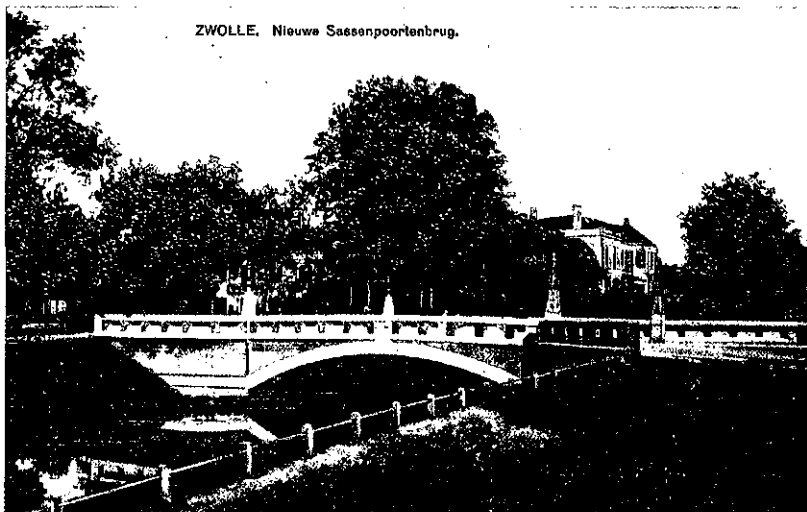

15E JAARGANG 1998 NUMMER 4

PRIJS F 12,50

Groeten uit Zwolle

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

ZWOLLE. Nieuwe Sassenpoortenbrug.

Ansichtkaart Sassenpoortenbrug 1913

Donderdag, 6 Nov. '13

Lieve Gerard!

Zoo juist ontvingen we het mandje met waschoed.
Wat is dat lang onderweg. Ik zal je morgen Vrijdag
dadelijk het gevraagde toezenden per postpakket,
waarin ook een sportblouse.

Denk vooral op je neus, dat je daar niet aan peutert.
Jo heeft het ook gehad, doch het was na gebruik der
zelf gauw genezen. Heb je Mevrouw Hostenbach het
pakketje al bezorgd of laten bezorgen? Je hebt me veel
plezier gedaan met je brief, wel, wel vent, ga maar
zoo door. Met Kersttijd zullen we pret maken. Ik ben
zeer over je tevreden. Cor is weer beter, doch is zoo
speelsch, dat er van leeren zoo weinig komt.

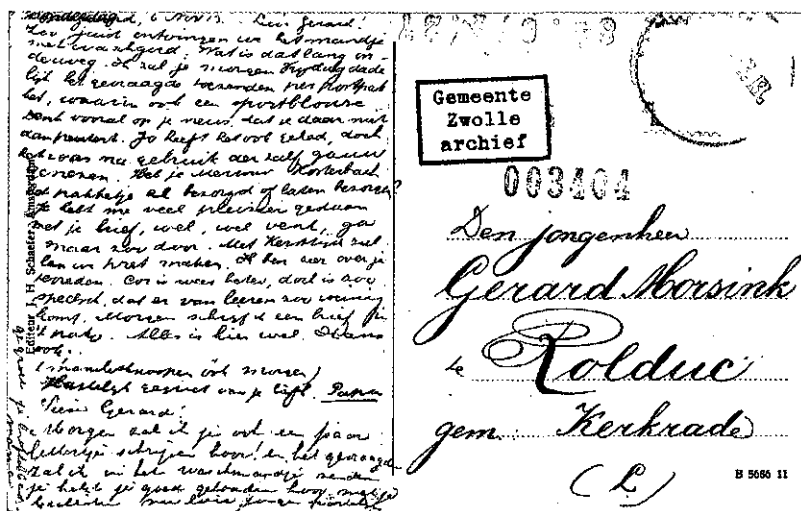
Morgen schrijf ik een brief in 't pakje. Alles is hier
wel. Hans ook.

(Manchetknoopen ook morgen)

Hartelijk gegroet van je liefs. Papa.

Lieve Gerard!

Morgen zal ik je ook een paar lettertjes schrijven
hoor! en het gevraagde zal ik in het waschmandje
zenden. Je hebt je goed gehouden hoor met je beslui-
ten, nu lieve jongen, hartelijk gegroet, je liefhebben-
de mama.

Gerard Morsink ging in september 1913 op veertienjarige leeftijd naar het klein-seminarie in Rolduc. Seminaristen kwamen alleen met kerst, pasen en de zomervakantie naar huis. De ouders van Gerard woonden in Zwolle aan de Veerallee nr. 22. Jo (11) en Cor (8) waren zijn broertjes. Na twee jaar brak Gerard zijn studie in Rolduc af en kwam hij weer in Zwolle wonen.

Voor de geschiedenis van de Sassenpoortenbrug wordt verwezen naar Groeten uit Zwolle in het eerste nummer van de lopende jaargang.

Redactioneel

Inhoud

Herhaalt de geschiedenis zich? In deze aflevering van het Zwols Historisch Tijdschrift komt in twee bijdragen een thema aan de orde dat vandaag de dag weer actueel is. Deze herfst lagen er zandzakken op de Thorbeckegracht als bescherming tegen het hoge water. De wateroverlast in vroeger tijden langs deze gracht wordt zeer beeldend beschreven in het bijzondere gedicht 'De Diek' van wijlen mevrouw Annie Scheffer. Het dateert uit 1945 en is gesteld in onvervalst Zwols, een unicum voor ons tijdschrift.

Dat Zwolle vanouds voortdurend geteisterd werd door overstromingen komt ook ter sprake in het artikel over de eerste Zwolse stadsarchitect, Derk Zwens, van Miriam Schneiders.

Familiedrama's blijken eveneens een verschijnsel van alle tijden te zijn. In de bijdrage van Ben Kam over Jacomina, vormt dit gegeven een leidmotief met alle gruwelijke en tragische consequenties van dien.

Wil Cornelissen haalt weer prachtige herinneringen op; ditmaal aan zijn catechisatie bij de vermaarde 'rode' dominee Horreüs de Haas. Tenslotte de briefkaart; de kerstsfeer indachtig gaat die dit keer over een Zwols seminaristje uit 1913.

Wij wensen u veel leesgenoegen en uiteraard een gezond en voorspoedig 1999.

Groeten uit Zwolle	Annèt Bootsma-van Hulten en Wim Huijsmans	110
Jacomina: een gerechtelijke dwaling in 1728?	Ben Kam	112
Derk Zwens, Bouwmeester en Inspecteur van Stadsgebouwen te Zwolle, 1777-1820	Miriam Schneiders	122
De Diek	Annie Scheffer	135
Catechisatie	Wil Cornelissen	139
Literatuur		140
Mededelingen		141

Jacomina: een gerechtelijke dwaling in 1728?

Ben Kam

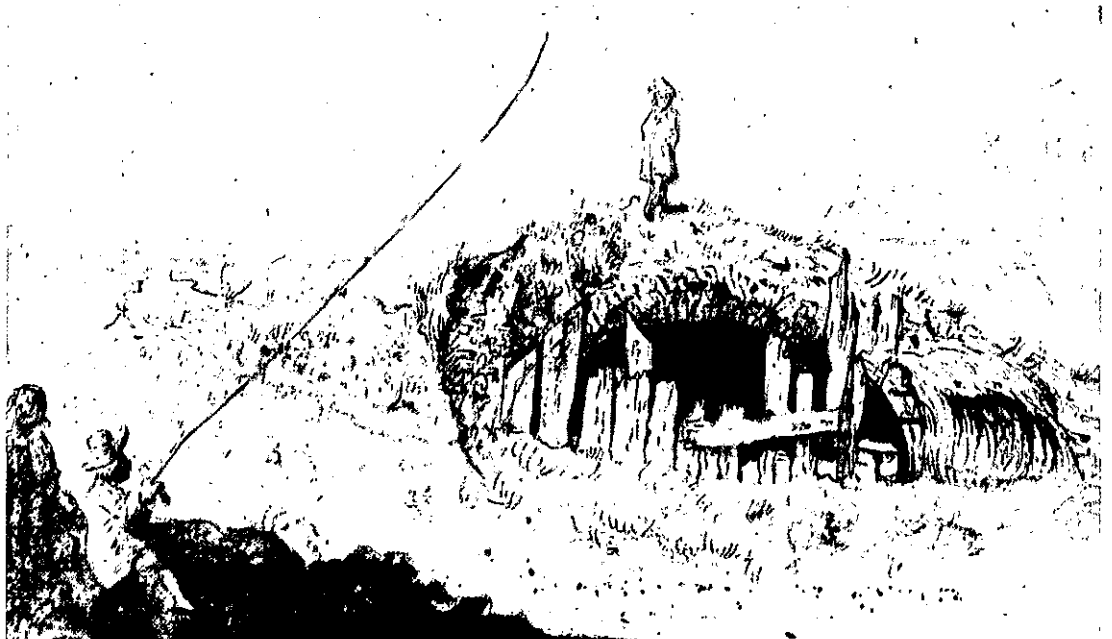
Over de lijfstraffen in Zwolle zijn al eerder publicaties verschenen. Tot nu toe is echter niet diep ingegaan op de procesvoering en de strafmaat. Het 'geval Jacomina' was aanleiding om nader literatuur- en archiefonderzoek hiernaar te doen. De bedoeling van het onderzoek was om na te gaan of er motieven zijn te vinden die de zwaarste straf uit het rechtboek, 'levendig radbraken van onder op' kunnen rechtvaardigen bij een kennelijk psychisch gestoorde vrouw van nog geen dertig jaar oud. Dit onderzoek heeft zich niet beperkt tot de procesvoering en de uitvoering van de straf: de leefomstandigheden van Jacomina, de omgeving waar ze woont en het beeld van het dagelijks leven in de stad geven zulke interessante feiten over Zwolle in het begin van de achttiende eeuw, dat een beschrijving daarvan de moeite waard lijkt.

De feiten, die opgespoord zijn door de uitgaven van de stad voor het straffen van misdadigers na te gaan, spreken voor zich. De maandrekening van 1728 vermeldt een aantal posten voor apprehensie, detentie en executie van Jacomina Jannes, 'geëxecuteerd den 24 majj 1728.'¹ Jacomina Jannes is een 26-jarige vrouw, die in de nacht van 2 op 3 mei 1728 in haar woning man en twee kindertjes heeft vermoord. Zij gebruikt hiervoor het mes van haar man, die mandenmaker is en dit mes altijd bij zich draagt. Als hij naar bed gaat, legt hij het neer op de stoel naast de bedstee, waarin het hele gezin gezamenlijk pleegt te slapen.

Soldatendochter huwt soldaat

Jacomina is op 4 november 1701 in Leeuwarden gedoopt als dochter van de beroepssoldaat (hij is in 1727 nog steeds in dienst) Johannes Harmens en

*Pentekening van Jan
Grasdorp van de Zwolse
vestingwerken (Stede-
lijk Museum Zwolle).*

van Teupke Jans. Hij is soldaat in de compagnie van Capitein Merwede en doet in Leeuwarden belijdenis op 13 maart 1700.² Jacomina komt op de een of andere manier in Zwolle terecht. Er is geen attestatie te vinden van haar overschrijving. Zij gaat op 26 juli 1721 in ondertrouw met Jan Alberts, een jonge man uit Assendorp. Zij trouwen op 17 augustus te Zwolle met als getuigen Hendrik Jansz en haar moeder, Cathryne Johannes. Op 6 september 1722 wordt een zoon Albertus gedoopt. Deze moet jong zijn overleden, want na zoon Johannes op 14 januari 1724, komt er een tweede Albertus ter wereld op 28 juli 1726.

De echtgenoot van Jacomina, de mandenmaker Jan Alberts, staat ook bekend als Jan van den Doevelaar. Hij werkt sinds zijn ontslag uit militaire dienst, zo'n jaar of acht geleden, bij Willem Franke. Franke woont in de Hagensteeg. Of zijn mandenmakerij daar ook is gevestigd is nergens uit de verhalen op te maken. De naam van de even verderop gelegen Mandjessteeg zou kunnen wijzen op het bestaan van mandenmakerijen in het stadsdeel tussen de tegenwoordige Spoelstraat en Kerkstraat. Alberts heeft kennelijk enige zelfstandigheid in zijn werk: hij heeft een mandje 'aangenomen' in Assendorp.

Het gezin heeft een aantal jaren buiten de Sassenpoort in Assendorp gewoond, in de buurt van de Russeveltsteeg naast de Rijckeboer. De laatste is een veehouder die in het begin van wat nu de Assendorperstraat is zijn bedrijf heeft. De Russeveltsteeg is tot nu toe niet exact geplaatst maar komt voor in een aantal transportacten.³ Begin mei 1728 verhuist het echtpaar naar een huisje aan de rand van de Binnenbleek naast de Bastkuil.

Topografie van de stad

De binnenbleek is een stuk onbebouwd land, waarschijnlijk grasland, tussen de tegenwoordige Spoelstraat en de bocht van de Ter Pelkwijkstraat, waar nu een aantal herenhuisen en de Plantagekerk zijn gebouwd. De Ter Pelkwijkstraat is in 1728 de Grote Aa, het riviertje dat midden door de stad loopt en via Gasthuisplein en Grote Markt bij de Rode Toren de stad weer verlaat. Het is voor de aanleg van de huidige buitengracht de voortzetting van de Stuyversgracht, een waterloop door de

Weezenlanden parallel aan de Nieuwe Wetering. De Kleine Aa kruist de Diezerstraat, stroomt door de Smeden en zet zich voort als een smalle sloot tussen Nieuwstraat en Waterstraat tot ze bij het Hopmanshuis weer in de gracht uitmondt. In de omarming van deze riviertjes ligt de binnenbleek, waarvan de functie op de kaarten van Blaeu duidelijk is aangegeven met drogend linnen.

Op twee van de kaarten van Blaeu (ed. 1649 en 1657 Janssonius) is aan de overzijde van de Grote Aa, gezien vanaf de binnenbleek, een klein huisje getekend dat onder aan de wal moet hebben gestaan. Het ligt precies in het midden van de basis van het bastion 'Aan de Ziel', nu Ter Pelkwijkpark, maar wel onder tegen de wal aan. Wij realiseren ons vandaag de dag nauwelijks dat de gehele Wilhelminasingel (toen 'Aan de Wal' geheten) een totale hoogte had van bijna zes meter!⁴ Wij genieten nu van een ruim uitzicht over de stadsgracht, maar in 1728 is daar geen sprake van: de stad is eng omsloten door een hoog verdedigingswerk, dat in zijn geheel als militair gebied wordt beschouwd. Het kent een arsenaal en militaire galg in het Genverbergbolwerk, een aantal kazematten in het Bolwerk 'Aan de Ziel' en een bunker in het Sassenpoortenbolwerk. 's Nachts worden deze verdedigingswerken door schildwachten bewaakt en er gaat regelmatig een patrouille over de wallen de stad rond. De schildwachten en de patrouilles kijken dus neer op wat er zich binnen de wal afspeelt.

De situatie uit 1649 is op de kadasterkaart van 1820 nauwelijks veranderd. Het huisje heeft het kadastrale nummer F 2113 en is in 1820 volgens de Eerst Aanwijzende Tafel van Grondeigenaren eigendom van de mandenmaker Albert Gerrits. Het grondoppervlak is op de kadasterkaart 6 x 10 meter. Wanneer men de situatie nameet op de huidige kadasterkaart ligt het huisje tussen de percelen Wilhelminasingel 20 en de huizen aan de Ter Pelkwijkstraat 2-8. Wie naast het huis no. 20 het gangetje inloopt, komt ook nu nog in een dieper gelegen tuin uit: het hoogteverschil is ongeveer 2 tot 2,5 meter ten opzichte van de huidige Wilhelminasingel.

Eind april 1728 verhuist Jacomina met man en kindertjes naar dit kleine huisje, dat waarschijnlijk

Gedeelte van de kadastrerkaart uit 1832, waarop de plaats van het huisje van Jacomina is aangegeven.

ook dient als mandenmakerswerkplaats. De twijgen waar de manden van worden gemaakt, moeten in water soepel worden gehouden. Men doet dit in een zogenaamde bastkuil, waar ook de eikenschors in wordt opgeslagen die in runmolens (eik = eek, Eekwalmolen), in de molens op het Sassenpoortenbolwerk en het bolwerk Aan de Ziel wordt gemalen als grondstof voor de leerlooierij. Waarschijnlijk moet deze bastkuil, gezien de gegevens uit de kadastrerkaart en de huidige toestand, geplaatst worden vlak naast of achter het huisje aan de wal.

De winter van 1727-1728 is vrij zacht met in februari een tiendaagse vorstperiode. Het voorjaar is daarna wat kwakkelend, met midden april nog 'hagel, wint, regen en sneeu'.¹⁵ Begin mei is het koud weer, op de 28e mei is er nog steeds een koude noordoosten wind.

Militaire getuige

De schildwachten die 's nachts op de bastions waken, zullen dus veel in hun corps-de-guardes (= wachthuisje, door de stadhuisklerken vaak verbasterd tot 'koertegaarde') hebben moeten schui-

len. Toch mogen zij de ogen niet in de zak houden, want ieder uur vertrekt er een patrouille vanaf één der poorten. Deze moet de volledige ronde van de stad over de kruin van de wal lopen.⁶ De schildwachten moeten de patrouille aanroepen tijdens hun ronde. Uit tekeningen van Grasdorp van de Sassenpoortenwal en het bastion Aan de Ziel blijkt dat de Zwolse regering zich weinig gelegen laat liggen aan het onderhoud van de corps-de-guardes. Dit blijkt eveneens uit de verslagen van de visitatiecommissie der Staten Generaal, die om de drie jaar de verdedigingswerken komt inspecteren en in fluwelen bewoordingen de stadsregering op haar plichten wijst ten aanzien van het onderhoud.⁷ Desondanks heeft de stad formidabele verdedigingswerken; zelfs al worden er in vreedstijd aan de grachtkant touwslagerijen en leerlooierijen gevestigd, kalk- en looikuipen uitgegraven en bijbehorende gebouwen geplaatst.⁸

Jan Pelser, soldaat in de compagnie van de Majoor Maas staat zondagavond 2 mei 1728 op wacht aan de wal achter de binnenbleek. Hier bevindt zich een wachthuisje halverwege de Sas-

senpoort en het Genverberg bolwerk. Jacomina en haar man zijn met de twee kinderen bij hem langs komen wandelen om acht uur van die avond. De vader speelde met de kinderen, ging op zijn hurken zitten en liet ze naar zich toe hollen om ze in de armen te sluiten 'gelijk een vader gewoon is, die zijn kinderen liefde betoont.' Zijn vrouw stond er naast zonder dat Pelser iets ongewoons of onbehoorlijks aan haar heeft opgemerkt.

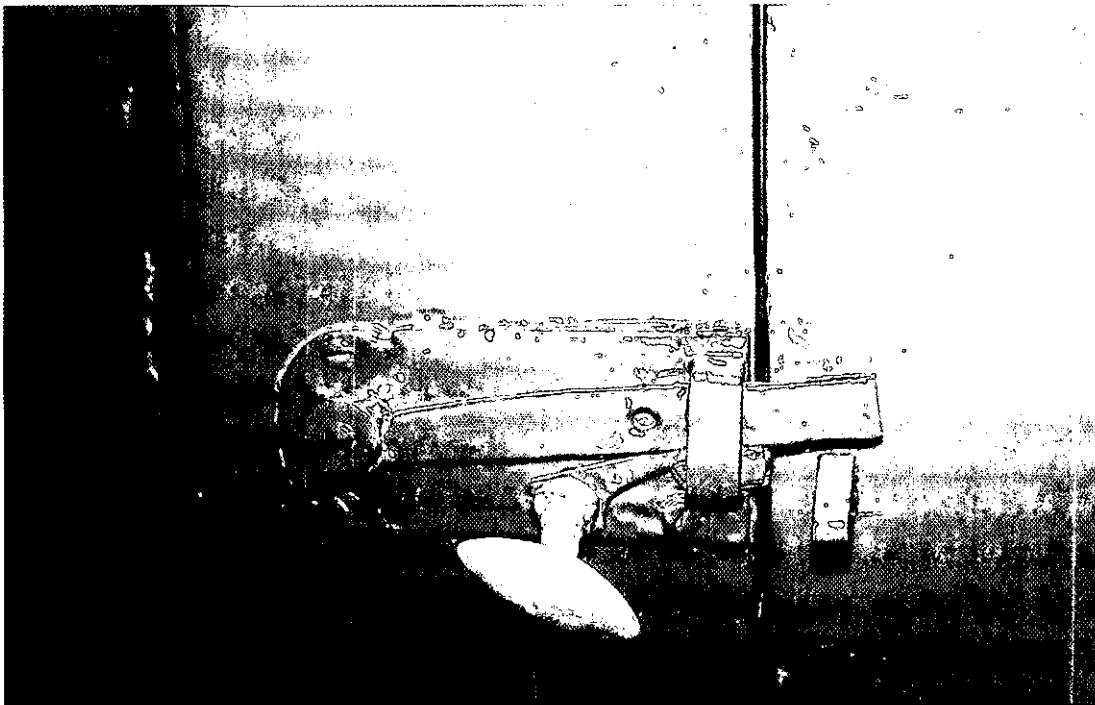
De volgende morgen staat Pelser op dezelfde plaats en ziet een vrouw om half zeven alleen van de wal af komen, over de plank naar het huisje toe gaan, 'en na een kort verblijf weder om deselve weg sien terug te komen, en bij de Genverberg de wal af sien gaan.' Maar 'genoemde Jacomina doet omtrent een uur daar naa met verscheidene menschen is weer gekomen, en dat sij doe kermde en lamenteerde.' De schildwacht holt natuurlijk mee naar beneden: 'dat het volk bij het huisje gekomende, en de deur opgestoten zijnde hij daar mede is ingegaan en de lijken gesien heeft. En dat de vrouw aanstonts is weggegaan.' Als de onder-vragende schepen, Van Laer, hem hierover nader aan de tand voelt, zegt Pelser dat hij niet zeker

weet of de vrouw die hij de eerste keer heeft gezien, Jacomina was.

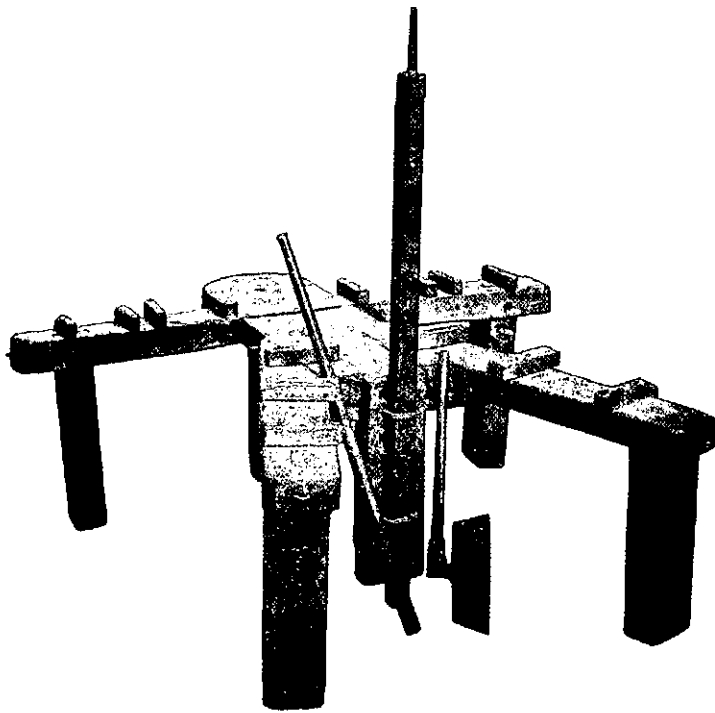
Die eerste vrouw blijkt Janna du Vernay te zijn, de vorige bewoonster van het huisje. Zij is een wat oudere vrouw, die nu in de Spoelstraat woont. Zij vertelt dat Jacomina met haar gezin op zaterdag 1 mei in het huisje is getrokken. Jacomina kwam uit Assendorp en haar huisraad is met een wagen vervoerd. Het uitladen ervan heeft nauwelijks een kwartier geduurd. Janna, die op die zaterdag nog wel drie uren in het huisje gebleven, heeft mogelijk geholpen met de boel aan kant maken. Zij heeft die middag niets vreemds aan Jacomina's man gemerkt. Eerder kwam hij dagelijks bij Janna in huis om een pijp op te steken. Wel klaagde Jacomina dat zij in een slechte en armelijke staat was, dat haar man zo dommelig werd, soms wat 'ylhoofdig' was en dat hij zich zorgen maakte over een valse beschuldiging aan zijn adres over het stelen van twijg.

Vroegopstaande vrouwen

Op zondagmiddag 2 mei is Janna weer bij Jacomina langs geweest. Zij heeft toen noch aan Jaco-

*Klink en slot, binnenzijde van een voordeur
(foto: B.J. Kam).*

Model van een houten kruis waarop het radbraken werd uitgevoerd (Heynsbergen, De pijnbank in de Nederlanden Groningen 1925).

destillieren dat rond half acht een aantal mensen, onder wie Jacomina, haar schoonzuster Hermjen Alberts, de vroedvrouw Marrichje Bieleveld (die wakker is geworden van het gelamenteer op straat en uit haar vroedvrouwentoren aan de Spoelstraat de straat op gaat), ene Lisabet en een wever genaamd Berent, weer in de richting van het huisje gaan. Jacomina heeft intussen Willem Franke op de plank naar de (bast)koele gevonden. Ze heeft hem meegenomen naar het huisje.

Willem Franke brengt wat rust onder de jammerende vrouwen. Ook hij kan de deur eerst niet open krijgen. Nadat hij deze heeft opengeschopt, drommen ze allemaal het huisje binnen. Wanneer ze de man en kinderen in hun bloed zien liggen, deinzen ze verschrikt terug. Willem durft nog wel te kijken. Hij verklaart later aan de onderzoekende schepenen dat hij een mes gezien heeft, dat voor het bed op een kleed lag. Hij is het huisje niet binnen geweest.

Intussen heeft Jacomina iets van de muur af gehaald. Later blijken dit een jas en een broek te zijn die zij een paar dagen te voren bij 'Mot-Anna',

een uitdraagster bij de Sassenpoort, heeft gekocht. Terwijl alle anderen reddeloos en redeloos rondlopen, gaat Jacomina met de kleren eerst naar Aaltje in de Stern, een huis in de Spoelstraat. Zij heeft dan de rok en broek nog over de arm, en klaagt haar nood: er is iets vreselijks gebeurd in mijn huis. Een soldaat, Jan Schallenberg, die in de Stern is ingekwartierd, gaat snel kijken in het huisje van Jacomina. Later verklaart hij tegenover de schepenen, dat hij 'het lijk van de man aan de schouder heeft gevoeld en daar aan geen merkelijke warmte heeft bemerkt.' Intussen loopt Jacomina, met de kleding nog steeds over de arm, naar Annichje Evers, huisvrouw van Barteld van Keulen. Ze komt daar omstreeks kwart voor acht 'schrijende en krijtende' in haar kelder: mijn man heeft zichzelf en mijn twee kindertjes om hals gebracht. De jas heeft Jacomina in de laatste slachttijd voor 3,5 gulden gekocht, maar nog steeds niet betaald; de broek is door Jacomina's man drie weken eerder gekocht voor twee gulden, maar ook nog niet betaald. Jacomina gooit het spul in de kelder op een stoel en holt weg.

Wie is er toerekeningsvatbaar?

Intussen heeft het gebeurde zich als een lopend vuurtje door de stad verspreid. Als Jacomina, nog steeds geheel overstuurd in de Schoutenstraat loopt, vraagt iemand haar of ze dan niet weet dat haar man en kindertjes dood zijn? Zij antwoordt ontkennend. Ze gaat bij een soldatenvrouw, Christina ter Horst, het huis in en wordt uiteindelijk door de Schout-bij-Nacht¹¹ meegenomen.

De magistraat verhoort haar verscheidene keren. In het begin probeert zij zichzelf vrij te pleiten. Ze zegt dat haar man de kindertjes de hals heeft afgesneden en daarna de hand aan zichzelf heeft geslagen. Dit verhaal wordt echter al snel ontzenuwd door de medici en chirurgijns, die een onderzoek aan de lijken verrichten en daar verslag van uitbrengen.

Jacomina wordt gevangen gezet in Gosen's gat, waarschijnlijk de kelder onder de Raadstoren. Tijdens de eerste verhoren zegt ze dat haar man al geruime tijd niet goed meer bij zijn verstand was en 'wat gek-lijk in 't hoofd.' Als niemand uit haar familie dit kan bevestigen, verandert het verhaal. Ze gaat zichzelf tegenspreken. Eerst zegt zij nog

dat haar man haar heeft aangezet de moorden te plegen. Wanneer men haar op 7 mei verhoort in de keuken van het stadhuis, waar de lijken van man en kinderen heen zijn gebracht, bekent zij volledig en vraagt de magistraat om een genadige sententie en voor haar lichaam een kist.¹²

De magistraat blijft toch twijfelen en laat de lijken nogmaals onderzoeken in de keuken van het stadhuis. Alle Zwolse doctores medicinae en alle chirurgijns worden hiervoor opgetrommeld. Zij moeten dit maal extra goed opletten of zij enige aanwijzing kunnen vinden dat de man het zelf zou hebben kunnen gedaan. Bloedsporen aan zijn handen zouden bijvoorbeeld Jacomina's verhaal kunnen bevestigen.¹³ Verder bestaat er twijfel over de deur: de vrouwen beweren in eerste instantie dat de deur op slot was, maar Franke kan hem makkelijk open krijgen. Ook wordt de stads-smid, Tegelaer er opnieuw heen gestuurd om een verslag te geven van de toestand van klink en slot.

Jan Alberts en de beide kinderen zijn op vrijdag 8 mei 's ochtends om 8 uur op het grote kerkhof begraven, op kosten van de armkamer.

In het verloop van de zeven bekentenissen die

Kwitanties bij de tenuitvoerlegging van het vonnis (Gemeentearchief Zwolle, RA421).

in zagen
 voor Kerben lict: — — —
 voor dat met de Dooder
 in Kissen gelegd hebben en
 op de wagen geset en vervolgens
 naar het Stadhuis op de Keuken
 gebracht, stelle voor mij en mijn
 vier lipproffen, van elker
 lijk 10 ft. — — — 7 —
 10 —

Jacomina tussen 7 en 20 mei aflegt komt de ware toedracht naar voren. In de conclusie van de onderzoekende schepenen, de cameraars Queisen en Voet wordt gesteld, dat Jacomina 'buiten pijn en banden van yser' vrijwillig bekend heeft, dat zij ongeveer een half jaar geleden, na enige mishandeling, kwade bejegening en onware beschuldigingen door haar man, het voornemen heeft opgevat hem bij de eerste de beste geschikte gelegenheid om te brengen. Het beroep op kwade influisteringen 'van den duyvel' dat de rechters haar als uitweg voorhouden wijst zij af. Zij zegt met opzet het huisje gehuurd te hebben, niet zozeer omdat het een stuiver in de week minder huur deed, maar omdat zij daar zonder burens zou wonen: 'dat sij omtrent veertien dagen voor Maij laatstleden haar kamer, daar sij woonde en wel blijven konde, heeft opgezegd, en daar omme te meer geresolveert was om het huisje op de Wal te huren, omdat het zelve van andere huisjen meer afgesondert zijnde, zij daar haar voornemen te lichter soude kunnen uitvoeren'.¹⁴ Ze zegt dat zij om vijf uur wakker werd en 'het in den sin kreeg' haar kinderen om te brengen. Ze heeft het mes van haar man gepakt, over hem heen reikend naar de stoel voor het bed waar het lag en heeft eerst het oudste kind de hals doorgesneden 'omdat het zoo een snappertjen was en mocht klappen.' Ze heeft het op haar eigen plaats gelegd en heeft daarna op de knieën zittend ook het jongste kind omgebracht, dat zij zeer lief had. Het was zo'n lekkere dikkerd die ze nog steeds aan de borst had. Daarna is zij over haar man, die diep in slaap lag, uit bed gestapt. Ze heeft een tijdje op een stoof gezeten en daarna haar man op dezelfde manier gedood. Toen heeft zij met een ander mes een stuk brood gesneden. Toen ze dit heeft opgegeten, is ze uit huis gegaan en heeft haar gezicht en handen in de gracht afgewassen.

De magistraat heeft na deze laatste complete bekentenis haar alles nog eens puntsgewijs gevraagd en voorgehouden. Jacomina heeft daarop gezegd dat alles zo is gebeurd en dat zij er niets meer aan hoefde te veranderen of toe te voegen.

Schuldig bevonden en veroordeeld

Het vonnis wordt op 22 mei uitgesproken en 24

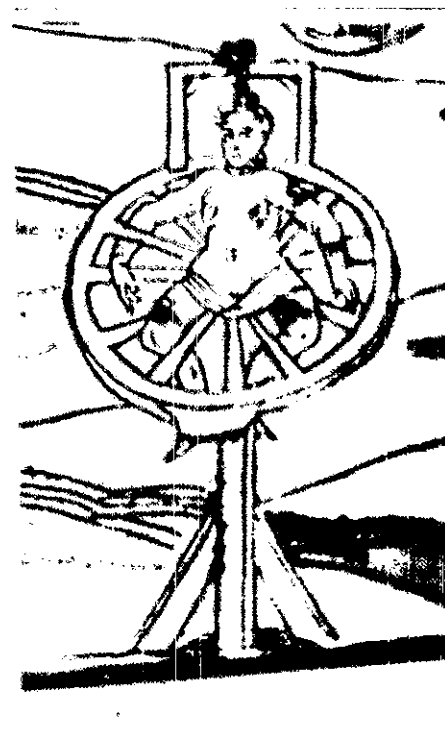
mei op het schavot op de Grote Markt uitgevoerd door de scherprechter van Schuettorf, Bernard Muth.¹⁵ Eerst wordt de rechterhand waarmee het feit is gepleegd, afgekapt. Daarna wordt Jacomina van onderen op levend geradbraakt. Vervolgens wordt met hetzelfde mes waarmee de misdaad is geschied, enige sneden in de hals gegeven. Tenslotte wordt met een bijl het hoofd afgekapt. De romp wordt naar het galgenveld aan de Oude Meppelerweg gesleept en aldaar op een rad tentoongesteld; het hoofd op een pen, de rechter hand insgelijks. Drie knuppelen, een grote en twee kleine die de slachtoffers voorstellen als mede het mes worden bevestigd aan het rad, waarop haar lichaam met nieuwe kettingen is vastgemaakt.

Dit zal ook in de ogen van de tijdgenoten als een uitermate zware straf gegolden hebben. Het is een straf die uit de Middeleeuwen is overgebleven en in onze stad in de achttiende eeuw slechts eenmaal vaker is toegepast: bij het berechten van een bende, die tientallen berovingen, moorden en verkrachtingen op zijn conto heeft gebracht en waarvan een lid in 1723 ook is geradbraakt. Veel eerder, in 1498, zijn twee rovers geradbraakt en in 1576 een drievoudig moordenaar die onder de galg is begraven.¹⁶

In Zwolle zijn tussen 1500 en 1800 behalve Jacomina slechts drie vrouwen met de dood gestraft: eenmaal wegens vergiftigen van de werkgeefster en tweemaal wegens moord op een pasgeborene. De uitvoering ervan is niet geschied door ophangen, wat wordt verklaard met de redenering dat men het onethisch vindt om een vrouw met rokken aan te laten spartelen. Men gebruikt dan een wurgpaal waarbij een touw om de hals wordt aangesnoerd totdat de dood intreedt.

In het gehele proces-verbaal van het onderzoek, de verhoren van getuigen en Jacomina zelf, wordt slechts éénmaal de vraag gesteld, of 'de duyvel haar deze slechtigheid heeft ingegeven.' Een bevestigend antwoord had mogelijk voor Jacomina een uitweg kunnen betekenen naar een mildere straf. Altijd nog wel de doodstraf, maar in de ogen van de medemens een veel minder vernederende en minder ontorende manier van straffen dan radbraken.

In onze ogen moet Jacomina gehandeld heb-

Wagenwiel met een paal waarop het lijk van de terechtgestelde tentoon wordt gesteld (uit: Justiz in Alter Zeit, Mittelalterliches Kriminalmuseum Rothenburg o/d T.).

ben in een soort schemertoestand waaruit zij geleidelijk aan ontwaakt is.¹⁷ De magistraat geeft haar, zo blijkt steeds uit de vragen die haar worden gesteld, ruim de gelegenheid om het te voren beraamen van de moord te ontkennen. Jacomina bevestigt echter dat zij al een half jaar met de gedachte speelt haar man om te brengen, omdat hij haar valselijk heeft beschuldigd 'een loopster en een snijpster' te zijn.¹⁸ Maar op de vragen waarom zij ook haar kindertjes heeft omgebracht kan zij geen redelijk klinkend antwoord geven: ze wil nadat haar man dood is weglopen naar Friesland en dat zou zonder kinderen minder belastend zijn. Ze begrijpt het zelf ook niet, ze 'had het jongste zeer lief omdat het haar nog soog.'

Tijdens haar gevangenschap krijgt ze het eten in de kelder gebracht en er worden ook kaarsen voor de nacht gekocht. Overdag is de kelder door glas-in-lood ramen van daglicht voorzien, wat blijkt uit een rekening van de glazenmaker. Men haalt twee maal medicijnen bij de apotheker Hanselaar, en er zijn twee hemden en een broek met kousen voor haar aangeschaft.

De kosten van proces en executie

Tenslotte volgt een overzicht van de kosten die de magistraat heeft moeten maken om Jacomina te berechten en om recht te laten geschieden. Voorzover uit de maandrekeningen is op te maken heeft de stad hiervoor 556 gulden besteed. Het grootste bedrag gaat naar de secretaris Rouse, 233 gulden en 10 stuiver. De Schout bij Nacht declareert voor alle bewaking, mede voor zijn suppoosten 91 gulden. De scherprechter 86 gulden, de stadstimmerman en de smid tesamen 75 gulden. Wanneer men rekening houdt met een omrekeningsfactor van 50 komt het bedrag van f 556 op f 27800,- anno 1998; een factor 75 komt op f 41700,- uit.

Ter vergelijking kan ook gekeken worden naar de maandhuur voor een eenkamerwoning. Jacomina betaalt ongeveer een gulden per maand; een studentenflatje doet in 1998 ongeveer f 400,- per maand; maar daar is dan gas, licht en verwarming bij inbegrepen. Een doodskist kost in 1728 eveneens een gulden. Tegenwoordig heeft men voor f 100,- hoogstens het deksel. Het staand horloge

van de Zwolse klokkenmaker Bramer dat in mei 1728 in de raadszaal is geplaatst, kost f 400,-.

Één ding is duidelijk, ongeacht de omrekeningsfactor die men toepast: de kleine Zwolse gemeenschap van niet meer dan tienduizend inwoners besteedt een astronomisch bedrag om het recht zijn loop te geven. Om de beweegredenen hiertoe nader te analyseren zij verwezen naar de juridische literatuur.¹⁹

Noten

1. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), AAZ01 3252/3253.
2. Gemeentearchief Leeuwarden, DTB 61 fol. 25.
3. GAZ, Transporten 1796 pag. 277 en 4 januari 1758.
4. De enige betrouwbare bron hiervoor is een bestek in AAZ01/6561, stuk 8, waarin als standaardmaat de hoogte van het bolwerk 17 voet is (zonder borstweeer) en de breedte op de kruin 40 voet; de gracht is 130 voet breed en 11 voet diep.
5. Dagboek van Aleida Leurink. Excerpta welwillend ter beschikking gesteld door drs. J. Buisman, KNMI.
6. GAZ, AAZ01/353 10 september 1786: Wagt-Reglement of Ordre voor het Guarnisoen te Zwolle, artikel 16 en 21.
7. GAZ, AAZ001/661: Verbalen der Gecommitteerden Forificatiewerken 1674-1744.
8. Het blijkt moeilijk te zijn om de juiste afmetingen van de aarden wal te achterhalen. In AAZ01-6561 een missive van de ingenieur Hilbrand Smit, gedateerd 27 oktober 1607 aan de Staten Generaal: 'die wal op 17 voeten hoog... op zijn cruin een borstweeer daar op naar behoor, de gragte daar voor 130 voet wijt en 11 voet diep.. Omgerekend is de hoogte dan 4,89 meter; de breedte van de kruin is 40 voet (11,2 meter). Nameting op de kadasterkaart van 1822 geeft als walbreedte 10 meter tussen Sassenpoort en Genverberg.
9. Dit sluitsysteem bestaat heden ten dage nog in boerenschuren en tot voor kort in doktershuizen met een vrij spreekuur: een scharnierende klink aan de binnenkant van de deur valt bij het sluiten achter een haakje, maar kan met een touwtje dat boven de klink door een opening naar buiten is geleid, van buiten worden opgetild. Daarnaast is er ook vaak een extra sleutelslot aanwezig, dat echter alleen van buiten met een sleutel kan worden ontsloten.
10. GAZ, RA001/421 pagina 73.
11. Te vergelijken met de Commissaris van Politie nu.
12. GAZ, RA001/421 pag. 148. De keuken van het stadhuis bevond zich mogelijk in de raadstoren, waarvan nu de fundamenten nog in het plaveisel zijn aangegeven. Lijkschouwingen werden hier vaker uitgevoerd.
13. GAZ, RA001/421 pag. 97 en pag 157.
14. GAZ, RA001/421 pag. 197.
15. Zie voor scherprechters te Kampen en Zwolle C.R.H. Snijder, Het scherprechtersgeslacht Snijder/Schneider te Kampen (1687-1791) in *Gens Nosstra* (51) 1996, pag. 317-348.
16. GAZ, maandrekening 1576 pag. 210.
17. Zie hierover: Harold S. Klawans, *De slapende moordenaar: belevenissen van een neuroloog in de rechtszaal* (Bert Bakker) Amsterdam 1992; een wat warrig boek met slecht beschreven Amerikaanse casuïstiek; dr. A.P. de Boer, Partnerdoding: een empirisch forensisch-psychiatrisch onderzoek (Gouda Quint) Arnhem 1990.
18. Snijpster = (mogelijk) prostitué. Komt in Van Dale niet voor.
19. Voor een overzicht zie de literatuuropgave in B.J. Kam, *Capita selecta, capita occidorum* (Geert Groote) Zwolle 1991, pag. 303-306; spec. H. von Hentig, *Die Strafe* Basel 1954, pp. 32-43.

Derk Zwens

Bouwmeester en Inspecteur van Stadsgebouwen en Werken te Zwolle, 1777-1820

Miriam Schneiders

In het Gemeentearchief van Zwolle is van 18 november tot 20 december 1996 een tentoonstelling gehouden met de titel: 'Bouwen voor Zwolle; Zwolse stadsarchitecten en hun werken uit de 19de en 20ste eeuw.' In deze tentoonstelling werd op overzichtelijke wijze de ontwikkeling en uitbreiding van Zwolle in de periode 1777-1951 in beeld gebracht. In deze periode was een tiental stadsarchitecten werkzaam. Omdat de namen van alle architecten bekend waren, evenals de periodes waarin zij voor de stad gewerkt hebben, konden veel van al dan niet gerealiseerde werken getoond worden. Niet iedere architect was, om wat voor reden dan ook, in staat imposant werk na te laten. Iedere uitbreiding van de stad, bouw van een kerk, school of ziekenhuis was mede afhankelijk van bestuurlijke beslissingen en financiële middelen. Ook niet uitgevoerde werken, op tekening of in de vorm van een maquette, waren belangwekkend vanwege de intentie waarmee getracht is de stad te verbeteren of te verfraaien. Men kan zeggen dat de stadsarchitecten uit de negentiende en twintigste eeuw in sterke mate het aanzien van Zwolle hebben bepaald.

Als eerste van de in totaal tien stadsarchitecten, wordt Derk Zwens genoemd. Op 2 november 1777 vond zijn benoeming tot Bouwmeester en Inspecteur van Stadsgebouwen en Werken plaats. Wie was deze Derk Zwens en wat heeft hij in zijn lange ambtsperiode van 1777 tot aan zijn dood in 1820 voor de stad betekend?

Situatie eind achttiende eeuw

Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het belangrijk om te weten hoe de stad er aan het eind van de achttiende eeuw uitzag en hoe de politieke en sociale situatie was toen Zwolle nog deel uitmaakte van de nationale defensie. Vanaf circa 1600 tot 1800 vervulde de stad namelijk een

belangrijke functie in de landsverdediging. Het patroon van stadswallen, bastions en vier buitenschanzen kenmerkte Zwolle als frontierstad. Verdedigingswerken waren aangelegd en onderhouden op kosten van de staat. Daar stond tegenover dat Zwolle de verplichting had om in tijden van nood een stadsgarnizoen toe te laten. Zwolle wist ondanks ingrijpen van de overheid in die tijd zijn vooraanstaande plaats te behouden. Dat wil zeggen dat de stad een belangrijk knooppunt bleef in het net van land- en waterwegen en dat het zijn functie in het bestuurlijk en militaire stelsel behield.

Hoewel onder leiding van Menno van Coehoorn in het begin van de achttiende eeuw nog modernisering en zijn doorgevoerd, bleek het vestingstelsel langzamerhand niet meer te voldoen en speelde de strategische betekenis tegen het einde van die eeuw geen rol meer. In 1790 werd Zwolle door de toenmalige landsregering tot open stad verklaard en de wallen, bruggen en stadspoorten werden teruggegeven aan de stad. Door de uitrusting van kostbare vestingwerken was er in de periode 1600-1800 nauwelijks stadsuitbreiding mogelijk. Gelukkig viel dit samen met een periode van geringe stedelijke expansie, zodat deze beperking weinig problemen gaf. Op deze manier bleef de laatmiddeleeuwse stedenbouwkundige structuur van de stad gehandhaafd en bleef het oorspronkelijke stratenplan grotendeels intact. Menig pand is verbouwd of aangepast omdat er weinig gelegenheid was tot nieuwbouw. Technische gebreken en nieuwe bouwvoorschriften konden leiden tot een nieuwe bouwopgave, maar ook uit overwegingen van welstand of veranderde functie kon tot nieuwbouw of verbouw van een bestaand pand worden besloten.¹ Als opsteller van een belangrijke ordonnantie inzake het bouwwezen rond het midden van de achttiende eeuw,

speelde Abraham Hanselaer een belangrijke rol.² Hanselaer was in deze tijd stadsbouwmeester en cartograaf en in de genoemde ordonnantie legde hij belangrijke functie-eisen voor de stadsbouwmeester vast. Van 1753 tot 1770 (Hanselaer overleed in 1771) hield hij uit hoofde van zijn functie een register bij van rapporten met aantekeningen.³ Dit register bevat onder meer tekeningen, rekeningen en een lijst van gemelde defecten met een verslag van verrichte reparaties. Hanselaer hield ook een administratie bij van bestekken en aanbestedingen van werk ten behoeve van de stad.⁴ Dat een stadsbouwmeester verantwoordelijk was voor een goede naleving van de bouwvoorschriften, diende voornamelijk een gemeenschappelijk belang, namelijk de veiligheid van de stad en het zorgvuldig omgaan met de beschikbare ruimte. Brand was nog altijd vijand nummer één. Voor een verbouwing diende men toestemming te vragen en de verbouwing moest men onder toezicht van de stadsbouwmeester laten uitvoeren.

Intussen kampte de stad herhaaldelijk met overstromingen en had het waterstaatkundige problemen. Een kunstmatige verbinding met de IJssel waar Zwolle al zo lang naar verlangde, werd keer op keer geweigerd. Ondanks oorlogsdreigingen voerde de stad, via het Zwarte Water en de Zuiderzee, nog een levendige handel met Holland. In 1795 was Zwolle met 12.220 inwoners een middelgrote stad.

Aanstelling van een bouwmeester

De vraag waarom de stad Zwolle in 1777 behoefte had aan iemand die beschikte over 'meer dan gemeene kundigheid en uit dien hoofde ook genoegsame autoriteit,' had verschillende oorzaken. Naar alle waarschijnlijkheid stelde de stad eind achttiende eeuw steeds strictere bouwvoorschriften op en wilde ze de naleving strenger controleren. De ruimte in de stad was immers beperkt.

Toen bovendien in 1775 en vooral in 1776 zware stormen overstromingen veroorzaakten, kwamen Raad en Meente tot het inzicht dat 'eenig algemeen opzigt over stadswerken en arbeiders van allerhande soort' nodig was.⁵ De aanstelling van een stadsarchitect in naburige plaatsen, had al het

Lucas van Bijleveld, timmerman
 En onderwijzer der bouwkunst met de daartoe
 Behoorende, Als geometrie of Lantmeetkunde
 En — perspectief of doorsigtkunde &
 Zonnwijzerkunde of gnomonica
 ten huise van de weduwe Legran in d. St.
 Pieterstraat te Haarlem (Religie Gereform.
 meert)

nut van zo'n functionaris aangetoond. Het vaststellen - het was bijna bijeenschrapen - van het salaris voor de te benoemen Inspecteur of Stadsfabrique vormde nog wel een probleem.⁶ Maar de heren kameraars en timmermeesters hadden de oplossing gevonden door het tractement samen te stellen uit de volgende posten: uit het tractement van de vacerende post van Stadsinspecteur f 150,-; uit het vaste dagloon van de stads timmermansbaas, thans vacant f 250,- à f 260,-; uit het vaste loon van de stads metselaarsbaas f 200,-; uit de dubbeltjes welke de stads stratenmakersbaas trekt van de daglonen van de vier knechten f 100,-.

Sollicitatie in de vorm van een geschreven visitekaartje. De tekst luidt:

Lucas van Bijleveld, timmerman
 En onderwijzer der bouwkunst met de daartoe Behoorende, Als geometrie of Lantmeetkunde
 En — perspectief of doorsigtkunde en Zonnwijzerkunde of gnomonica
 ten huise van de weduwe Legran in de St. Pieterstraat te Haarlem (Religie Gereformeerde)
 (Gemeentearchief Zwolle).

Samen leverden deze posten een bedrag van f 700,- op. Een jaartracament van f 600,- (uiterlijk f 700,-) was zo beschikbaar gekomen.

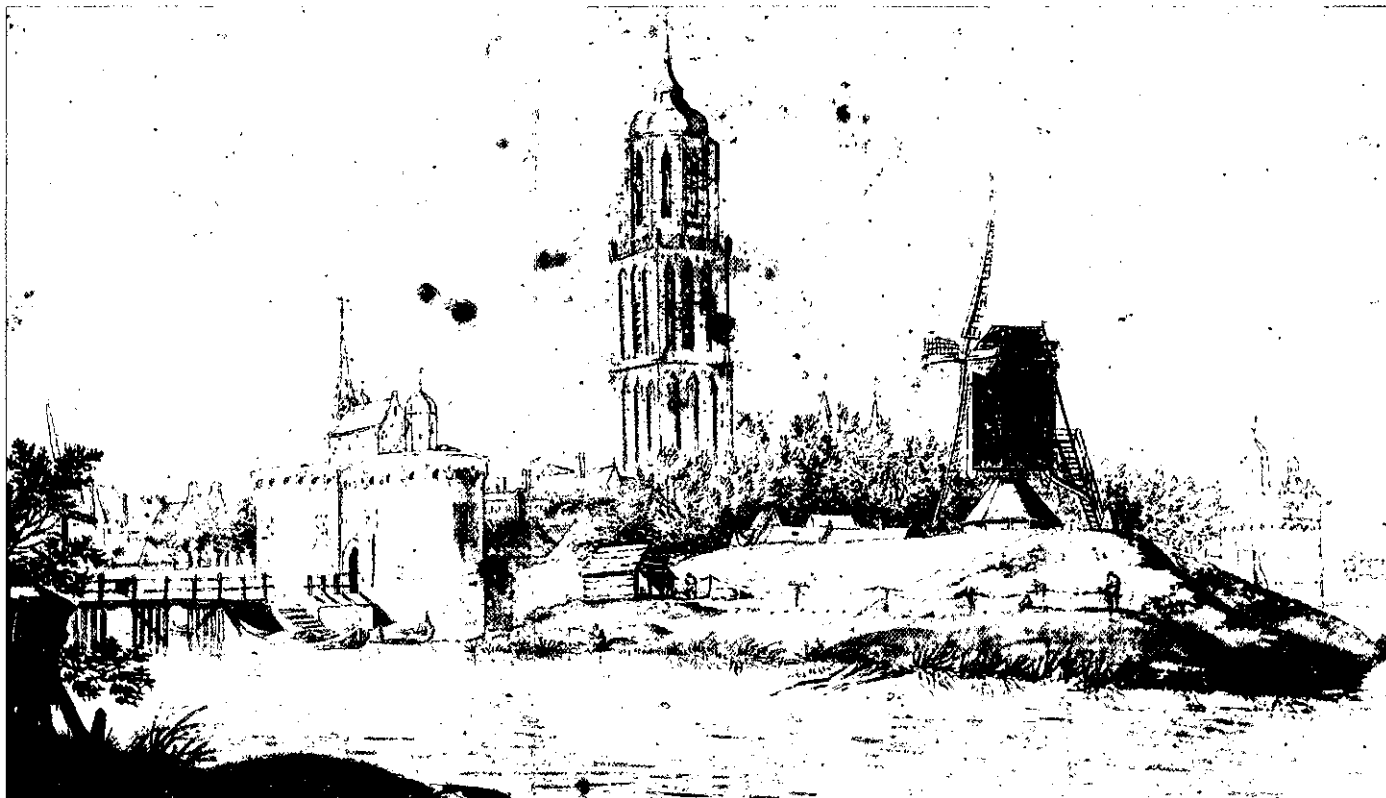
Dat het stadsbestuur aan de openstaande functie van stadsarchitect op landelijk niveau bekendheid heeft gegeven, blijkt wel uit de tientallen sollicitaties uit alle hoeken van het land, zoals Amsterdam, Monnickendam, Enkhuizen, Haarlem, Utrecht, Lisse, Gorinchem en Geertruidenberg.⁷ In de 'Memorie van sollicitanten na de Architect plaats' staat achter de naam van iedere kandidaat zijn vakgebied of huidige functie geschreven. Op de vacature reageerden timmermansbazen, een architect-landmeter, maar ook een 'adjunct-fabricq'. Maas van Altena uit Geertruidenberg, stuurde een attest van goed gedrag mee, afgegeven door de 'Regering van Geertruydenberg', met de toevoeging dat hij sinds 1772 'tot opzichter en

directie van gebouwen' was 'geëmployeert' en daar ook woonde. Weer een andere kandidaat liet een prachtig geschreven visitekaartje achter.

Jacob Schut, de baas van Lucas van Bijveld en timmerman te Haarlem, schreef in zijn aanbevelingsbrief van 13 december 1777, dat 'deze hem liever hield dan liet gaan 'en dat hij een 'seer capabel timmerman en Architect is, die seer fraay tekend.' Ook de naam Derk Zwens komen we op de lijst tegen: 'Derk Zwens, Molemaker en Timmermansbaas te Diemen' met als toevoeging 'welke persoon alhier sig heeft gepresenteerd en eenige tekeningen heeft overgegeven.' Blijkbaar is Zwens voor een persoonlijk gesprek uitgenodigd of vond hij het zelf de moeite waard om vanuit Diemen, bij Amsterdam, een reis naar Zwolle te ondernemen om zich persoonlijk voor te stellen en enkele door hem gemaakte ontwerpen te overhandigen.

Eekwal te Zwolle. Schilderij door G. Felix (Stedelijk Museum Zwolle).

Bekend is dat na een eerste selectie drie kandidaten overbleven, die zich vervolgens onderwierpen aan een proeve van bekwaamheid. Deze bestond onder andere uit een test bestaande uit 46 opgaven, opgesteld door de deskundige Cornelis Redelijkheid. Ook de beoordeling, voorzien van schriftelijk commentaar, is gedaan door Cornelis Redelijkheid. De drie kandidaten werden verzocht niet hun eigen naam te gebruiken, maar daarvoor in de plaats de opgaven te voorzien van hun respectievelijke code X, Y of Z. Dat men wel van goede huize moest zijn om in aanmerking te komen voor de functie van stadsarchitect, bewijzen de volgende opgaven:

‘Wat onderscheyd is er tussen steen – en schulpkelk, en waar en hoe moet men deze gebruyken? Waartoe gebruykt men tras of cement?

Wat is kruisverband? Welk verband is het beste?

Hoe zet men twee hoeken op een vallende en staande tand?

Wat zijn stroomlagen en waartoe dienen die?

Wat voor steenen heeft men te verkiezen in waterwerken, in Regen en Wind?

Hoe conserveert men de gewelven voor 't doorwateren? Hoe bepaalt men de dikte van een gewelf? Welke gewelven zijn de besten en de sterksten? Wat is een dijk? Hoe moet men die aanleggen als er 20 voet in de hoogte tegen aanperst?’

Behalve bovenstaande opgaven die betrekking hadden op de praktijk van het bouwen en het onderhoud van waterwerken, bogen de drie kandidaten zich ook over opgaven die te maken hadden met het heien en de aanleg van sluizen en slikken. Kortom, van de toekomstige stadsarchitect werd verwacht dat hij deskundig was op een breed terrein. Derk Zwens was in ieder geval één van de kandidaten. De tweede kandidaat was vermoede-

Kamperpoort. Gewassen tekening van D.J. van der Laan; 1780 (Stedelijk Museum Zwolle).

Gezicht op de Diezerpoort. D. van Elten; ca. 1783 (Stedelijk Museum Zwolle).

lijk A. Wittenberg, architect en landmeter van stad en graafschap Zutphen, omdat hij als eerste staat vermeld op de 'Selectus van de Sollicitanten na de Architect plaats.' De derde kandidaat was Hendrik van Raan, afkomstig uit Amsterdam en wonende aan de Voorburgwal tegenover de Nieuwstraat. Na zijn afwijzing stuurde Van Raan het stadsbestuur twee brieven. In de eerste brief vraagt hij om teruggave van zijn sollicitatiebescheiden, inclusief de opdracht van sluis en bestek, de 46 gemaakte opgaven en andere tekeningen. Dit, omdat deze sollicitatie hem 'veel tijd, versuym en moeyten en kosten hebben veroorzaakt.' De tweede brief, gedateerd 10 december 1777, is minder vriendelijk van toon. Uit deze brief blijkt dat Hendrik van Raan nu wel zijn tekeningen heeft ontvangen, maar nog steeds een tekening van een sluis mist en zijn antwoorden op de 46 opgaven, die hij had gemaakt op '14 zijden papier waarop geen van allen zijn naam stond, omdat voorn. Heeren mij ordineerde die er af te laten.' Zijn ontwerp van een

antieke gevel eiste hij ook terug. Maar Derk Zwens, zoon van een sluiswachter uit Diemen, werd geselecteerd en op 2 november 1777 benoemd tot Bouwmeester en Inspecteur van Stadsgebouwen en Werken.

Derk Zwens

Derk Zwens was 33 jaar oud toen hij in Zwolle benoemd werd. In juni 1778 werd Zwens met zijn vrouw Jacoba van der Hijde ingeschreven in het lidmatenboek van de hervormde kerk.⁸

De functie van stadsarchitect heeft hij maar liefst 43 jaar lang, van 1777 tot aan zijn dood in 1820 vervuld. De echtgenote van Derk Zwens, Jacoba van der Hijde (ook geschreven als Heide) overleed in 1790. Dat haar dood niet onverwachts kwam, blijkt uit het testament, dat zes dagen voor haar dood op 9 februari is opgemaakt.⁹ Jacoba liet hem geen kinderen na en nog datzelfde jaar, Zwens is dan 46 jaar, hertrouwde hij met de tien jaar jongere Anna Maria ter Smitten. Het huwelijk vond

plaats in de kerk te Mastenbroek.¹⁰ Ook dit huwelijk bleef kinderloos. Veel is er niet bekend over het privéleven van de stadsarchitect. Wel dat Derk Zwens, tezamen met Jan Hendrik Lindenhof, in 1791 benoemd werd tot voogd over twee minderjarige kinderen: Bartha van 10 jaar en Arend Jan van 8 jaar oud. De voogdij was op verzoek van de vader, Jacob ter Smitten, aangevraagd omdat zijn vrouw Frederica Lindenhof was overleden.¹¹ Wanneer in 1795 in Zwolle een volkstelling gehouden wordt, telt het huishouden van Derk Zwens in de eerste wijk van de Voorstraat vier personen.

Op 8 juni 1799 deed ene Neeltje Zwens uit de Korte Kamperstraat belijdenis. Neeltje bleek een nichtje van Zwens te zijn. Zij was kennelijk door het echtpaar in huis genomen. Kort voordat Neeltje in 1806 trouwde, werd haar door de kerkenraad van haar geboorteplaats Nieuw-Lekkerland de akte van indemniteit 'voor onbepaalde tijd' toegezonden. Op 28 februari huwde Neeltje met Arend Jan ter Smitten. Hij was één van de twee minderjarige kinderen die destijds onder voogdij van Zwens stond.¹² Op 9 juli 1806 werd hun oudste zoon geboren, die de naam Derk Zwens kreeg. Dat dit kind zo genoemd was, duidt op kinderloosheid van de stadsarchitect. Op deze wijze bleef de naam Zwens in stand. Twee jaar later in 1808 volgde de geboorte van Jacob; Frederika Maria zag op tweede kerstdag 1810 het levenslicht. Zij overleed al spoedig aan een 'uitterende ziekte' en werd zes weken later begraven in de Betlehemsekerk.

Het gezin van Arend Jan ter Smitten woonde aan de Blauwehandbrug. De Blauwehandbrug werd ook wel de Pieter van Akensbrug genoemd en lag op de hoek van het Gasthuisplein en de latere Ter Pelkwijkstraat.¹³ Op de jonge leeftijd van 33 jaar overlijdt Arend Jan, die timmerman was; zijn levenloze lichaam werd op 9 augustus 1818 uit het water gehaald.

De stadsarchitect en zijn vrouw woonden vanaf hun huwelijk in de Korte Kamperstraat, op het huidige nummer 22, naast de Drakentoren.¹⁴ De Korte Kamperstraat, die behoorde tot de eerste wijk van de Voorstraat, was rond 1800 in redelijk aanzien. Of Zwens een vermogend man was, is moeilijk te zeggen. Het huis dat hij bewoonde was niet zijn eigendom, maar huurde hij van een zeke-

re Eekmars. In 1792 is akte opgemaakt waarbij Willem Jan van der Voort en zijn vrouw verklaren aan de stadsarchitect Zwens en zijn vrouw 800 Caroli gulden schuldig te zijn waarvoor zij als onderpand twee pakhuizen stellen.¹⁵ Als men bedenkt dat Zwens een jaarsalaris ontving van 700 Caroli gulden, dan was dit in verhouding een behoorlijk bedrag. Meer gegevens van persoonlijke aard treffen we niet aan, totdat Derk Zwens in 1820 op de leeftijd van 76 jaar overlijdt.

Kort na zijn dood richtte zijn weduwe zich tot het stadsbestuur. Zij vroeg uit consideratie van zijn langdurig dienstverband en gering traktement, een pensioen aan. Een toelage was niet alleen bedoeld voor haar eigen levensonderhoud, maar ook voor de kinderen van haar neef, die destijds door haar man 'ter verpleging' waren aangenomen. Haar verzoek werd afgewezen.¹⁶ Als opvolger van Derk Zwens werd in 1821 Derk Boomkens, een meestertimmerman uit Zwolle, benoemd.

Taken van de stadsarchitect

Aan de hand van de Instructie voor de Bouwmeester van Stadsgebouwen en Werken uit 1777, kunnen we opmaken wat de belangrijkste taken en verplichtingen waren voor de in dat jaar benoemde Zwens.¹⁷ Vooral de eerste drie artikelen zijn duidelijk omschreven, daarom volgt hier de letterlijke tekst. Zoals gebruikelijk was het taalgebruik zeer omstandig.

1. De Bouwmeester en Inspecteur zal moeten zijn een persoon van beproefde kundigheid, en ervaren in de wetenschappen tot deese bediening vereischt wordende.
2. Hij zal in 't generaal het opzicht moeten hebben en houden over alle de publiecke Gebouwen de Stad, Geestelijkheid,¹⁸ Godshuizen of andere Corpora aan de stad verandwoording schuldig, competeerende, dezelve alle jaaren, en voorts zo dikwils zulks nodig oordeeld ofte ook wanneer daar toe mochte worden gelast, naukeurig visiteren en de defecten daar van aantekenen.
3. In het bijzonder zal Hij naukeurig toeverzicht neemen op alle des Stadsmetzel- en Timmerwerken, Sluysen, Bruggen, Straaten, Gruppen,

Rioelen, Steegen, Weegen, Dijken, Kribben of verdere onraden, tot laste der Stad zijnde; Gelijk ook van de Werven, Stijgers, Pompen of wat verders tot bijzonderen last van de Burgerije is, al mede om daar van visitatie te doen, en de defecten aan te tekenen, bij memorie te vervatten, en ter plaatze daar 't behoord over te geven.'

De eisen die aan een stadsarchitect werden gesteld, waren hoog en de verantwoordelijkheden waren groot. De instructie bevatte maar liefst 41 artikelen, want de stadsarchitect had behalve bovenstaande taken ook de zorg over alle stadswerktuigen, materialen en gereedschappen en hij hield toezicht op de stadsarbeidslieden. Hij kreeg de sleutels van de stadsmetsel- en timmerhokken en was daar ook verantwoordelijk voor. Eenmaal per jaar diende hij aan het stadsbestuur de specificaties te overleggen van de gekochte materialen en de leveranciers. De zorg voor het onderhoud van plantsoenen en bomen en voor het onderhoud en

schoonhouden van alle straten, avenues en singels zowel binnen als buiten de stad was een andere opgave. Een heel bijzondere, maar belangrijke taak was zijn verantwoordelijkheid voor het blusmateriaal van de stad, zoals brandspuiten en alles wat daarbij behoorde. In geval van brand had hij de leiding bij het blussen. Artikel 34 vermeldt dat het de stadsarchitect verboden is om zich te bevoordelen bij het wekelijks uitbetalen van het 'werkvolk.' Dit werd beschouwd als een zeer ernstige overtreding, waar Zwens enige jaren na zijn dood van werd beschuldigd. Zijn jaarlijkse tractement werd bepaald op 700 Caroli gulden, uit te betalen door de Heren Cameraars in twee termijnen.

Werkzaamheden 1777-1820

Net als zijn voorganger Abraham Hanselaer, schreef Derk Zwens rapporten over de werkzaamheden in en om de stad. Ze zijn voor een deel bewaard gebleven, zodat we in grote lijnen kunnen achterhalen wat er in deze periode is gebouwd

De stadsgracht met Kamperpoort en Rode-torenplein. D. van Elten; ca. 1783 (Stedelijk Museum Zwolle).

of wat voor onderhoudswerkzaamheden zijn verricht. De weekrapporten van 1787-1808 bestaan uit twee verslagen per week.¹⁹ In het eerste verslag, ook wel memorie genoemd, staat de planning voor die week beschreven. In het tweede verslag, opgemaakt aan het einde van die week, staat wat er daadwerkelijk gebeurd is. Werkzaamheden verricht door de 'Stads Arbytslyuden', die bestonden uit 'Timmerknegten, Metzelknegten, Straatenmakers, Boomsnoeyers, de Luyden die met Schoppen en Spaden arbeyden en Verversknegten.' Opmerkelijk is dat er af en toe ook vrouwen op de lijst voorkomen. Zij werden voornamelijk aan het schoonmaken gezet. De rapporten werden zeer gedetailleerd en nauwkeurig bijgehouden. Zo werd niet alleen vermeld wat voor soort karwei verricht werd en met hoeveel man en hoeveel uur er gewerkt werd, maar ook is te lezen welke dagen niet gewerkt kon worden. In het weekrapport van 15-22 januari 1803 staat bijvoorbeeld: 'De Metzelknegten zullen niet werken zolang als zulk vorstig weer is.'

Het is zeer opvallend dat er in de periode van Zwens weinig bouwactiviteiten plaatsvonden. Dit is goed te verklaren.

Aan het eind van de achttiende eeuw verkeerde Zwolle, net als vele andere steden in het land, in een economisch slechte periode. De welvaart was door verschillende oorzaken achteruit gegaan. Oorlogsdreigingen en overstromingen teisterden de stad en verschillende handelscontacten waren inmiddels verbroken. De inval van de Pruisen in 1787 en de daarop volgende Franse bezetting van 1795-1813 zorgden ervoor dat de stad Zwolle zich geen grote financiële uitgaven kon permitteren. De Napoleontische tijd verarmde stad en land nog meer en men zag zich genoodzaakt om alleen de hoogstnodige reparaties te verrichten en onderhoud aan werken uit te voeren. Bovendien kon de stad nauwelijks uitbreiden vanwege de zeventiende-eeuwse omwalling. Toen in 1790 de vestingwerken aan de stad werden overgedragen en de functie van Zwolle als vestingstad werd opgeheven, konden de verdedigingswerken worden afgebroken. Dit gebeurde zeer geleidelijk.

Men kan zeggen dat er tussen 1795 en 1815 geen enkel bouwwerk van belang tot stand kwam. Veel

gebouwen raakten zelfs door gebrek aan geld en onderhoud in een toestand van verwaarlozing. Het witte pleisterwerk dat veel gebouwen uit deze tijd een bepaald karakter gaf, was slechts bedoeld om het zogenaamde lapwerk te camoufleren.

De werkzaamheden, uitgevoerd onder leiding van Zwens, bestonden dus hoofdzakelijk uit onderhoud en reparaties. Met grote regelmaat werd er gewerkt aan gebouwen van de stad, zoals het stadhuis, het stadwijnhuis, de stadswaag, aan huizen van ambtenaren, de Bank van Lening en aan kerken zoals de Grote Kerk, Broerenkerk en Betlehemsekerk. Ook de Latijnse school, de Stadschool en de Armenschool werden niet vergeten. De werkzaamheden aan gebouwen bestonden voornamelijk uit het dichtmaken van daken, reparaties aan of vervanging van vensters en het leggen van houten vloeren en zolders. In 1787 werd in de Grote Kerk intensief gewerkt door de metselknechten.²⁰ Zij maakten een begin met het houthouwen van de Bentheimer stijlen, terwijl intussen de verzakte graven werden verhoogd en gelijk gelegd. Ook de ramen van de kerk werden onder handen genomen: ze werden vernieuwd en verlood door de verversknechten. Met grote regelmaat, net als in de Grote Kerk, was men bezig in het stadhuis. In 1790 werden boven het Meentehuis de zolder en balkenlagen uitgebroken en vernieuwd. In andere semi-openbare gebouwen zoals het Werkhuis en het Weeshuis, vonden voornamelijk reparaties aan kozijnen plaats, werden houten vloeren gelegd en daken gedicht. Omdat van bruggen veelvuldig gebruik werd gemaakt, was het in ieders belang dat deze met grote regelmaat gecontroleerd werden op defecten om daarna zonodig gerepareerd of zelfs geheel vernieuwd te worden. Aan de Kamperpoortenbrug is van april tot september 1804 intensief gewerkt. Aanvankelijk werd alleen de wip van de brug vervangen, maar naderhand besloot men toch om de hele brug af te breken en een nieuwe te plaatsen. Twee jaar later, in 1806, werden aan de Diezerpoortenbrug en Schoenkuijpenbrug reparaties verricht en in 1807 aan de Berkumerbrug en de Hoevenbrug, terwijl de Vispoortenbrug alleen een verfbeurt kreeg. De Sassenpoortenbrug was in 1808 aan reparatie toe. Het onderhoud aan straten was een continu gebeuren:

stratenmakers waren regelmatig bezig met het vullen van de gaten. De boomsnoeiers vormden een aparte groep. Zij zorgden voor de aanplant van jonge bomen, het snoeien van de bomen en het onderhoud van plantsoenen. De Grote en Kleine Aa, die in deze tijd nog niet overkluisd waren, werden regelmatig uitgediept en schoongemaakt door de 'Luyden die met Schoppen en Spaden werken.' Zij veegden ook de straten in de stad. De groep vrouwen die zo af en toe in de weekrapporten van Zwens voorkwam, werd ingezet voor de schoonmaak van de Hoofdwacht, de Armenschool of het Werkhuis. Ook het reinigen en het witten van de stadssecreten gebeurde door vrouwen, terwijl zij zo nu en dan het onkruid uit de straten verwijderden.

Wellicht is het in dit kader interessant enkele gebouwen van de stad te noemen, die in de weekrapporten van 200 jaar geleden voorkomen en die inmiddels niet meer bestaan of als zodanig in gebruik zijn, zoals:

- De Bank van Lening of de Lommerd. Sinds 1636 had Zwolle een bank van lening, waar iemand die in (tijdelijke) geldnood verkeerde geld kon lenen tegen onderpand. Later kon hij het onderpand terugkrijgen, wanneer hij het geld, vermeerderd met rente weer terugbetaalde. Deze bank was gevestigd in de 'Wheeme' en had tot dan toe dienst gedaan als pastorie.²¹
- De Latijnse school. Deze school grensde aan de Raadstoren en stond op de hoek van het Grote Kerkplein en de Lombardsteeg. In de Franse tijd liep het aantal leerlingen sterk terug. Om die reden verhuurde de stad een gedeelte van het gebouw aan de staat die er een tabaksmagazijn in plaatste. Tot 1819 bleef de school er nog gehuisvest.²²
- De Ruiterstallen. De Ruiterstallen, in 1778 gebouwd, stonden in de buurt van de zogenaamde Achtergracht bij de Dijkstraat. In de Franse tijd werden de Ruiterstallen voor een deel ingericht als garnizoensbakkerij. De zolders erboven fungeerden als slaapzalen voor het doortrekkende paardenvolk.²³ In een brief gericht aan de Burger Representanten klaagde Zwens dat hij tevergeefs had gewacht op een Franse architect of ingenieur die hem de ver-

bouwingsplannen van de Ruiterstallen zou laten zien.

- De Drakentoren. Deze toren stond tot 1853 in de Korte Kamperstraat en diende als militaire provoost, een plaats waar militairen in verzekerde bewaring werden gesteld.²⁴ In de week van 2-9 juli 1803 liet Zwens de buitenkant van de toren verven. Hijzelf woonde naast de toren.
- Pluym Greven woning. In 1573 werd in Zwolle officieel het ambt van pluimgraaf ingesteld. De taak van de pluimgraaf bestond uit het toezicht houden op de stadswanen. De zwanen werden gezien als levende symbolen van de stadsgerechtigheid en zouden bescherming bieden tegen euvelmoed en kwaadwilligheid.²⁵ Het houden van zwanen in de stadgracht was van zo'n grote betekenis dat er een speciale ambtenaar, de pluimgraaf, voor werd aangesteld. De woning van de pluimgraaf behoorde tot de gebouwen der stad.
- Klappermanshuisjes. Dit waren houten wachthuisjes, waarin de klepperlui 's nachts konden schuilen. Eigenlijk waren de klepperlui de nachtwakers van de stad. Met hun klep gaven zij de hele en halve uren aan en riepen daarbij hoe laat het was. Hun belangrijkste taak was alarm slaan in geval van brand. In het Reglement van het Opzigt van Pompen en Steigers van 10 november 1793, staat dat het tot de taak van de klepperlui behoorde om bij vorst de stadspompen aan te slaan en gangbaar te houden.²⁶ Zwens zal zich, als verantwoordelijke persoon, zeker ingezet hebben voor de totstandkoming van deze maatregel.

Intussen hield de stadsarchitect ook toezicht op de naleving van bouwvoorschriften van particuliere woningen. Een voorbeeld is een verbouwing uit 1791 in een woning aan de Grote Aa (tegenwoordig Gasthuisplein) tegenover het Weeshuis. Het huis werd op dat moment verhuurd door de provisoren van de Vilsterenshuizen aan ene majoor De Vries. Om een voorkamer beter bewoonbaar te maken, verzocht men drie Engelse schuiframen te mogen plaatsen en een opgemetselde schoorsteen met verbetering van vloer en zolder uit te laten voeren. Volgens taxatie van de meester metselaar

Jan Wernink, zou deze verbouwing *f* 400,- à *f* 450,- kosten. De stadsarchitect werd verzocht zijn goedkeuring te geven en erop toe te zien dat de verbouwing goed werd uitgevoerd. Ook minder interessante zaken zoals de aanleg van een riool in de Wolweverstraat, op verzoek van de eigenaar van een branderij, of het openen en uitdragen van een secreet in de Steenstraat, vielen onder toezicht van de stadsarchitect.

Het maken van begrotingen voor nieuwe aanbestedingen behoorde ook tot de werkzaamheden van de stadsarchitect. In 1806 stelde Zwens bijvoorbeeld een begroting op voor twee nieuwe brandspuiten voor buiten de Kamper- en Diezerpoort.²⁷ De aanschaf was noodzakelijk, omdat dan

in geval van brand buiten de poorten, zoals al eerder was gebeurd, de spuiten binnen de stad konden blijven. Een begroting van twee brandspuiten met specificatie van alle onderdelen, kwam op *f* 284,- per spuit; dus samen *f* 568,-. Een afschrift van de begroting stuurde Zwens naar de keurmeester, destijds burgemeester Eekhout. Ondanks alle zorg en preventie, brandde enkele jaren later, op 11 januari 1815, de lantaarn van de Kruiskerk of Onze Lieve Vrouwe kerk, nu beter bekend als de Peperbus, uit. Tekenend voor die tijd is dat er geen geld beschikbaar was voor de bouw van een nieuwe lantaarn. Pas in 1828 vond herstel plaats.

Bewaard gebleven bestekken geven informatie over de bouw of verbouw van een gebouw, iets wat

De Jufferenwal. C. Felix; begin 19e eeuw (Stedelijk Museum Zwolle).

met betrekking tot de bouwgeschiedenis of een eventuele restauratie van belang is. Een ontwerp-bestek van Zwens uit 1779, waarin hij verwijst naar een tekening zou interessant kunnen zijn. Het betreft de levering van zeven ankers bestemd voor de buitenmuur van de Grote Kerk. Ook de vereiste lengte van circa 128 voeten en het vereiste materiaal, namelijk 'allerbest taay zweeds ijzer van deze navolgende merken, hetzij L: O: C: F: G of _' zou de aannemer moeten leveren en binnen drie jaar maken.²⁸

Veelal werd op inschrijving beslist. Degene die het laagst inschreef, kreeg niet zelden de opdracht. Uit deze periode zijn diverse aanbestedingen bewaard, zoals die voor de levering van een partij Bentheimer steen, Twents of Munsters eikenhout of een partij 'beste Luyksze spijkers', 'beste taaie Berger spijkers' of 'brandnagels'. Maar ook over

de aanbesteding van bijvoorbeeld een nieuw te bouwen kamer in het stadhuis, 'an den linkerhand van den ingang', of het aanleggen van een nieuw stuk dijk had de stadsarchitect het laatste woord. Arend Jan ter Smitten, die zo tragisch om het leven kwam, haalde als laagste inschrijver op 10 juni 1810 een opdracht binnen. Het betrof het afbreken van een houten sluis of verlaat en het plaatsen van een nieuwe sluis voor de Nieuwe Vecht op dezelfde locatie. Het bedrag van f 4625,- werd 'in den slag opgehangen en opgeslagen' voor f 4450,-.

Nevenfuncties

Dat Derk Zwens op grond van zijn capaciteiten ook gevraagd werd om andere functies te vervullen, blijkt uit het verzoek van de weduwe van Jan Wernink. Toen de meester metselaar Jan Wernink

*De Diezerbuitenpoort.
A.D. Prudhomme; ca.
1800 (Stedelijk Museum
Zwolle).*

in het najaar van 1793 plotseling overleed zat zijn weduwe met haar handen in het haar. Zij deed een beroep op de stadsarchitect en vroeg hem of hij voorlopig toezicht wilde houden op het werk en werkvolk. Zwens wilde dat wel doen, maar hij moest daar permissie voor vragen aan het stadsbestuur. Op 1 november 1793 kreeg hij die toestemming, voorlopig tot 1 januari 1794. Maar omdat Jan Wernink ook meter was van Bentheimer steen en eiken, was deze functie door zijn overlijden ook vacant. Op 20 december 1793 nam Zwens, na goedkeuring van het stadsbestuur, deze taak op zich door het afleggen van de eed. Hij zou dit ambt vervullen totdat een nieuwe meter gevonden was, als opvolger van Jan Wernink.

Tekeningen

Met grote regelmaat stuurde de stadsarchitect timmer- en metselknechten naar het Katerveerhuis. Het Katerveer dankte zijn naam aan de buurtschap Cothen of Cathen. Het vormde sinds de tiende eeuw een belangrijke verbinding met Gelderland. Voor de stadsarchitect betekende het Katerveer een belangrijke opgave. Niet van gering belang was het onderhoud aan het veerhuis zelf, dat in deze jaren varieerde van het leggen van houten vloeren tot het plaatsen van banken en tafels en de reparatie van een kast. Overigens brandde het veerhuis twee keer af, in 1815 en in 1858.

Van 1779 tot 1783 werd Zwens echter vooral in beslag genomen door pogingen om de waterstaatkundige beheersing van het water te herstellen en te verbeteren. Bekend is dat Zwolle voortdurend geteisterd werd door overstromingen. De jaren 1775 en (vooral) 1776 waren wat dat betreft rampjaren, maar tot ver in de negentiende eeuw had de stad met wateroverlast te kampen. Zwens was zoon van een sluiswachter en molenmaker van beroep. Misschien is hij mede op basis van deze kwalificaties aangenomen om als stadsarchitect het probleem op te lossen.

In het Gemeentearchief bevinden zich vijf met waterverf ingekleurde pentekeningen van tamelijk groot formaat, die Zwens maakte tussen 1779 en 1783.²⁹ Het zijn ook de enige tekeningen van zijn hand die we kennen en zij laten de IJssel zien bij het Katerveer. Op verschillende data is de IJssel

waterstaatkundig in kaart gebracht door middel van peildiepten. Dit deed hij in samenwerking met Cornelis Redelijkheid, de man die eerder betrokken was bij de sollicitatie van Zwens. Op één van de tekeningen uit 1779 is uit het bijschrift op te maken dat het een ontwerp betreft voor herstel- en verbeteringswerkzaamheden aan het Katerveer. Met het maken van een keerdam en het plaatsen van kribben zou ook de bevaarbaarheid van de IJssel voor de katerveerscheppen verbeterd kunnen worden. Het probleem was dat de IJssel òf teveel òf te weinig water had.³⁰

Het einde

Na een periode van 43 jaar gewerkt te hebben als stadsarchitect in Zwolle, kwam in 1820 een einde aan het leven en de loopbaan van Derk Zwens. Hij heeft ons geen prestigieuze gebouwen nagelaten, zoals we misschien van een stadsarchitect uit deze periode zouden verwachten. Het toeval wil dat zijn veel bekendere collega in Amsterdam, Abraham van der Hart, die ook in 1777 als stadsarchitect werd benoemd en ook in 1820 overleed, wel in de gelegenheid was om veel te bouwen.³¹ Door het soort van werkzaamheden die Zwens tijdens zijn loopbaan verrichtte, krijgen we de indruk dat Zwens meer meestertimmerman was dan stadsarchitect. Maar misschien heeft Derk Zwens in zijn tijd en onder moeilijke omstandigheden meer betekend voor een stad als Zwolle dan wij ons kunnen voorstellen.

Noten

1. F.W. van Voorden, *Schakels in Stedebouw*, Zutphen 1983, 26-42.
2. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), Corr. 88 H 29. J.J. Seekles, *De ontstaansgeschiedenis van de Dienst Openbare Werken*, 1988.
3. GAZ AAZ01-04037, Register van rapporten en aantekeningen, 1753-1770.
4. GAZ AAZ01-04070, Stukken inhoudende bestekken en aanbestedingen van werken ten behoeve van de stad, 1748-1770.
5. GAZ AAZ01-038, 494-497, resoluties van Raad en Meente, 23-4-1777.
6. Fabrique of Fabriek: afgeleid uit het Latijn 'faber' = handwerksman, timmerman. Fabriek kan aanduiden het bouwen, het resultaat van dat bouwen, nl. het gebouw zelf en de man die bouwt: in dit geval de bouwmeester of architect.

7. GAZ AAZ01-05636, Stukken inhoudende opgaven en antwoorden daarop van sollicitanten naar de functie van stadsarchitect, 1777.
8. GAZ NH Lidmatenboek 4, 265.
9. GAZ RA001-122, 399. De eertse zin luidt; 'Erschenen de architect Derk Zwens en Jacoba van der Heyde, echteleiden, de eerste gaande, de tweede siek te bedde leggende en beyde bij blijkende goed verstand en over hunne na te laten goederen te willen disponeren.'
10. GAZ Trouwboek RSBO 817, 345.
11. GAZ Resoluties Schepenen en Raden, 566-567, 9-8-1792.
12. GAZ NH Lidmatenboek 5, 210; en Trouwboek RSBO 805, 49-50.
13. W.A. Elberts, *Historische wandelingen door Zwolle*, Zwolle 1973 (oorspr. 1890), 8. Elbert vermoedt dat de brug genoemd is naar Peter van Aken, omdat zijn huis genaamd 'de Blauwe hand' op deze brug stond.
14. Vriendelijke mededeling Wim Huijsmans.
15. GAZ RA001-00055, 246, 17-8-1792. De twee pakhuisen bevonden zich aan de Buitenkant. Het ene was gelegen boven het stadsmetselhok, het andere naast het pakhuis van ene juffrouw Klopman.
16. GAZ Notulen van de Gemeenteraad, 525, 529, 8-7-1820.
17. GAZ AAZ01-05362.
18. GAZ Resol. Prov. Repr. 1795, 7. Op 5 september 1795 wordt het verzoek ingewilligd van het St. Martinusgilde, alsmede van het schilders- en glazenmakersgilde om Derk Zwens als stadsarchitect niet aan gebouwen te laten werken, die niet tot de stad behoren en dat werken, die de Geestelijkheid aangaan door genoemde gilden uitgevoerd kunnen worden, dan wel onder toezicht van de stadsarchitect. Officieel waren de gilden bij de Grondwet van 1798 afgeschaft, maar enkele gilden wisten hun bestaan te rekken.
19. GAZ AAZ01-04062-04069, Weekrapporten van de stadsarchitect, 1787-1808.
20. Zie H.J.H. Knoester en C.J. de Kruyter, *Tentoonstelling 750 jaar Zwolle in archiefstukken*, GAZ 1980, 48. Aantekening over de Grote Kerk, die tot de Franse overheersing nog een kleurrijk interieur had. Tot die tijd hingen er aan muren en pilaren grafborden met de familiewapens van de overledenen (bedoeld zal zijn de zogenaamde memorietafels). De grafstenen waren nog rijk gebeeldhouwd en nog niet afgesleten of door elkaar geraakt.
21. P.J.C. de Boer, *Zo was het in Zwolle*, z.p., z.j., 15-16. Bij de restauratie in 1975 is de toren van dit gebouw opnieuw opgetrokken en kreeg aansluiting bij het nieuwe stadhuis.
22. Elbert 1973, 170-172.
23. Ibidem, 228-229.
24. Ibidem, 7.
25. De Boer, z.p., z.j., 14-15.
26. Ibidem, 32-32. Zie ook J. Louwen en H. Prins, '750 jaar Zwolle, Zwollenaren en hun rampen', in: Ach Lieve Tijd, Zwolle z.j., nr. 3, 67.
27. GAZ AAZ01-06015. Begroting voor twee brandspuiten opgemaakt door de stadsarchitect, 1806.
28. GAZ AAZ01-00911. Ontwerp bestek voor het leveren van ijzerwerk in en aan de Grote Kerk, 1779.
29. GAZ THA, coll. kaarten reg. nrs 2-3-8-002, 2-3-8-001, 2-R-15, 2-R-10, 2-R4.
30. H. Schelhaas en B. Molenaar (red.), *Rivieren en beken in Overijssel*, Zwolle 1978, 17-19.
31. Abraham van der Hart heeft in Amsterdam gedurende bijna een halve eeuw zeer veel werk verricht. In het gebruik van architectonische elementen was hij zeer behoudend en de kracht van zijn voorname bakstenen gevels berust geheel op de goede verhoudingen. De meest bekende gebouwen van Van der Hart zijn het R.K. Maagdenhuis aan het Spui (1785) en de Lutherse kerk aan de Kloverniersburgwal.

De Diek

Het volgende gedicht is geschreven door Annie Scheffer (geh. Bos). Zij werd op 19 mei 1910 te Zwolle geboren en overleed daar op 10 mei 1993.

Annie Scheffer woonde ongeveer 35 jaar, tot 1958, aan de Thorbeckegracht op nummer 25. Zij bezocht de Wilhelminaschool, de Handelsavondschool en werkte vanaf haar achttiende jaar op het kantoor van de Overijsselse Landbouw Maatschappij (OLM), toen nog gevestigd aan het Groot Wezenland nr. 22. Zij was gehuwd met de heer Evert Jan Bos, accountant bij de OLM en zij was actief bij verschillende verenigingen.

De aanleiding tot het maken van het gedicht beschreef Annie Scheffer rond 1990 als volgt:

'Direct na de bevrijding waren de mensen blij en opgelucht, er waren feesten op straat. Men leefde in een roes van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Buurt- en straatverenigingen werden opgericht, ook op de Thorbeckegracht, waar wij woonden. Er waren feestmiddagen voor de kinderen. Voor ouderen werden gezellige avonden georganiseerd in de zaal van de Protestanten Bond, Thorbeckegracht 11, het geboortehuis van J.R. Thorbecke, de grote staatsman. Tevoren werd dan een inzameling gehouden van stukjes boter en schepjes suiker; bakker Kamphuis van de Diezerpoortenplas had meel en bakte hiervan koekjes. Ook van de buurtbewoners werd inbreng verwacht. Voor een dergelijke avond heb ik dit verhaal gemaakt.

Als ik vertel van mijn herinneringen als kind is het dus nog langer dan veertig jaar geleden. Het straatbeeld was toen heel anders dan nu. Een enkele auto, maar vrachtvervoer ging in hoofdzaak per paard en wagen. Er waren twee expediteurs op de Thorbeckegracht, J. Lenderink voorbij de Vispoortenbrug en De Munnink tussen beide bruggen in. Ze vervoerden vrachten van en naar het spoor en o.a. de nachtboot die afgemeerd lag in de Gracht tegenover ons huis. Die nachtboot voer iedere dag van Amsterdam via Kampen naar Zwolle en terug. De Dedemsvaartse Stoomtram reed op de nachtboot via de Meppelerweg, Thomas a Kempisstraat, Diezerkade, Diezerpoortenplas naar de Thorbeckegracht.

Als ik het heb over dammen, bedoel ik niet het damspel, maar houten schotten, die in ieder huis aanwezig waren en gebruikt werden bij hoog water. Zij werden voor de deuren en buitengangen geplaatst om te voorkomen dat het water in huis zou stromen'.

A. Scheffer

Bij hoog water was er geen verschil te zien tussen de gracht en de rijweg (foto: particuliere collectie).

De Diek¹

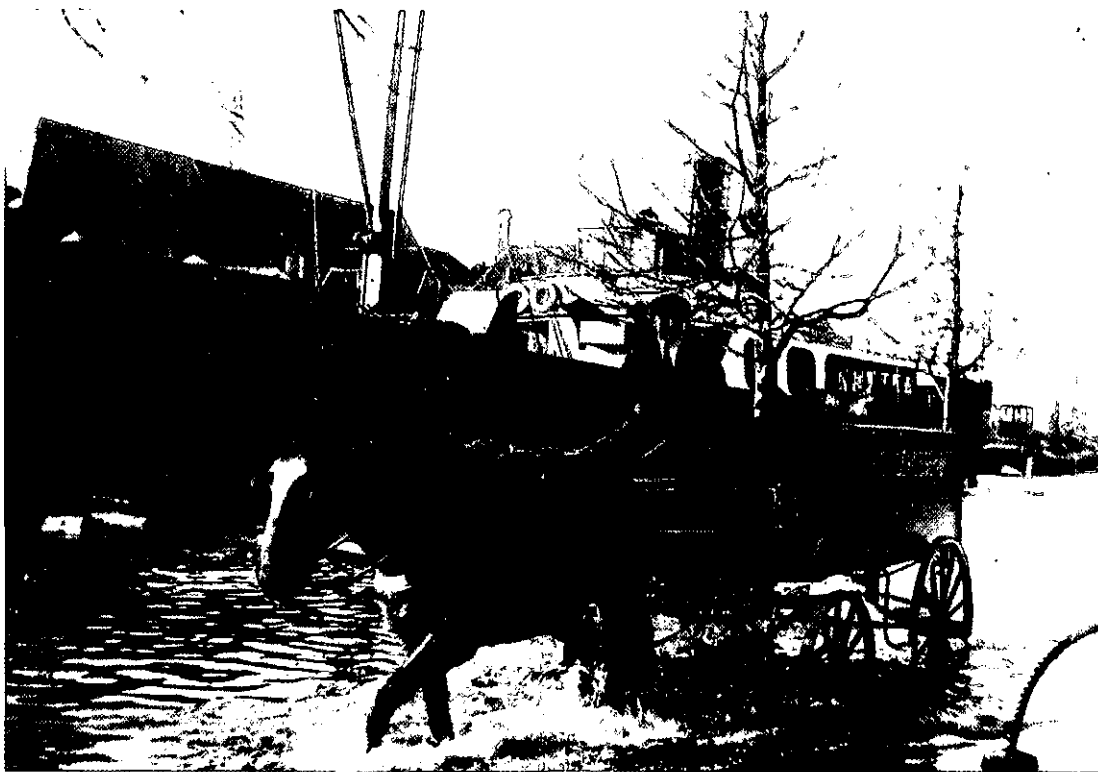
't Skoot mie laast ineens in de gedachte..
 Wat te vertellen van onze olde Grachte,
 Die, zoas jullie wel zult weten,
 In vrogger jeûren 'De Diek' ef e-eeten.
 'k Weete niet of ie d'r wel is erg in ad,
 A-j an komt stappen uut de stad
 En op de Diezerpoortenbrugge staot,
 A-j dan ow oogen naer de linkerkante slaot,
 Oe mooi die Grachte deûr wel lig!
 Gien wonder as 'n skilder deûr van inspierrasies krig!
 Die uuzen groot en klein, ze staot zoo fier d'r allemaole
 En langs de kaai zoo now en dan 'n paole,
 In 't water ier 'n skip en gins 'n boot
 En op de wal bedrievugeid van klein tut groot.
 Op d'achtergrond kestanjes in un bloesumtooi
 Of linden in 't gruun, zóó machtig mooi!
 Menschen, wat liekt det fijn zoo uut de verte,
 'n Skilderi-je, werkkluk 't dut oe goed an 't erte.
 Dichte bi-j bint de uuzen meestieds niet zoo keurig net,
 As die, die in 'n ni-je buurte bint ezet.
 En a-j soms van 'n schoone stoepe en straote oldt,
 Blief dan maer weg, want ie ergert oe ier kold.
 Net de stoepe eskrobd, ... 'lakker frisch zoo met die dreugte!
 Deûr kump de Munnink² an, — 't peerd dut de stert in d'eugete

 't Geluk lig veur oe uus, maer dan met skuppen voll!

A-j flink antrèkluk bint, bi-j in iene wéke dol.
 Maer ol ie soms van zunne, zóó uut d'eerste and,
 Kom dan maer op, dan bi-j in 't belófde land.
 'Twie keer sommer ept ze op de Diek,
 zeiden de olden en adden ze gien geliek?
 Oe fijn skient veur- en naojeûrs de zunne in 't glas.
 (Veural de leste jeûrenkump netuurwormte goed van pas!)
 Onze olde Thorbeckegrachte ef bóvendien
 'n Verlédén weûrup ze trotsch terugge mag zien.
 Die groote uuzen werden bewont deur defuge eeren,
 Natarissen, fabrikanten, ambtenaers en zelfs domeneeren.
 (Die laaste adden wie nog veur kört, maer det was uut nood,
 Want zien uus was te klein, of zien gezin te groot.)
 De grote staatsman Thorbecke ef 't levenslicht ezien
 In het uusnaost nummer tien.
 Deûrdverhuurt de Protestantenbond vergaderzalen
 An de ôverkante³ werd graan en veevoer gemalen,
 Deur de firma Marsman gebeurde det.

Van der Helm ad zien tabaksfabriek deûrnaast ezet.
 Van IJssendijk verhandelde thee
 En Ten Doesschate verwerkte specerijen vanôver de zee.
 De Zoltfabriek⁴ ad In sale salus op de gevel staon,
 Onze buurman⁵ is een keer tut vertaling over-egaon.
 Hij zei: 'det betekent juffrouw 't begint te regenen haal oe katte
 binnen.'
 Die man kon soms zukke gekke dingen verzinnen.
 Hij was stienhouwer, beitelde soms op een grafzerk RIP
 Toen wie vroegen: 'buurman, wat bedoelen ze hiermee?'
 Zei-ie: 'Des van de roomsen, rust in plankies betekent det
 Deûrumme ep ik det deur op ezet.'

De's tusschen ökies, maer now wie toch bie 't verlédén bint,
 Wi'k oe vertellen van mien erinneringen as kind.
 De mooiste momenten veur ons kinders wazzen de dagen
 As de Noord-Westerstörmen kwammen te jagen.
 Wie gongen al ies siekum naor de zolder um de dam te bekijken
 En kregen al ruzie, wie deûr de klei langs mog strieken
 Straks as 't water de kaai óverliep.
 Gieniene die 's nachts rustig sliep.
 En eurden wie den bóven de störm uut buurman Van Luit,
 Dan wazzen wie niet te olden: 't Bedde uut, veuruit!
 'De stoppe mut in 't rioel, de kaai löp al vol!'
 Wie liepen te springen deur 't uus, wat adden wie 'n lol.
 Wie oefden niet naor skoele, det was de grooste pret,
 Maer duurden 't te lange, dan werden wie met 'n beutien óver-
 ezet.
 Wie klommen dan óver de lönning van de brugge
 En uut skoele gongen wie met dezelde gelégenheid terugge.
 De postbode plonsden deur 't water in leerzen tut an zien kruus
 En bracht ons zoo de kranten en brieven netties tuus.
 Ook de melkboer ef zich 't er nooit wat van an etrökken
 En liet zien peerd ieskold deur 't water sjökken.
 De zwanen zatten 's middus bie ons an de taofel!
 O, geleuv'ie det niet, ie trekt zo'n ongeleuvige waefel.
 Now ja, ze zwommen op de stoepe, de buurman voerden ze
 brood.
 Die stomme diers bint now, dank zij de moffen, allemaole dood.
 Os onze olders det ooge water zoo lollug vonden, betwiefel ik
 wel.
 Die adden de rommel, veur ons was 't spel.
 Met 'n paer dagen was 't leed meestieds élédén
 En zakten 't water weer naor benédén.
 De rails wazzen nog maer nauwluks van 't water ontdaon,
 Of de trem kwam al weer veur onze deure te staon.
 Ja zeker, wie adden ook 'n trem!

Zelfs de hoge wielen van een koets verdwenen voor een groot deel onder water (foto: particuliere collectie).

'n Echte, iene van de D.S.M.!⁶

'n Machtug gezichte as 'e bie Kampuus⁷ de oek umme kwam,
 Al knerpend en knoersend; .. opiens namp'e dan 'n ram
 En uppelden óver de stukken roest, wat ienmaol was 'n reel,
 Eerst drie meter brokken en dan weer 'n klein stukkien eel.
 Dach'ie soms det'e ontspoorde? Niks 't er van,
 IJ ging recht op zien doel of, zóó op de Nachtboot an.
 Die Nachtboot gaf 'n eel vertier ier op de kaai,
 Vólle drukte, maer ook 'n boel lewaai.
 A-j soms 'n enkele keer is 'n lozjee,
 Dan klaagden 'e steevaste det e gien ooge dichte dee
 In de naonacht, want ze gongen al vrog an 't werk
 En in 't skreeuwen en skelden wazzen ze an de boot eel sterk!
 Maer wazzen ze met benzinetonnen an 't lössen, Mien lieve
 menschen,
 Ie zollen de boot met personeel 's mörgensvrog naor de maone
 wenschen!
 Ien keer in 't jeúr as in Olland 't grös werd emeid,
 Dan was 't 'n gedoe; de kaai was met 'pikmeiers'⁸ bezeid.
 't Was merakels, maer de kwammen altied allemaole samen,
 Ie snapten niet weúr die kerels zoo iniens vandaon kwamen.
 Ze leken allemaole opmeakaere; 'n roodverbrande kop,

'n Geruut sloop onder d'ärm en 'n vlokstof-pette op.
 Oevólle d'r ook wazzen, al was de boot ook berstend vol,
 Ze gongen met, nuchter of dronkend, ze adden de grooste lol.
 Was de boot um 8 uur vot, dan kwam de nachtwaker anstappen,
 Die d'r op mos passen det de dieven 's nachs niks kwammen
 gappen.
 'n Onbegrensd vertrouwen ad ij in de menschen van toen
 Want werd 't donker, dan kroop'e in 'n tramwagen, um 'n tuk-
 kien te doen?
 Ja, det weet ik niet, det ep ik nooit econroleerd,
 Maer 't skélt wel, de menschen adden toen nog gien 'organisee-
 ren'⁹ eleerd!
 Nog vólle meer booten en beuties laggen toen an de wal,
 Van Beúrslag¹⁰, Van Egmong, Eukels¹¹, ja, 'k weete niet al.
 Die beurtskippers adden ier toen al un vaste stee,
 Ook de 'Ora et Labora' lag bie ons op de ree.
 Ien keer ad die 'n erg biezondere vracht,
 Veur miljarden an Marken ef'e naer Waopenvelde ebracht.
 Gien tiene, maer wel onderden balen
 Van die pepierties bint deúr in de pepiermólle vermalen.
 De mof was toen veur de zoovólste keer ederailleerd,
 En éven zoovólle keeren ef-e d'r niks van eleerd!

De postbode bleef zijn werk doen
(foto: particuliere collectie).

Mie dunkt ij is now
weer zoo kaal as 'n luus!
Werempel, now ek 't
iniens óver de poletiek,
Inplaa van de 'k oe wat
vertelle óver de Diek.
Weúr was ik ebléven, o
ja, 'k wete 't al
Over de booten en
skippers ier an de wal.
Veur die booten werd
goed ezörgd, ja, 't is
gien gein,
Zie adden 'n wachtka-
mer! Eel pieterug klein
in de Spinuusbreeoek¹²
'Wachtkamer voor

stoombooten' stond deúr te lézen,
Maer 'k denke achterof det 't wel niet letterluk bedoeld zol
wézen!

'k Ebbe tenminste nooit 'n boot de wal op zien kroepen
Um in die kamer te wachten tut de kaptein em kwam roepen!
De kapteins en perseneel snapten wel wat de bedoelink was,
Ze pikten d'r wel is eine, ook wel ies meer as ien glas!
Toch skenen ze deúr niet genog centen te ebben verdaon,
Tenminste de 'Wachtkamer' is op de flessche egaon.
Ook was toen de Breeoek de meest eiluge grond van de stad,
Want ef'e niet de Twaalf Apostels¹³ in zien midden e-ad?
Of in 't midden, ze stonden meer an 't ende,
Die twaalf uusies, kaal en vaal van ellende.
De bewoners, die stakkers ze adden 't niet breed,
Gelukkig det de kerke d'r geregeld wat an deed.
De 'Lebensraum' was in die krötties niet groot
En toch gongen die olden d'r niet zoo eel gauw in dood.
De meesten adden 't nooit anders ekend,
Die wazzen un eele léven 'n klein ussien ewend.
De Twaalf Apostels werden te old op 't leste.
'Ofbréken,' zei Ten Doeskate 'det liekt mi-j 't beste!'
Det is gebeurd, gien stien bleef d'r staon
En deúrmet ad weer 'n stukkien old Zwolle of-edaon.
Ja, wat zal ik now
Nog meer vertellen an ow?
Van de groote brand die d'r jeúren terugge was bie Vecht,¹⁴
Zoo erg, det 't leek of de eele Breeoek werd in d'assche elegd?

Gelukkig ad de Brandweer 'n goeie spuite bie de and,
Zoodet alleen maer die iene febriek is of-ebrand.
Uut de puinoopen verrees weer 'n ni-je febriek,
Tut nog toe ien van de mooisten van onze Diek.
Mie dunkt, ik mos 't vandaage ierbi-j maer laoten,
Misskien wil 'n ander op 'n volgend feest is wat praoten,
En wat vertellen uut zien kinderjeúren.
Probeer 't maer ies, ie zult 't wel kleúren.
Vertel ons dan ies wat óver 't andere ende van de Grachte,
A-j ien keer bezug bint sköt oe genog in de gedachte!
'k Besluute mien gedicht met de beste wenschen
Veur de Thorbeckegegrachte en al de op-en umwonnende men-
schen.

27-12-1945

Noten

1. Diek = de Dijk = Thorbeckegracht, zo genoemd naar de bekende staatsman J.R. Thorbecke (1798-1872), die op nr. 11 geboren werd.
2. De Munnik = de gebroeders J.J. en H.J. de Munnik waren expediteurs. Hun bedrijf was gevestigd op de Thorbeckegracht 52.
3. óverkante = waar nu nieuwbouw staat, aan de noordzijde van de gracht.
4. Zoltfabriek = de zoutziederij 'In sale salus' van W.H.J. de Fraiture, die gevestigd was aan de overzijde van de Thorbeckegracht aan de Waterstraat.
5. buurman = H.J. van Luit, Thorbeckegracht 26.
6. D.S.M. = Dedemsvaartse Stoomtrammaatschappij.
7. Kampuus = J. Kamphuis, bakker op de hoek van de Diezerpoortenplas/Thorbeckegracht.
8. pikmeier = hannekemaaiër, iemand uit Duitsland, die in de hooitijd naar Nederland kwam om gras te maaien, vooral in Noord-Holland.
9. organiseeren = in de oorlogsjaren betekende dit iets buiten de regels om inpikken, ook wel stelen van de officiële instanties, van de bezetter.
10. Beurslag = Baarslag, beurtschipper.
11. Eukels = Heukels, beurtschipper.
12. Spinuusbreeoek = Spinhuisbredehoek.
13. De Twaalf Apostels = deze twaalf armzalige huisjes stonden op de hoek van de Spinhuisbredehoek en de Menno van Coehoornsingel en werden rond 1930 in verband met nieuwbouw van de firma Ten Doesschate afgebroken. Ook deze nieuwbouw is alweer verdwenen.
14. Vecht = de firma Vecht & Co. had op Thorbeckegracht 19 een zaak in schoenmakersfournituren. In 1940 verrees ter plekke de fabriek van A.J. ten Doesschate, handelend in o.a. levertraan, specerijen, drogerijen, chemicaliën en verf.

Catechisatie

Dominee Horreüs de Haas...

Ik ben maar heel kort bij hem op catechisatie geweest. Het was weliswaar kort, maar ik zie de man nog haarscherp voor me. Die catechisatie had ik uit eigen beweging gewild. Tot verbazing van mijn ouders vroeg ik daar zelf om.

Bij mijn grootouders had ik kennisgemaakt met dominee De Haas. Hij heette veel mooier: Horreüs de Haas. Die naam en zijn uiterlijk maakten direct veel indruk op mij. Later heb ik pas goed begrepen wat voor man hij was. In de socialistische beweging en in de hervormde kerk was hij een vooraanstaande en leidinggevende figuur met landelijke bekendheid. En nu nog, meer dan vijftig jaar na zijn dood, wordt zijn naam in Zwolle en ver daarbuiten met respect genoemd. Iedere eerste mei wordt bij zijn graf op de Kranenburg een kor-

te bijeenkomst gehouden en een paar jaar geleden is er een natuurpad in het Engelse Werk naar hem genoemd. Aan het huis waar hij woonde en werkte aan het Groot Weezenland 35, is een herinneringsbord bevestigd.

Maar toen ik hem in het begin van de oorlog in het huisje van mijn opa en oma ontmoette, ben ik waarschijnlijk alleen maar heel stil geweest. Ik zal, denk ik, geluisterd hebben naar gesprekken die ik maar half begreep.

Of er in die tijd moed voor nodig was om bij mijn joodse grootouders op visite te komen, weet ik niet. Achteraf lijkt De Haas me de man er niet naar om zich van zo'n verbod veel aan te trekken.

Van die dominee wilde ik wel iets meer horen over de verhalen die in de bijbel stonden. Thuis hoorde ik er niet veel over. Mijn moeder wist er waarschijnlijk niet veel van af en mijn vader, die ze wél kende, had in die tijd weinig zin om zijn zoon oude, romantische oudtestamentische verhalen te vertellen. Hij werd in beslag genomen door zijn werk, de oorlog en de zorg om de familie.

Van De Haas hoorde ik wekelijks geschiedenissen zoals die van Daniël in de leeuwenkuil, de profeet Jeremia en koning Salomo; ook over Isaac en Lea. Namen die mij veel zeiden, omdat mijn opa en oma zo heetten.

Horreüs de Haas overleed in april 1943. Hij is heel kort ziek geweest. Bij zijn begrafenis liep volgens de verhalen half Zwolle achter de lijkwagen aan. Ik had die dag koorts en lag ziek in bed, maar ik hoorde heel duidelijk het luiden van de kerkklokken.

Een paar weken later kwam zijn opvolger bij ons aan de deur. Of ik bij hem de catechisatielessen kwam volgen. Maar ik weigerde. Dominee De Haas was dood en kon voor mij door niemand anders worden opgevolgd.

Wil Cornelissen

*Ds. Horreüs de Haas.
(foto: particuliere collectie)*

Literatuur

Marieke Schaap-
Steegmans

Nieuwe boeken

Damman, R.A., *De korenmolen van Windesheim 1748-1998*. Zwolle 1998.

[Erdsieck, J.], *Overzicht kerkgeschiedenis Zwolle in de jaren 1672-1674 en van 1795-2000*. Zwolle 1998.

Erdsieck, J. en Veltman, B., *Baron van Aerssen Beijeren van Voshol: een negentiende-eeuwer als redder van de Grote Kerk in Zwolle 1824-1914*. Zwolle 1998.

Het informatieboekje: overzicht van activiteiten die in het seizoen 1998-1999 in het wijkcentrum worden gehouden. Zwolle 1998.

Uitgegeven ter gelegenheid van de viering van 40 jaar Holtenbroek 1958-1998.

[Nijboer, Marijn, foto's: Freddy Schinkel ... e.a.], *De ander bekennt, de ander bekend*. Zwolle 1998.
Boekje over racisme in de praktijk van alledag.

40 jaar - 40 kwartieren. (NGV afdeling IJssellanden) Zwolle 1998.

Dit boek kost f 17,50 (excl. f 7,50 verzendkosten) en kan besteld worden via een storting op rekeningnummer 3913760 t.n.v. NGV afd. IJssellanden, Zwolle, of bij de secretaris a.i. Theo van Reijn, Toon Slurinkhof 79, 8264 DH Kampen. tel 038-3331620; fax 038-3331628; e-mail van reijn@wxs.nl.

Werkgroep Bibliografie van Overijssel (samenst.), *Bibliografie van Overijssel 1996*. Zwolle 1998.

Mededelingen

Mededelingen van het bestuur

Werkgroep Agrarische Geschiedenis

Op 6 oktober kwam de Werkgroep Agrarische Geschiedenis bijeen in het Gemeentearchief Zwolle. Er waren negen deelnemers, terwijl enkele andere belangstellenden hadden aangegeven bij volgende gelegenheden ook aanwezig te willen zijn. Het doel van deze werkgroep is (meer) belangstelling te wekken voor de agrarische geschiedenis van Zwolle, materiaal te verzamelen in de vorm van foto's, films, documenten en archiefstukken, herinneringen vast te leggen en te komen tot publicaties.

Na een korte kennismakingsronde, waarbij gemeentearchivaris J. Folkerts vertelde over mogelijkheden tot onderzoek in het Gemeentearchief, werden onderwerpen voor onderzoek besproken. Ook was er een selectie gemaakt van agrarische literatuur en van archiefstukken rond dit thema die op het Gemeentearchief aanwezig zijn. Uit de onlangs uitgekomen inventaris van het archief van de gemeente Zwollerkerkspel over de jaren 1927-1967 bleek dat dit archief tal van stukken bevat, die voor het onderzoek naar de agrarische geschiedenis van belang zijn.

Bij de keuze van te bestuderen onderwerpen werd aangesloten bij het themanummer over de land- en tuinbouw van het Zwols Historisch Tijdschrift van december 1997. Voorlopig werd gekozen voor: veld- en boerderijnamen, zuivelfabrieken in en om Zwolle, de veiling, de tuinbouw, de ruilverkaveling Haerst/Genne en de standsorganisaties. Daarbij is ernaar gestreefd, dat ervaren en beginnende historisch onderzoekers samen aan één onderwerp werken.

De volgende bijeenkomst staat gepland op 27 januari 1999, wederom in het Gemeentearchief Zwolle om 20.00 uur. Nieuwe deelnemers (en onderwerpen) zijn van harte welkom.

Coördinator van de Werkgroep is:

Wim Coster

Prins Frederikplein 2

8019 XB Zwolle

Telefoon 038 - 4221451.

Werkgroep Zwols Industrieel Erfgoed

Er bestaan plannen voor de oprichting van een Werkgroep Zwols Industrieel Erfgoed (ZIE). Industrieel Erfgoed wordt ook wel gevat onder de noemer 'Monumenten van Bedrijf en Techniek.'

Voor de oprichting van een dergelijke werkgroep is onder andere contact gezocht met Marcel Overbeek, woonachtig in Zwolle en redacteur van *Industria Nieuwsbulletin van Stichting Federatie Industrieel Erfgoed Nederland*. Van zijn hand verscheen onlangs bij de Europese Bibliotheek in Zaltbommel het boek *Nederlands Industrieel Erfgoed in Beeld*.

Op 13 januari a.s. zal drs. P. Nijhof in het kader van de historische avonden in Zwolle, in het Rijksarchief Overijssel een lezing geven over Industrieel Erfgoed in Zwolle.

Belangstellenden voor deelname aan de werkgroep i.o. kunnen contact opnemen met Wim Coster (adres/tel, zie hiervoor).

Logo

Het bestuur heeft het plan opgevat om voor de Zwolse Historische Vereniging een eigen logo te doen ontwerpen. De bedoeling is hiervoor een prijsvraag uit te schrijven. Het reglement zal in het eerste nummer van het ZHT in 1999 worden gepubliceerd. Belangstellenden kunnen al eerder, vanaf 4 januari 1999, een reglement aanvragen bij de secretaris van de ZHV. De sluitingstermijn voor de inzendingen is gedacht rond half juli 1999.

Mededelingen van het Gemeentearchief Zwolle
Evenals in 1997 heeft het Gemeentearchief dit jaar extra krediet gekregen voor het inlopen van de bewerkingsachterstand. Hoewel het bedrag lager is dan in 1997, hoopt het Gemeentearchief de archieven van de Dienst Openbare Werken afdoende voor het publiek te kunnen ontsluiten.

Ook particulieren subsidiëren soms belangrijke inventarisatieprojecten. Zo is voor de inventarisatie van de archieven van het hervormd weeshuis een bedrag van f 15.000,- toegezegd door de betreffende stichting.

De laatste tijd is met succes geëxperimenteerd met de automatisering van de generale index van het Gemeentearchief. De fiches-bakken over de periode 1600-1650 zijn daartoe in de computer ingevoerd door de WEZO. Er is nu een applicatie beschikbaar, waarmee het mogelijk is met een computer in de leeszaal in het betreffende bestand te zoeken.

Website-gebruikers kunnen sinds kort meedoen aan een interactieve quiz. Op die manier kan iedereen zijn/haar kennis van de geschiedenis van Zwolle testen. De quiz bestaan uit dertig vragen op drie niveaus. Onder de goede inzenders wordt maandelijks een boek over Zwolle verloot.

Auteurs

drs. Annèt H.M. Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

dr. B.J. Kam (1924) was huisarts te Zwolle. Momenteel houdt hij zich bezig met lokale geschiedenis.

Marieke Schaap-Steegmans is bibliothecaris van het Gemeentearchief Zwolle.

Annie Scheffer (1910-1993) woonde haar hele leven in Zwolle; voor een groot gedeelte aan de Thorbeckegracht. Zij werkte op het kantoor van de Overijsselse Landbouw Maatschappij.

Miriam Schneiders (1953) is kunsthistorica met als specialisatie architectuurgeschiedenis. Momenteel is zij verbonden aan de vakgroep kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht, waar zij computerondersteund onderwijsmateriaal ontwikkelt.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

W. Coster, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, A.J. Mensema,

R. Salet, *leden*

Secretariaat

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten,

telefoon: 038-4543434

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 35,00/jaar

overige leden f 45,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,

W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,

I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Hoekman Zwolle B.V.

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INDRUK

ANTIQUARIAAT

BOEKEN & PRENTEN inkoop en verkoop

open: do. + vrij. 13.00 - 17.30 en za. 12.00 - 17.00

Zwolle
Overijssel
Literatuur
Kunst
Kinderboeken
etc.

**Kamperstraat 35
8011 LK Zwolle
telefoon 038 - 423 09 34**